

ISSN: 2618-6543

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi

Journal of Oghuz-Turkman Researches

Cilt /Volume: IV, Sayı /Issue: 2, Yıl / Year: Aralık / 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**IV/2
(ARALIK)**

BİLECİK /2020

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü
Adına Yönetim Kurulu Üyesi
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Aralık 2020

Baskı Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F Blok
Kat: 2, No: 217 (Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü)
Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editör

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI),
ASOS Index ve Ideonline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (İstanbul İstinye Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAHAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞCİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA (Sakarya Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Ahmet Fevzi SAVAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır. Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıraralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayımlayacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Namık Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE (Amasya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ (Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞIROV (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Arş. Gör. Fatih ÇİFTÇİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Arş. Gör. Halil ORTAKÇI (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Arş. Gör. Tümer KARAAAYAK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 8

Abdulhalik BAKIR - Feridun ŞENOL

Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış) / *Famous City of Medieval Georgia: Tbilisi (An Overview of the Political, Economic, Social and Cultural History of the City)* 9

Savaş ŞAHİN

Afganistan Bayat Türkmenleri Ağzının Şekil ve Zaman Ekleri / *Form and Time Suffixes of the Dialect of the Bayat Turkmen of Afghanistan* 101

Abdolvahid SOOFİZADEH

Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi / *The Importance of Cemaleddin Afgani in the Idea of Islamic Union* 118

Ebru Emine OĞUZ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bilinmeyen Önemli Bir Kişilik Ahmed Rüstem Bey (1862 - 1935) / *An Important Unknown Character from the Period of the Ottoman to Republic Ahmed Rustem Bey (1862 - 1935)* 128

KİTAP TANITIMI 169

Adem GÖRMÜŞ

Ahmet Hâdî Maksûdî, *Kırâat-ı Kur'ân*, Kazan: Lito-Tipografiya I.N. Haritonova, 1321/1904, 48 s. / *Ahmet Hadi Maksudi, Qiraat-i Quran, Kazan: Litho-Printing House I. N. Kharitonova, 1321/1904, 48 p.* 170

MAKALELER

Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)

*Famous City of Medieval Georgia: Tbilisi (An Overview of the Political, Economic,
Social and Cultural History of the City)*

Abdulhalik BAKIR* - Feridun ŞENOL**

Öz

Gürcistan Devleti'nin başkenti olan Tiflis şehri, adını şehirde bulunan sıcak su kaynaklarından almıştır. Şehirdeki yerleşim hayatı MÖ IV.-III. binlere kadar gitmektedir. Ticaret yolları üzerinde kavşak konumunda bulunması ve elverişli bir coğrafyaya sahip olması neticesinde Tiflis şehri birçok devletin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Aynı zamanda egemenlik kurmuş devletlerin farklı dinlere sahip olması nedeniyle şehirde çeşitli dinlerin görülmesine etki etmiştir. 645 yılında, Habib b. Mesleme'nin bir anlaşma ile şehri fethetmesiyle beraber burada İslam hâkimiyeti başlamış oldu. İslam hâkimiyeti 1122 yılında Tiflis'in Gürcü Krallığı hâkimiyeti altına girmesine kadar devam etti. Abbasiler, şehirdeki yönetimlerini kendilerine bağlı emirlik ve devletlerle devam ettirmişlerdir. Selçuklular, Güney Kafkasya bölgesine geldikleri dönemde Gürcistan ve çevresi siyasi birlikten yoksundu. Bu durum ise Selçukluların hâkimiyetini kolaylaştıran unsur olmuştur. Selçukluların egemenliğini kırmak isteyen Gürcü Kralı IV. David, Kıpçak Türklerinden oluşan bir ordu kurdu. Kıpçak Türklerinden meydana gelen ordu 1121 yılında Didgori Savaşı'nın kazanılmasında büyük etkileri oldu. 1386 yılında Tiflis'in Timur hâkimiyeti altına girmesi ile beraber İslamlaşma ve Türkleşme süreci yeniden hız kazandı. Bu dönemde Gürcü Kralı V. Bagrat, İslam dinini kabul etti. Meydana gelen akınlar sırasında şehirde ekonomik durumun olumsuz etkilendiği de görülmektedir. Özellikle Moğol ve Timur akınlarında ticaret ve tarım durma noktasına gelmiştir. Hristiyanlık ve İslam dini

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4436-5322

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, E-posta: feridunsenol@gmail.com, orcid: 0000-0002-3732-4290

Tiflis'in sosyal, kültürel ve ilmi yönden etkilenmesine katkı sağlamıştır. Burada birçok Müslüman âlim yetişti ve yetişen âlimlerde şehirde Türk-İslam kültürünün gelişmesinde büyük katkı sağladılar.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Armenia (Ermeniyye), Gürcistan, Tiflis, Gürcüler.

Abstract

The city of Tbilisi, the capital of the Georgian State, got its name from the hot water sources in the city. Settlement life in the city IV.-III. It goes up to thousands. The city of Tbilisi has witnessed the sovereignty struggle of many states as a result of its location at the crossroads on trade routes and having a favorable geography. At the same time, it has influenced the appearance of various religions in the city because the sovereign states have different religions. In 645, Habib b. Mesleme took the city with an agreement and Islamic domination started in the city. The Islamic rule continued until Tbilisi came under the Georgian Kingdom in 1122. The Abbasids continued their rule in the city with their emirate and states. The Seljuks lacked political unity in and around Tbilisi when they came to the South Caucasus region. This situation facilitated the domination of the Seljuks. Georgian King IV. David who wanted to break the rule of the Seljuks, formed an army of Kipchak Turks. The army, consisting of the Kipchak Turks, had a great impact on winning the Didgori War in 1121. When Tbilisi came under the rule of Timur in 1386, the Islamization and Turkization process gained momentum again. During this period, Georgian King V. Bagrat accepted Islam. It is also observed that the economic situation in the city was negatively affected during the raids that occurred. Trade and agriculture came to a halt, especially in the Mongol and Timur raids. Christianity and Islam have contributed to the social, cultural and scientific influence of Tbilisi. Many Muslim scholars were raised here and they made a great contribution to the development of the Turkish-Islamic culture in the city.

Key Words: South Caucasus, Armenia (Ermeniyye), Georgia, Tbilisi, Georgians.

I. Tiflis'in Kuruluşu

Tiflis, Güney Kafkasya'nın prenslik şehri, Doğu Gürcistan ve Birleşik Gürcistan Krallığının başkentidir. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından

kurulduğu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen buluntulara göre MÖ. IV-III. binlerde bölgede bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir.¹ Kaynakların verdiği bilgilere göre şehrin kuruluşu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

Şehrin kurulması hakkındaki bir görüşe göre Tiflis şehri, Makedonya Kralı İskender'in emri ile kurulmuştur. İskender, Ermeniyeye seferi sırasında Tiflis'in olduğu bölgeye gelir. Kral İskender bölgenin coğrafî güzelliğini beğenmesi üzerine burada bir şehrin kurulması talimatını verir. Tiflis adındaki bir beyini de oraya tayin eder ve Tiflis şehrini kurdurur.²

el-Bakuvi ve Kazvinî ise şehrin Kisrâ-Hüsrev Enûşirvân tarafından kurulduğunu bildirmektedirler. Aynı zamanda Ümeyye oğullarının azatlı kölesi İshâk b. İsmail tarafından ise şehrin kalesi korunaklı bir hale getirilmiştir.³ Başka bir görüşe göre ise şehir, Paruar bölgesinde Kral Vahtang Gorgasal (Gürgaslan) (446-499)⁴ tarafından 455/458 yıllarında inşa edilmiştir.⁵

İlk zamanlarda Gürcistan'ın idare merkezi *Mtsheta*'nın, Perslerin saldırısına uğraması üzerine *Mtsheta*⁶ şehrini savunmak ve şehre karşı kilit

¹ Savaş Eğilmez, *Seçkinlik- Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi s.7; Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2012, s. 150.

² Taberi, *Tarih-i Taberi*, Tercüme: M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul Tarihsiz, s. 217.

³ el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telbis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gebbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992, s. 106; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Çeviren: Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 638.

⁴ V. Mirdat'ın oğludur. Gürcistan'ın 33. Kralı olarak hükümdarlık görevinde bulunmuştur.

⁵ Eğilmez, age, s. 7; Aydın, a.g.m., s. 150.

⁶ Gürcistan sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir. MÖ. 3. yüzyıldan MS. 5. yüzyıla kadar Gürcistan Krallığının başkenti olmuştur. Mtsheta'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda şehrin MÖ. 1000 yıllarında önemli bir yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Bu kazılardan şehir halkının da savaşçı bir toplum olduğu anlaşılmıştır. Şehrin kuruluşu Togarma'nın torunu Mtzhetos'a dayandırılmaktadır. Mtzhetos tarafından Kür ırmağı ile Aravî'nin birleştiği noktada Mtzhetos (Mtsheta) adı ile bir şehir kurulmuştur. Mtsheta şehri "şehirlerin anası" olarak adlandırılmıştır. Bundan başka "Büyük kralların oturduğu yer" anlamına gelen "Satabto Kalaki" olarak da isimlendirilmiştir (Nikoloz Berdzenişvili- Simon Canaşia (İvane Cavahişvili), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (Türkçeye Çeviren, Hayri Hayrioğlu), 1. Basım, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 60; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212*

noktası olmak amacı ile Kral Varaz-Bakar (II. Bakar)⁷ tarafından *Tiflis* şehri kurulmuştur.⁸

Başka bir rivayete göre *Tiflis* şehri, Harun Reşid'in eşi Zübeyde tarafından kurulmuş bir İslam şehridir. Zübeyde, Kür Irmağı kenarında sağlam bir şato yaptırmış ve zamanla buraya Gürcüler yerleşmeye başlamıştır.⁹

Şehir, eski bir yerleşim yeri olmasının yanı sıra elverişli coğrafi konuma sahip olması ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle şehrin büyüüp gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Şehir 4. ve 5. yüzyıllarda gerçekleştirdiği büyük gelişmeler neticesinde başkent *Mtsbeta*'yı geçti ve 6. yüzyılda Kral Vahtang Gorgasal'ın oğlu Daçi (499-514) tarafından Gürcistan Krallığı'nın başkenti olarak *Mtsbeta*'dan *Tiflis*'e taşındı.¹⁰

II. Tiflis'in Adı veya Adları

Şehir, adını seyyahlarında dikkatini çektiği ve Mtabari'nin kuzey yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarından almıştır. Gürcü dilindeki karşılığı olan *Tbilisi* kelimesi “ılık, sıcak” anlamlarına gelen “*Tbili*” kelimesinden meydana gelmiştir. Şehrin adı kaynaklarda farklı isimler adı altında

Yılma Kadar), C. III/A, (Gürcüceden Çev. Brosset, Marie Félicité, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 7, 11; İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 41; (“Mtsheta”, *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. XVI, Milliyet, 1986, s. 8336).

⁷ III. Mirdat'ın oğludur. Gürcistan'ın 27. Kralı olarak 379-393 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 112.

⁹ Derya Örs, *Fazlullah B. Ruzbihan-i Hunci ve Tarih-i Âlem-Aray-i Emîni'si*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Fars Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 96.

¹⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 86-87.

geçmektedir. Eski Gürcü kaynaklarında “*Tiflisi*”; en eski yazılı kaynaklarda ise “*Tbilisi*”¹¹ olarak kullanılmaktadır.¹²

VIII. yüzyıl Bizanslı tarihçi Theophanes Confessor yazdığı kroniğinde şehrin adını “*Tiphilios*” olarak vermektedir.¹³

Ermeni müellifi Aknerli Grigor’da “*Tipkebis*”; bir diğer Ermeni müellifi Genceli Kiragos’ta ise “*Defkis*” olarak geçmektedir.¹⁴ Bu isimlerin dışında yine Ermeni kaynaklarında şehrin adı “*Tplis*” şeklinde yazıldığı da görülmektedir.¹⁵

9. yüzyılda yaşamış İran asıllı tarihçi el-Belâzurî Arapça olarak kaleme aldığı Fütûhu’l-Büldân adlı eserinde şehrin adını “*Teftis*” olarak vermektedir.¹⁶

1122 yılında *Tiflis* şehrinin Gürcüler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Paris’teki en seçkin öğretmenlerden biri olan St. Victor Hugh 1130-1135 yılları arasında dünya topografyası üzerine verdiği derste Kafkasya’da bir şehir olan “*Toflit*” ten bahseder ve bu şehrin *Tiflis* olduğuna dair bir atıfta bulunmaktadır.¹⁷

¹¹ Romalı coğrafyacılarından biri olan Kastoriy, IV. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirdiği Pevtinger’in Tabulası isimindeki ticaret yollarını gösteren yol haritasında Tbilisi kelimesine işaret etmektedir. Bu haritada Rustavi ile Armaztsihe arasında bulunan “Filado”, “Tfilida” olarak gösterilmektedir. IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen değişiklikler sonucunda Latince olarak yazılan bu isimlerin zamanla kelime değişikliğine uğradığı düşünülmektedir. Harita üzerinde bulunan ismin “Filado” olarak değil de; aksine “Tfilado” ya da “Tifilida” olması gerektiği ve bu kelimelerinde bazı değişikliklere uğrayarak “Tilida” ve “Pilido”ya dönüştüğü belirtilmektedir. Yol haritasında ismi geçen “Filado’nun Tbilisi’yi çağrıştıran en eski kaynak olduğu ileri sürülmektedir. (Üstünyer, Kaf Dağı’nın Güney Yüzü, s. 47).

¹² Üstünyer, age, s. 47, 50; Aydın, agm, s. 150.

¹³ The Cronicle of Theophanes Confessor, “*Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*”, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 447.

¹⁴ Aknerli Grigor, *Oğcu Milleti Tarihi*, (Çeviren, Hrand D. Andreasyan), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 40; Genceli Kiragos, *Moğol İstilasları 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 18.

¹⁵ Eğilmez, age, s. 7.

¹⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, (Çeviren, Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 278.

¹⁷ Bernard Hamilton, “*Latins and Georgians and the Crusader Kingdom*”, *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediternean*, 23:2, 2011, DOI: 10.1080/09503110.2011.580630, s. 120.

1245 yılında Moğollara gönderilen keşiş Simon de Saint Quentin yazmış olduğu anılarında şehrin adını “*Trifelis*” olarak vermektedir.¹⁸

Timur döneminde yaşamış olup ve Timur’un yaptığı seferlere şahitlik eden Ermeni din görevlisi Toma Metsopski’nin meydana getirdiği eserde şehrin adı “*Tibis*” olarak görülmektedir.¹⁹

Latince kaynaklarda “*Tiphilis*” olarak geçmektedir. Yine kaynaklarda “*Tphiblisi*” ve “*Tbbilisi*” olarak geçen şehrin adı 1936 yılından itibaren “*Tbilisi*” olarak bir değişime uğradığı görülmektedir.²⁰

III. Tiflis’in Coğrafi Durumu

Gürcistan, Ortaçağ döneminde Doğu ve Batı Gürcistan olmak üzere iki bölgeden oluşmaktaydı. Batı Gürcistan, Kuzey Kafkasya’nın Terek boyu dağlık bölgelerini, Çoruh boylarını, Karadeniz’in güney kıyı bölgelerini içerisini alan yerleri kapsamaktaydı. Yunanlılar bu bölgeye “*Kolb*” adını vermekteydiler ve bu sınırlar içerisinde yer alan topraklar zamanla “*Kolheti*” adını aldı. Aynı zamanda bu topraklar üzerinde Kolheti Krallığı kuruldu ve başkenti ise “*Aia (Kutaisi)*” şehriydi. *Trapezon (Trabzon)*, *Kerasunt (Giresun)* Batı Gürcistan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Diğer şehirler ise *Pasidi (Poti)*, *Dioskurias (Sobumi)*, *Pitiunda (Biçvinta)* idi.²¹

Doğu Gürcistan ise, Alazani ırmağı karşı yakasından Savan Gölü çevresine, oradan Aras vadisine kadar uzanan bölgeleri kapsamaktaydı. Doğu Gürcistan, ilk zamanları “*Sasper*”, 4. yüzyıldan sonra ise “*İber*” adını aldı. Hellenistik çağ başlarında Yunanlılar Doğu Gürcistan’a “*İberya*” burada yaşayan halk içinde “*İberler*” ismini verdiler. Doğu Gürcistan’ın merkezi *Mtsbeta* şehri idi. Kral Daçi (499-514) zamanında başkent Tiflis’e taşındı.²² Şehrin çevresinde

¹⁸ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 35.

¹⁹ Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 15.

²⁰ Eğilmez, age, s. 7; Aydın, agm, s. 150.

²¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 42, 49, 55.

²² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 42, 49, 59.

birçok kasaba ve köy bulunmaktadır. Nüfusun çoğunluğunu Gürcü ve Ermeniler oluşturmaktadır.²³

Tiflis şehrinin dâhil olduğu sınırlar Ortaçağ dönemi Arap, Fars ve Gürcü kaynaklarında farklılıklar göstermektedir. Kaynaklara bakıldığında zaman *Tiflis*, kimi zaman Azerbaycan, kimi zaman Ermeniyeye (Armenia-İrminiyye) kimi zamanda Gürcistan sınırları içerisinde yer almıştır.

Berze'a (*Berde*) sakinlerinden Muhammed b. İsmail, Ebu Berâ Anbese b. Bahr el-İrminî, Muhammed b. Bişr el-Kâlî, Bermek b. Abdillahed-Debilî, Muhammed b. el-Muhayyis el-Hılâtî ve Ermeniyeye illerini bilen ilim adamlarının verdikleri bilgilere göre Ermeniyeye (İrminiyye) 4 kısımdan²⁴ meydana gelmektedir. *Tiflis* (*Teflis*) şehri de Birinci İrminiyye kısmında bulunmaktadır.²⁵ İbn-Fakih ve İbn Hurdazbih gibi coğrafyacılar da *Tiflis* şehrini Birinci Ermeniyeye'nin şehirleri arasında vermektedirler.²⁶

Mukaddesî, İbn Havkal, *Tiflis* şehrini er-Ran bölgesi sınırları içerisinde gösterir.²⁷ İstahri ise *Tiflis*'i Azerbaycan sınırları içerisine dâhil eder.²⁸ Ebü'l-Fidâ beşinci iklim olarak Erran (Arran) bölgesi sınırları içerisinde yer alan bir şehir olarak göstermektedir.²⁹

²³ *Markopolo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 23.

²⁴ Birinci İrminiyye, Teflis (Tiflis), Sisecan ve Erran; ikinci İrminiyye, Siractayr, Bağrevend, Debil ve el-Büsürrecân; üçüncü İrminiyye, Kalikala, Hılât, Erciş ve Bâcüneys; dördüncü İrminiyye'de ise Simsat şehirleri yer almaktadır. (el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 278).

²⁵ el-Belâzurî, age, s. 278.

²⁶ İbn Fakih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler), Derleyen ve Türkçeye Çev: Yusuf Ziya Yörükân, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 208; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (*Yollar ve Ülkeler Kitabı*), Çev: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 105.

²⁷ İbn Havkal, *Sûrat el-Arç* (10. Asırda İslâm Coğrafyası), (Çev. Ramazan Şeşen), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 266; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 381.

²⁸ İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik* (Ülkelerin Yolları), Çeviren: Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 178.

²⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 321.

Ebu Dülef 953-955 yılları arasında İran üzerine yaptığı seyahati sırasında *Tiflis* şehrini Ermenistan sınırları dâhilinde vermektedir.³⁰ Kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Hudûdü'l Âlem* adlı eserde ise şehir Ermeniye ve Arran sınırları içerisinde yer almaktadır.³¹

X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan Mesûdî de *Tiflis*'i Gürcistan sınırları içerisinde vermektedir.³²

X. yüzyıl İslam müelliflerinden Makdisî, *Tiflis* şehrini Rihab bölgesi sınırları içerisinde gösterir. Rihab bölgesini de Rân, Azerbaycan ve Ermeniye olmak üzere üç kısma ayırır. *Tiflis* şehri ise Rân mıntıkasında yer alıp, başşehir *Berze'a*'ya bağlı bir ilçe olarak göstermektedir.³³

IV. Tiflis Şehri'nin Siyasi Tarihi

Tiflis önemli ticaret yolları üzerinde kurulması neticesinde kurulduğu tarihten itibaren birçok devletin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Değişik dönemlerde İran, Bizans, Hazarlar, Gürcüler, Selçuklular, Moğollar, Türkmenler, Osmanlılar, Ruslar gibi değişik milletlerin ve devletlerin egemenliği altında kalmıştır. Farklı millet ve devletin egemenliğinde bulunması neticesinde şehirde kozmopolit bir yapının oluşmasına katkı sağladı.

1. Bizans-Hazar İttifakı ve Tiflis Şehrinin Ele Geçirilmesi

³⁰ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 953-955*, 10. *Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 67.

³¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, V. Minorsky, Çevirenler: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 103.

³² Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 169.

³³ Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Absenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 262.

523 yılında Gürcü Kralı Gurgeni³⁴ ile I. Kubâd³⁵ arasında yaşanan mücadele sonrasında Gürcü kralı mağlup oldu ve Tiflis Sasaniler'in egemenliği altında kaldı. Sasani hâkimiyeti ile birlikte Tiflis şehri, Karadeniz kıyılarının egemenliği nedeniyle Sasaniler ve Bizanslılar arasında meydana gelebilecek herhangi bir mücadele için İranlı valilerin ikâmet yeri oldu.³⁶ Şehrin ele geçirilmesinden sonra Tiflis, Mtsbeta gibi büyük şehirlere askeri garnizonlar yerleştirildi.³⁷ Böylece Tiflis'te Gürcü yönetimi son bularak Sasani yönetimi kurulmuş oldu.

Bizans-Hazar ittifakı kurulmadan önce 7. Yüzyıl başlarında Bizans İmparatorluğu'nda iktidar değişikliği meydana geldi. İmparator Phocas (Phokas)'ın³⁸ öldürülmesinden sonra imparatorluğun başına Herakleios³⁹

³⁴ 514-528 yılları arasında Gürcü iktidarda kalmıştır. Daçi'nin oğludur ve Gürcü kroniğinde Bakur II. olarak geçmektedir. (*Gürcistan Tarihi*, s. 167). Yine kaynaklarda "Gorgin" adı ile geçtiği de görülmektedir. (Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, 1. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 112)

³⁵ Kaynaklarda Kavâd, Kavâz isimleri ile görülmektedir. 488-531 yılları arasında Sâsânî Devleti yönetiminde bulunmuştur. İktidarının ilk dönemlerinde Hazar akınları meydana geldi ve Hazarlar, Bizans yanlısı bir politika izleyerek Sâsânîler'e karşı mücadele etti. Kubâd döneminin önemli olaylardan bir diğeri de Mazdek akımının ortaya çıkmasıdır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt 1, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 374, 376; Esko Naskali, "Sâsânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2009, s. 175.

³⁶ Aydın, agm, s. 150.

³⁷ Sandro İbereli, *Gürcü Halkının Tarihi (Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma)*, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014, s. 124.

³⁸ İmparator Mavrikiyos'un düşürülmesinden sonra senatonun tasvibi ile İmparatorluğun başına Phocas geçti. 602-610 yılları arasında devlet yönetiminde bulunmuştur. Phocas'ın yönetimde bulunduğu dönemde devlet yıkılma noktasına gelmiş durumdaydı ve aynı zamanda iç isyanlarda yaşanmaktaydı. (Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 77.

³⁹ 610-641 yılları arasında Bizans İmparatoru olarak devleti yönetmiştir. 575 yılında dünyaya geldi. Kartaca valisi Herakleios'un oğludur ve babası ile aynı taşımaktadır. İmparator Phocas (Phokas)'a karşı isyan eden Herakleios, Mısır eyaletinin de kendisine bağlanması üzerine oğlu Herakleios'u Konstantinopolis'e gönderdi. 3 Ekim 610 yılında Konstantinopolis'e ulaştı ve 5 Ekim 610 yılında da imparatorluğun başına geçti. (Işın Demirkent, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 1998, s. 210.

geçti.⁴⁰ Herakleios'un yönetimi ele alması ile birlikte Bizans İmparatorluğu'nda Herakleios Hanedanlığı başlamış oldu.

Herakleios, yönetiminin ilk yıllarında Sasaniler ile mücadele etmeyerek, imparatorluğun idaresini yeniden düzenleme yoluna gitti. İmparatorluğun hazinesinin bitmiş olması, ordunun askeri disiplinden uzak kalması gibi nedenlerden dolayı İmparator mümkün olduğu kadar Sasanileri savaşa tahrik etmedi. Bundan başka Herakleios İmparatorluğunun ilk yıllarında Balkanlardan gelen Avar saldırıları ile de karşı karşıya kaldı. Çünkü Herakleios İmparatorluğu kalkındırmadan ve Avar saldırılarını engellemeden Sasaniler ile mücadele etmeyi doğru bulmuyordu.⁴¹

Herakleios, ilk olarak Sasaniler'e karşı Gök Türk Kağanı Shih-pi ile ittifak kurma yoluna gitti. Yaşanan olumlu gelişmelerin sadece diplomatik alan ile sınırlı kalması nedeniyle Sasaniler üzerine yapılacak askerî harekâtın gerçekleşmemesine neden oldu.⁴²

Herakleios, 5 Nisan 622 tarihinde dini bir törenin ardından başkent Konstantinopolis (İstanbul)'ü terkederek Sasaniler üzerine sefere çıktı. Fakat kuzeyden gelen Avar tehlikesi seferin yarım kalmasına neden oldu ve İmparator Herakleios başkent Konstantinopolis'e geri döndü. Avar tehlikesi bertaraf edildikten sonra İmparator Herakleios, Sasani seferini tamamlamak üzere Kapadokya üzerinden Armenia bölgesine geldi. Herakleios yaptığı etkili mücadeleler sonrasında *Dvin*, *Ganzak (Gence)* ve *Nabcivan* gibi stratejik açıdan önemli bölgeleri ele geçirdi (624). Bu mücadeleler sırasında İmparator Herakleios Laz, Çerkes, Gürcü ve Abazalar gibi Hıristiyan Kafkas kabilelerinde desteğini aldı.⁴³

⁴⁰ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızcaya Çeviren, Frédéric Macler; Ermenice Aslından İngilizceye Çeviren, Robert Bedrosian; Türkçeye Çeviren, Z. Zühre İlkgelen, 1. Baskı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 67.

⁴¹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi Cilt 1*, Türkçeye Çeviren: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 119-121; Kalakantlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çeviren: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 141.

⁴² Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 35.

⁴³ Moses, age, s. 142-143; Ostrogorsky, age, s.94- 95; Özcan, age, s. 36.

İmparator Herakleios, Lazika'da⁴⁴ bulunduğu sırada Sasaniilere ağır bir darbe vurmak amacı ile 625 yılında Hazarlarla (Altay Tayfun Özcan'a göre Göktürkler) ittifak kurdu.⁴⁵ Kurulan bu ittifak üzerine Sasani hükümdarı Hüsrev, elçisi ile birlikte tehdit dolu mektubunu Hazar Kağanı'na gönderdi.⁴⁶ Karşılıklı mektuplaşmalar sonuç vermeyince sayısız Hazar ordusu Albanlar üzerinden Gürcü topraklarına yayıldı ve *Tiflis* şehri muhasara altına alındı.⁴⁷

627 Haziran'ında Bizans ile Hazar ordusu *Tiflis* önlerinde birleştiler.⁴⁸ Bunun üzerine Sasani hükümdarı Hüsrev, Şehripalakan'ın komutası altında saray muhafız ve koruyucularından bin atlı savaşçıyı şehir müdaafacılarının yardımına gönderdi. Kuvvetli ve tecrübeli savaşçıların gelmesi ile birlikte şehir halkının cesaretlenmesine neden oldu.⁴⁹ Bu olayların yaşandığı sırada Gürcü hükümdarı Stephanos ise, şehir ve kaleleri tahkim ederek Tiflis şehrinde kaldı. Bir yandan da hüruc hareketleri yaparak Bizans ordusu ile mücadele ediyordu.⁵⁰

İki ay süren muhasarada Bizans ve Hazar ordusu verdikleri kayıplar ve mevsim şartlarının ağırlaşması üzerine *Tiflis* şehrinin muhasarası kaldırıldı. İki hükümdar aralarında istişare ederek daha güçlü bir ordu ile saldırıya geçmek amacıyla geri döndüler. Hazar kağanı, oğlunun kumandasındaki kırk bin kişilik

⁴⁴ Karadeniz'in güneydoğusunda yer alan tarihi bir bölgedir. Eski Yunanlılar Batı Gürcistan'a "Kolida" adını verirken, yerli Gürcü halkı ise "Egrisi, Kolheti" adını veriyordu. Eski Kolheti Krallığının sınırı batıda Trabzon bölgesine kadar uzanmaktaydı. Kolheti Krallığı MÖ. I. yüzyılda meydana gelen Roma işgallerine kadar egemenliğini devam ettirmiştir. Kolheti Krallığı *Megreller* tarafından yönetilmekteydi, fakat krallığın yıkılmasından sonra Romalılar yönetimi *Lazlara* verdi. Yaşanan bu yönetim değişikliğinden sonra Kolheti bölgesine "Lazika" yada "Lazike" adı verilmeye başlandı. (Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüistan Tarihi*, s. 55; Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazlar'ın Tarihi*, Gürcüceden Çeviri: Hayri Hayrioğlu, 3. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul, 2000, s. 11).

⁴⁵ Ostrogorsky, age, s.96; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 111.

⁴⁶ Mektup hakkında detaylı bilgi için bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 143-154; *The History of the Caucasian Albanians by Moses Dasxurançi*, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London, 1961, s. 82-90.

⁴⁷ Moses, age, s. 147.

⁴⁸ Özcan, age, s. 47.

⁴⁹ Moses, age, s. 147.

⁵⁰ *Gürcüistan Tarihi*, s. 191.

orduyu İmparator Herakleios'a bıraktı ve kalan askerleri ile beraber ülkesine geri döndü.⁵¹

Yaşanan geri çekilme sonunda şehir halkının yaptığı hareketleri Alban tarihçisi Kalankatlı Moses şu sözlerle anlatır: “Şehir ehli onların zayıflığını ve takattan düşmelerini duyumsadığı gibi daha da kibirlendi ve onların mağlubiyetini alaya aldı. İri bir bal kabağı getirip üzerine Hunların hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kırpikleri yerine göze görünmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerini utanmazca üryan bıraktılar, burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Maksatları herkesin onu kolaylıkla tanıyabilmesiydi. Bundan sonra bezenmiş bal kabağını getirip kale duvarlarının üstüne, düşman askerlerinin karşısına koyup bağırıp çağırıldılar: İşte sizin hükümdarınız buradadır. Gelin ona saygıyla baş eğin, çünkü bu, Cebu Hakandır! Ve mızraklarını ellerine alarak bakanın timsali olan bal kabağını deşmeye başladılar.”⁵² Gürcü ve İran askerleri Bizans İmparatoru içinde “İmparatorunuzun sakalı keçininkine, ensesi de tekeninkine benziyor.”⁵³ betimlemesini yaptılar. Yapılan bu hareketler karşısında İmparator Herakleios, Peygamber Danyal'ın kitabını açarak “batı tekesi çıkararak doğu koçunun boynuzlarını kıracaktır” sözünü okuyarak her işte muvaffak olunacağına kanaat getirdi.⁵⁴

Hazarların Tiflis'e ikinci kez gelişleri ise 629 yılında gerçekleşti. Büyük bir güç elde eden Bizans-Hazar kuvvetleri Tiflis şehrini muhasara altına aldı.⁵⁵ İki aylık mukavemete dayanamayan şehir halkı, şehir ve kaleyi teslim etmek zorunda kaldı.⁵⁶

Kalankatlı Moses muhasara sırasında yaşananları ise: “İşte o an korkunç vahşi kükreyip Tiflisleri avlamaya başladı ve çoklarını yakalayıp (zulüm) riizgârlarının önüne attı, yuvasını avladığı kurbanlarla, savaşçıların ellerini ise ganimetlerle doldurdu.” sözleri ile anlatır. Devamında Moses ele geçirilen esirlerin akıbetini anlatır:

⁵¹ M. İ., Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviri: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 200.

⁵² Moses, age, s. 148-149.

⁵³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 111.

⁵⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 191.

⁵⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 14. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 275; Özcan, age, s. 55.

⁵⁶ Moses, age, s. 161.

‘Feryat ve naleler dindikten sonra Hazarlar bir tek kişinin dahi sağ kalmadığını gördüler ve o vakit kılıçlarının dökükleri kandan içip doyduklarını anladılar. İşte o vakit ellerine iki zâdegân düştü. Biri İran şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar hükümdarının yanına getirdiler ve hükümdar, kendisini bal kabağı sıfatlı ve gözşüş gözsteren bu adamların ikisini de gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra da onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmalarını ve surlardan aşağı asmalarını emretti.’⁵⁷

Sebeos, Herakleios’un Tiflis zaferini şu sözlerle dile getirir: *‘Tanrı o gün Herakleios’un yüzüne öyle güldü ki, ordusu düşmanları topluca yok etti. Düşmanın generalini de çarpışmada öldürdüler. Herakleios’un askerleri geri kalanları da çembere almış, hepsini öldürmek istiyorlardı. Fakat onlar dini bütün ve iyilik sever efendimiz, bize acı diye bağrışıyorlardı. Bunun üzerine Herakleios onların çıkıp gitmelerine izin verdi ve toprakların istila edilmesini buyurdu.’⁵⁸* Tiflis’in Hazarlar tarafından fethini Albanyalı tarihçi ise *‘Büyük ticaret kentini ele geçiren Hazarlar kenti soyup soğana çevirdiler. Hazar askerleri altın, gümüş, inci, yakut gibi değerli hazineleri Hakanın önüne götürüp tepeler gibi yığdılar.’⁵⁹* sözleri ile anlatmaktadır.

Gürcü tarihini anlatan bir eserde ise Tiflis’te yaşanan mağlubiyet biraz abartılı olarak şöyle anlatılır: *‘Cibgu Kağan bu zaferi Tiflis kalesinin Pers ve Gürcü komutanlarının derilerini canlı yüzerek kutladı ve derileri samanla doldurarak bu savaşa benzeyen işkencenin zaferi adına İmparator Herakleios’a gönderdi.’⁶⁰*

Hazar Kağanı, Tiflis şehriden bol ganimet elde ederek ülkesine geri döndü ve oğlunu ise Albanya’nın fethi ile görevlendirdi. Bizans ile yapılan anlaşmaya göre Gürcistan, Bizans’ın hakimiyeti altında kalacak, Doğu Kafkasya ise Hazar kağanının yönetimine geçecekti. Yapılan anlaşmaya sadık kalan Kağan, Gürcistan’ı boşaltarak Bizans Devleti’ne bıraktı.⁶¹ İmparator

⁵⁷ Moses, age, s. 161-162.

⁵⁸ Sebeos, age, s. 80.

⁵⁹ Özge Ç. Denizci, *Gürcüler, Müzik Tarih Dil Kültür*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010, s. 42.

⁶⁰ David Marshall Lang, *Gürcüler*, İngilizceden Çeviren: Neşener Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 92.

⁶¹ Artamonov, age, s. 202.

Herakleios ise *Tiflis* şehrini yönetmek üzere Gürcistan Kralı Bakur'un oğlu Adarnase'ye verdi.⁶²

2. İslam Fetihleri Döneminde Güney Kafkasya Seferi ve Tiflis Şehri'nin İslam hâkimiyetine Girmesi

Güney Kafkasya'ya yönelik İslam fetihleri ilk kez Hz. Ömer döneminde meydana geldi. *Rey* şehrinin fethedilmesinden sonra Nuaym b. Mukarrin, Hz. Ömer tarafından aldığı talimat üzerine Simâk b. Hareşe el-Ensârî'yi Azerbaycan'da bulunan Bükeyr b. Abdullah'a yardımcı kuvvetlerin başında gönderdi. Bükeyr b. Abdullah elde ettiği başarılar üzerine Hz. Ömer'den *Bâbu'l-Ebvâb*'in üzerine gidilmesi için izin istedi. Hz. Ömer, fetih iznini verdi ve aynı zamanda Sürâka b. Amr'ı da *Bâbu'l-Ebvâb*'a gönderdi. Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd, Bükeyr b. Abdullah ve Habîb b. Mesleme idaresindeki ordularda *Bâbu'l-Ebvâb*'a doğru harekete geçti. *Bâbu'l-Ebvâb*'in İslam idaresi altına girmesi üzerine Sürâka b. Amr, Bükeyr b. Abdullah, Habîb b. Mesleme, Selmân b. Rabîa, Huzeyfe b. Esîd'i *Armenia* bölgesine göndererek bölgeye sefer yapılması talimatını verdi. Bükeyr *Mukan*'a, Habîb *Tiflis*'e, Huzeyfe *Ani dağlarına*, Selmân ise başka bölgeye gitti. Çeşitli bölgelere dağılmış olan İslam orduları sadece *Mukan*'da başarı elde etti. Diğer bölgelerde meydana gelen mücadeleler başarısızlıkla sonuçlandı. (642-643).⁶³

Hz. Ömer'in ölümünden sonra İslam halifesi Hz. Osman oldu. *Armenia* bölgesine İslam fetihleri bu dönemde de devam etti. Hz. Osman, *Tiflis*'in fethi için Bizans'a karşı üstün başarılar elde etmiş Habîb b. Mesleme'yi görevlendirdi ve yardımcı kuvvet olarak da Selmân b. Rabîa'yı gönderdi.⁶⁴ Habîb b. Mesleme *Şam* ve *el-Cezîre* halkından oluşturduğu 6000 kişilik bir kuvvet ile birlikte *Armenia*'ya doğru hareket etti. *Kalikala*⁶⁵, *Malatya*, *Debil* gibi şehirlerde başarılar

⁶² *Gürcistan Tarihi*, s. 192.

⁶³ İbnü'l-Esir, age, Cilt 2, s. 522-525.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, age, Cilt 2, s. 574.

⁶⁵ Günümüzdeki Erzurum şehridir. Bu kaleye "Kalikala" adının verilmesinin sebebini İbnü'l Esir şöyle nakleder: "Patrik Erminakus'un Kali isminde bir kızı varmış. Kali bir şehir inşa ettirip adını Kalikale koymuş. Bunun manası *Kali'nin yaptığı iyiliktir*. Daha sonra Araplar buraya *Kalikale* adını vermişlerdir. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 2, s. 574). Ermeni müverrihi Sebeos'ta ise şehrin adı "Karin" olarak geçmektedir. (Sebeos, Herakleios Tarihi, s. 115).

elde ettikten sonra *Tiflis* önlerine geldi. Habîb b. Mesleme burada fazla bir mukavemet ile karşılaşmadı ve şehir halkı Habîb b. Mesleme'ye şehri teslim etti. Bunun üzerine Habîb b. Mesleme'de *Tiflis* halkına bir anlaşma metni verdi.⁶⁶

Habîb b. Mesleme tarafından *Tiflis* halkına verilen anlaşma metni ise şöyledir:

“Rahman ve Rahim Olan Allah’ın Adıyla. Bu vesika, Habîb b. Mesleme’den, Cürzanu’l-Kırmız’daki Mencilis’in Tiflis halkına, canları, kiliseleri, havraları, mabetleri ve dinlerine dokunulmamak üzere verilmiştir, onlarda zelil olduklarını kabul edecekler ve her aile için bir dinar cizye vereceklerdir; sizler, cizyeyi azaltmak için evlerinizi birleştirmeyeceksiniz; bizlerde daha fazla cizye almak üzere evlerinizin sayısını arttırmayacağız. Sizler bize dostluk gösterecek, Allah ve Resûlü’nün (S. A. V.) düşmanlarına gücünüz yettiğince düşmanlık göstereceksiniz; muhtaç olan Müslümanları bir gece, kitap ehlinin bize helâl olan yiyeceğinden bilinen kadarıyla yedirmek üzere misafir edeceksiniz; yanınızda yolunu kaybetmiş bir insanı, en yakın Müslüman muhitine ulaştırmak sizin görevinizdir; eğer Müminlerle aranızdaki yol kapalı ise bu sizin vazifeniz değildir. Eğer tövbe eder namaz kılarırsanız, sizler bizim din kardeşlerimiz olursunuz; yoksa cizye ödeyeceksiniz. Müslümanları herhangi bir şey meşgul eder ve düşmanlarımız da sizlere saldırsa, bu durumdan Müslümanlar mesul değildirler; yine bu durum sizinle olan antlaşmanın bozulması demek değildir. İşte sizin lehinize ve aleyhinize olan hükümler bunlardır. Allah ve Melekleri şahid oldu; şahid olarak Allah yeter.”⁶⁷

Bu sırada Gürcü kralı, Habîb b. Mesleme'ye değerli hediyeler gönderdi. Habîb b. Mesleme gelen hediyelerin değerini tespit ettirdi ve hediyeleri yıllık cizye miktarından düşüğünü bildirdi. Böylece Tiflis şehri İslam hakimiyeti altına girmiş oldu (645-646). Şehrin ele geçirilmesi ile birlikte Habîb b. Mesleme İslam'ın tebliğ edilmesi amacıyla Abdurrahman b. Cez es-Süleme'yi görevlendirdi. es-Süleme'nin yaptığı faaliyetler neticesinde halkın bir kısmı

⁶⁶ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Haruc (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapçadan Çev: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 49-50.

⁶⁷ el-Belâzurî, age, s. 289.

İslamiyeti kabul etti. Aynı zamanda şehirde İslam dininin kalıcı olması amacı ile bölgeye Müslüman topluluklar iskân edildi.⁶⁸

Tiflis ve civarında İslamiyetin yayılması Gürcü kroniğinde: “*Bundan sonra, Hz. Muhammed’in dini yayılarak sayısız insan tarafından kabul edildi; şöyle ki İran ve dünya memleketlerinin birçoğu Medya, Sombet ve Kapadokya ve Trabzon’a kadar her yer Hacerogulları’nın istilâsına uğradı.*” sözleri ile anlatılmaktadır.⁶⁹

Tiflis şehrinin İslam hâkimiyeti altına alınması ile birlikte şehir *İrminiyye* (*Ermeniye*)’ye bağlı olarak valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Hz. Osman, Huzeyfe b. el-Yeman el-Absi’yi *İrminiyye* ve *Azerbaycan* bölgesinden sorumlu vali tayin etti. Huzeyfe b. el-Yeman’ın azledilmesinden sonra yerine sırası ile Muğire b. Şube ve Kâsım b. Rabia valilik görevinde bulundular.⁷⁰

Hz. Osman’ın vefatından sonra yerine Halife olarak Hz. Ali geçti. Bu dönemde de *İrminiyye* (*Ermeniye*) bölgesindeki faaliyetler yine valiler vasıtası ile devam etti. Bu dönemde *İrminiyye* ve Azerbaycan valisi olarak Eşas b. el-Kays görev yaptı.⁷¹

3. Emeviler Döneminde Tiflis Şehri

Muaviye’nin 661 yılında yönetimi Hz. Hasan’dan alması ile birlikte İslam fetihleri Emevi Devleti’nin yönetimi altında devam etti. Emeviler, *Armenia* (*İrminiyye-Ermeniye*) üzerindeki yönetim anlayışını Emevi Halifeleri tarafından görevlendirilen valiler tarafından devam ettirdi. Aynı zamanda Kafkasya’ya yönelik askeri hareketler neticesinde Hazarlar ile de uzun süren mücadeleler yaşandı.

Abdülmelik b. Mervân’ın kardeşi Muhammed b. Mervân 701 yılında, *Armenia* (*İrminiyye-Ermeniye*) bölgesine gaza yaparak bölge halkını bozguna uğrattı. Daha sonra halkın barış istemesi üzerine Muhammed b. Mervân halk ile bir anlaşma yaptı ve Ebu Şeyh b. Abdullah’ı yönetici olarak tayin etti. Fakat bir süre sonra *Armenia* (*İrminiyye*) halkı verdiği sözde durmayarak Ebu Şeyh b.

⁶⁸ Aydın, agm, s. 150.

⁶⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 200.

⁷⁰ Kudâme İbn Cafer, age, s. 51-52.

⁷¹ Kudâme İbn Cafer, age, s. 52.

Abdullah'ı şehit ettiler.⁷² Yaşanan bu olumsuz durum karşısında Halife Abdülmelik b. Mervân 702 yılında kardeşi Muhammed'i yeniden *Armenia*'ya gönderdi. Muhammed'in bölgeye gelmesi üzerine halk yeniden bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma üzerine Muhammed, Ebû Şeyh b. Abdullah el-Ganevî ve Amr b. es-Sadiyy el-Ganevî'yi idareci olarak görevlendirdi. Fakat halk yapmış oldukları anlaşmayı yeniden bozarak bu iki idareciyi de şehit ettiler.⁷³

Hişam b. Abdülmelik, İrminiyye ve Azerbaycan valiliği görevinde bulunan kardeşi Mesleme'yi azletti ve onun yerine Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti. Cerrâh b. Abdullah ikinci kez valilik görevi ile *Tiflis*'e geldi ve Hazarlar üzerine akınlar düzenledi. Hazarlar'ın başşehri konumundaki *el-Beyza*⁷⁴ şehrini kuşatma altına aldı. (729-730).⁷⁵

Cerrâh b. Abdullah'ın Hazarlar ile yapılan mücadeleler sırasında şehit edilmesi üzerine Halife Hişam b. Abdülmelik, *Armenia (İrminiyye)* ve *Azerbaycan* bölgesine vali olarak amcasının oğlu Mervân b. Muhammed'i tayin etti.⁷⁶

Emevi Devleti'ni en fazla uğraştıran Kafkas halkları sorunu Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde de devam ettiği görülmektedir.⁷⁷ 735-736 yıllarında Gürcüler tarafından isyan hareketleri baş gösterdi. Yaşanan isyan hareketlerinin bastırılması amacı ile Gürcüler tarafından "*Kru*" yani "*Sağır*", "*Kru Murvan*" (*Sağır Mervan*) lakabı verilen⁷⁸ ve İbn Kesîr'de "*Eşek Mervan*"⁷⁹ olarak geçen Mervan adlı bir komutan bölgeye gönderildi.

⁷² İbnü'l Esir, age, C. 4, s. 158.

⁷³ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, (Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır), İkinci Baskı, Ankara 2008, s. 357.

⁷⁴ Kaynaklarda el-Beyda olarak da görülen şehir erken dönemlerde Araplar İdil Nehri üzerindeki Hazar başkenti İtil'e el-Beyza (el-Beyda) adını vermektedirler. (Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çeviri: Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 66)

⁷⁵ Halife b. Hayyât, age, s. 419-420.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, age, c. 4, s. 395.

⁷⁷ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, 8. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 227.

⁷⁸ Artamonov, age, s. 289; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁷⁹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 512.

Komutan Mervân tarafından yapılan harekât Gürcülere göre tarihin hiçbir döneminde meydana gelmemiş bir felaketti.⁸⁰ Mervân tarafından gelen bu felaket Gürcü kroniğinde şu sözlerle anlatılır: “*Mervan-Kru, İran ve Arabistan üzerine otoriteyi ele aldıktan sonra, bütün Arap kabile ve aşiretlerini harekete getirerek hristiyanlarla savaştı. Emir, Bizans ve Ermeni ülkelerini denize kadar tahrip, halkı da esir eyledikten sonra, Kuzey memleketlerine yayılarak, bir kara bulut ve çekirge ve sinek akını gibi yeryüzünü kapladı. Bunun üzerine, bütün mtavarlar, peteakbşlar, eristanların ve Gürcü senyörlerin akrabaları Kafkas’a geçerek kayalıklar ve mağaralarda saklandılar. Kru, bütün Kafkas’ı katederek Dariala ve Derbend kapılarını zapt, bütün şehirleri tahrip etti ve Gürcü topraklarındaki birçok kaleleri ele geçirdi.*”⁸¹

Komutan Mervan’ın yaptığı faaliyetleri bir Gürcü tarihçisi şöyle anlatmaktadır. “*Murvan Darubandi’dan Aphazeti’ye değin baştan sona Kafkasya’yı işgal etti. Buradaki kale ve surlarının çoğunu yakıp yıkıp yerle bir etti. Egrisi’nin üç katlı surla çevrili başkenti Tsibe-Goci’yi, Aphazeti başkenti Shumi (Shomi), Kartli, Ermenistan ve Albanya’yı yerle bir etti. Buralarda ne bir tek bina ayakta kalabilirdi ne de insan ve hayvanlar için yiyecek, içecek bir şey bırakıldı. Murvan Kartli’de eski başkentini önemli mahallerinden Armazi’yi de yerle bir etti.*”⁸² Her iki parçada da Mervan-Murvan olarak bahsedilen komutan ise, II. Mervân yani Mervân b. Muhammed’dir.

Gürcüler, Arapların başarı elde etmelerini ve kendilerinin Allah tarafından cezalandırılmalarını şu sözlerle naklederler: “*Arapların kuvveti yükseldi ve onlar sık sık yaptıkları seferlerle bütün memleketi tahrip ettiler. Sonra da Gürcistan’da mtavarların sayısı çoğaldığından her tarafta iç harpler ve anlaşmazlıklardan başka bir şey görülüyordu. Vahtang’ın oğulları içinden kral unvanına layık birisi çıksaydı, Araplar onu ortadan kaldıracaklardı, çünkü Hacer oğulları Tiflis’i zaptetmiş ve kendi inleri yapmış oldukları bu şehirden memleketi haraç denilen vergiye tabi etmişlerdi. Nihayet, günablarımızın çokluğundan dolayı, Allah, onların son derece kuvvetlenmesine müsaade etti.*”⁸³

⁸⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁸¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 202.

⁸² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁸³ *Gürcistan Tarihi*, s. 220.

Tiflis şehrinin de dahil olduğu *Armenia* (*İrminiyye*) bölgesinde İslam hakimiyetinin gelişmesinde Emevi kumandanı Mervân b. Muhammed'in önemi büyüktür.⁸⁴ Fakat Mervân b. Muhammed tarafından Gürcü isyanının bastırılması İbnü'l-Esir, İbn Kesir ve Taberî gibi tarihçiler tarafından mevzubahis söz konusu değildir.

4. Abbasiler Döneminde Tiflis Şehri

Abbasiler döneminde iktidarı meşgul eden sorunlar arasında Hazarlar'ın *Tiflis* şehrine saldırılar düzenlemesi, Gürcü halkı arasında yönetime karşı isyan hareketlerinin yaşanması ve Tiflis Emirliğinin bağımsız hareket etmeye başlayarak isyanlarda bulunması teşkil etmekteydi.

Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde yaşanan ilk siyasi gelişmeler Halife Mansur'un (754-775) iktidarı döneminde meydana geldi. Bu dönemde Hazarlar sürekli Güney Kafkasya coğrafyasına inerek Abbasilerin egemenliği altındaki topraklara saldırı düzenliyorlardı. Gerçekleştirilen saldırılar sonucunda kısa süreli olsa da *Tiflis* şehri 764 yılında Hazarların eline geçti.⁸⁵ Diğer taraftan da Esterhan el-Harezmî, 765 yılında Türk ordusu ile birlikte *Armenia* taraflarına saldırarak *Tiflis* şehrine girdi. Esterhan el-Harezmî çok sayıda insan öldürdüğü gibi Müslümanlardan ve zimmilerden çok sayıda esir aldı. Bu durum üzerine Halife Mansur, yaşanan karışıklığı ortadan kaldırmak amacı ile Hamid b. Kahtabe'yi *Tiflis*'e gönderdi. Hamid b. Kahtabe şehre geldiği sırada Türkler şehri terketmiş bulunmaktaydı.⁸⁶ Ayrıca Halife Mansur, Türklerle savaşması için Cebrail b. Yahya ve Harb b. Abdullah'ı da gönderdi. Yapılan savaşta Cebrail'in ordusu mağlup oldu, Harb b. Abdullah ile Cebrail'in askerlerinden bir kısmı ise öldü.⁸⁷

Halife Mütevekkil döneminde ise *Armenia* valisi Yûsuf b. Muhammed'in öldürülmesi ile yeni sorunlar yaşanmaya başladı. Yûsuf b. Muhammed⁸⁸ vali olarak *Armenia*'ya geldiği dönemde "*kumandanlar*

⁸⁴ Aydın, agm, s. 150.

⁸⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 116.

⁸⁶ İbn Kesir, age, C. 10, s. 175, 177.

⁸⁷ İbnü'l Esir, age, C. 5, s. 88.

⁸⁸ Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra Halife Mütevekkil Alallah tarafından *Armenia* (*İrminiyye*) ve Azerbaycan valiliğine getirilmiştir. Aynı

kumandanı” olarak adlandırılan Bagrat b. Aşot’un emân dilemesine rağmen Yûsuf, Bagrat ve oğlu Ni’me’yi yakalatarak Bağdat’a Halifenin yanına gönderdi. Yaşanan bu olaya tepki gösteren Armenia kumandanları Bagrat’ın yeğeninini yanında toplanarak Yûsuf’u öldürmek için yemin ettiler. Yûsuf, Tarûn şehrinde bulunduğu sırada Armenia kumandanları beldeyi kuşatma altına aldılar. Kuşatma sırasında Yûsuf ve beraberindekilerin hepsi kılıçtan geçirildi (852).⁸⁹

Sınır bölgelerinde meydana gelen olumsuz gelişmeleri fırsat bilen İslam Emirliği’de⁹⁰ bu dönemde bağımsız hareket etmeye başladı. Yönetimin kolaylaştırılması amacı ile Emirler üst düzey yetkilerin verilmesi ile Emirlerin bağımsız hareket etmelerine neden oldu. Özellikle Emir İshak b. İsmail, bağımsız hareket ederek hâkimiyet alanını genişletmeye başladı.⁹¹ Bir taraftan da İshak b. İsmail, Ermeni reislerini yönetime karşı isyana teşvik ediyordu.⁹² Emirler, Halifenin emir ve talimatlarına riayet etmiyorlar, topladıkları vergileri ise kendilerine tahsis ediyorlardı.⁹³ Bağımsızlığın göstergesi olarak Tiflis emiri İshak, başında ordu bulmasına rağmen sefere çıkarak Reh’e gitti.⁹⁴

zamanda bu bölgelerin komutanlığı görevinde üstlenmiştir. Yûsuf b. Muhammed bölgeye gelerek bölgeyi tamamen kontrolü altında tutmuştur. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 5, s. 592).

⁸⁹ İbnü'l Esîr, age, C. 5, s. 594; İbn Kesîr, age, C. 10, s. 528.

⁹⁰ *Armenia (İrminiyye-Ermeniye)* bölgesinde yönetimi kolaylaştırmak amacı ile *Tiflis* şehrinde bir İslam Emirliği kuruldu. (Aydın, agm. s. 150). İslam emirliği “*Emir*” adı verilen kişiler tarafından yönetilmekteydi. Yönetimde bulunan Emirlerinin başkomutan, devlet başkanı ve yargıçlık gibi asli görevleri vardı. Kartli Emiri’nin makamı ise *Tiflis (Tbilisi)* şehrinde bulunmaktaydı. Abbasi ordusunun merkezi gücü yine *Tiflis* şehrinde yer almaktaydı. (Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115). Mütevekkil Alellah’ın *Tiflis* şehrini egemenliği altına almasına kadar Abhaz ve Gürcü halkı Tiflis emirine haraç ödemekteydi. Aynı zamanda Tiflis Emiri Müslümanlar ile çevre halkını hâkimiyeti altında bulundurmaktaydı. Hâkimiyeti altındaki halklar, aynı zamanda Tiflis Emiri’ne cizye vergisi ödemekle de mükellefti. (Mesûdî, *Murûc eş-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014. S. 169)

⁹¹ Aydın, agm, s. 150.

⁹² Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4,(Abbasiler Dönemi)*, 5. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 269.

⁹³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 120.

⁹⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 228.

Halife Mütevekkil yaşanan durumlardan haberdar olması üzerine *Büyük Boğa* olarak adlandırılan Boğa el-Kebîr⁹⁵ 852 yılında kalabalık bir ordu ile *Armenia* halkı üzerine gönderdi.⁹⁶ Halife, Boğa el-Kebîr'den Yûsuf b. Muhammed'in intikamını almak ve bağımsız hareket eden Tiflis emirini itaat altına alması talebinde bulundu. Boğa el-Kebîr, Musul ve el-Cezire üzerinden Erzen'e geldi. Kral Bagrat'ın damadı Musa b. Zürâre ise bu sırada Erzen'de bulunuyordu. İlk mücadeleye burada başlayan Boğa el-Kebîr, 30 bin kişiye yakın bir topluluğu öldürdü ve birçok kişiyi de esir aldı. Aynı zamanda Boğa el-Kebîr, Musa b. Zürâre'yi de Halife Mütevekkil'e gönderdi. Bu üstün başarıların ardından *Tiflis*'e giderek şehri muhasara altına aldı.⁹⁷

Boğa, *Tiflis*'e doğru yöneldiğinde öncü kuvvetlerin başında Zîrek (Zeyrek) et-Türkî'yi göndermişti. Zîrek, Kura Nehri'ni aşarak Tiflis Meydanında konakladı. Bir taraftan da Boğa, Ebû'l Abbâs el-Vârisî en-Nasrânî'yi *Armenia* halkına göndererek orada meskûn bulunan Arap ve Acemleri toplayıp *Tiflis*'e gelmelerini istedi. Tiflis emiri İshâk b. İsmail, Tiflis'ten çıkarak Zîrek ile mücadele etmeye başladı. Mücadele sırasında Boğa ise neftçilere şehrin yakılması talimatını vermiş, şehrin yandığını gören İshâk b. İsmail aniden şehre yöneldi. Bu durumu fırsat bulan savaşçılar İshâk'ın etrafını sararak esir aldılar ve oğlu Ömer ile birlikte Boğa el-Kebîr'e götürdüler. Boğa el-Kebîr, İshâk'ın öldürülmesini ve boynunun vurularak sehpa'ya asılmasını emretti.⁹⁸

⁹⁵ Boğa (Buga) el-Kebîr et-Türkî H. 153/M. 770 yılında dünyaya geldi. Abbasilerin hizmetine ne zaman girdiği hakkında kaynaklarda bilgiler mevcut değildir. (Osman Gürbüz, "*Boğa el-Kebîr'in Ermenije Seferi*", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 234). 862-863 yılında hayatını kaybetti. (Mesûdî, Murûc ez-Zeheb, s. 412). Abbasi Halifeleri Mutasım, Vasık ve Mütevekkil Alellah dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Boğa el-Kebîr, kaynaklarda ilk kez Halife Mutasım döneminde Babek İsyanının bastırılması sırasında yaptığı mücadeleler ile görülmektedir. Halife Vasık döneminde ise Bedevilerin Medine'ye saldırması üzerine Bedevilere karşı başarılı mücadelelerde bulunarak Halife'ye bağımlı olmaları şartıyla Bedevileri itaat altına aldı. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 5, s. 482, 558). Said b. Nekes'in naklettiği rivayete göre Boğa el-Kebîr, Halife Mütevekkil Alallah'ın halifelîği döneminde Türkler, Dımaşk (Şam)'da Mütevekkil'i öldürmeyi planlamışlar, fakat Boğa el-Kebîr tarafından amaçlarına ulaşamamışlardır. (Mesûdî, Mûruc ez-Zeheb, s. 404).

⁹⁶ İbn Kesîr, age, C. 10, s. 528.

⁹⁷ İbnü'l Esîr, age, C. 5, s. 594-595.

⁹⁸ İbnü'l Esîr, age, C. 5, s. 600; İbn Kesîr, age, C. 10, s. 530-531; *Gürcistan Tarihi*, s. 228-229.

Neftçiler tarafından ateşe verilen şehir iki gün boyunca yandı ve çam ağacından inşa edilmiş ahşap yapılar nedeniyle *Tiflis* şehri harabeye döndü. Bu olaylar sırasında 50.000 kişi hayatını kaybetti. Yangının söndürülmesinin ardından Boğa'nın askerleri şehre girdiler. Hayatta kalanları esir aldılar ve mallarını yağmaladılar. (853).⁹⁹

Boğa el-Kebir, üç yıl kadar *Armenia* bölgesini elinde tuttu. Öldürülen İshak b. İsmail'in karıları ve çocuklarını *Bağdad* şehrine götürdü.¹⁰⁰ Boğa el-Kebir *Armenia* bölgesinden ayrılması üzerine Tiflis Emirliğinin başına Muhammed b. Halid'i getirdi. (855). Kendisinin yerine ise İsa b. Şeyh'i getirerek Bağdad'a geri döndü.¹⁰¹

5. Sâcoğulları Döneminde Tiflis Şehri (889-929)

Sac oğulları (Saciler)¹⁰², Azerbaycan coğrafyasında kurulan ilk Müslüman-Türk Devleti olup Abbasilere bağlı olarak egemenliğini devam ettirmişlerdir.¹⁰³ Aynı zamanda Abbasi Devleti'nin Kafkasya üzerindeki fetih hareketlerinde öncülük ettiler.

⁹⁹ İbn Kesir, age, C. 10, s. 530; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 387.

¹⁰⁰ Moses, age, s. 304.

¹⁰¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 230-231.

¹⁰² IX. yüzyılda Azerbaycan'da kurulmuş ikinci müstakil bir devletti. Ailenin bilinen ilk atası Ebu's-Sac Dîvdâd b. Divdest'tir. Ebu's Sac'ın Abbasilerin hizmetine ne zaman girdiği hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. (Bayram Arif Köse, *Sac oğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, 1. Baskı, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 103). Devletin sınırları batıda Ani ve Dvin, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Derbend, güneyde Zencan'dan meydana gelmekteydi. Şirvan, Şeki, Sünik ve Tiflis Emirliği Sac oğullarına (Saciler) vergi vermekteydi. Devletin merkezi ilk zamanlarda Meraga iken daha sonraları devlet merkezi Erdebil şehrine taşındı. Sac oğulları döneminde Berde, Tebriz, Urmiye, Hoy, Salmas, Merend, Beylekan gibi şehirler iktisadi ve siyasi alanda büyük önem kazandılar. (Vakif Piriye, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müallim Neşriyyatı, Bakü 2006, s. 26).

¹⁰³ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 218.

Sac oğullarının *Tiflis* üzerine ilk hareketleri Ebu's-Sac'ın¹⁰⁴ oğlu Muhammed el-Afşin¹⁰⁵ (879-901) döneminde meydana geldi. Bu dönemde Bagratunilerden I. Sumbat egemenlik sahasını kuzeye doğru genişletme arzusu içerisinde bulunuyordu. Yaşanan bu durum Sac oğulları Devleti'nin dikkatini çekmesine neden oldu. I. Sumbat 896 yılında Ahmed b. Tolun ile yaptığı mücadelede mağlup oldu ve Muhammed el-Afşin bu fırsattan yararlanarak *Armenia (İrminiyye)*'ya saldırdı. Muhammed el-Afşin, I. Sumbat'ın bütün aile fertleri ve Ermeniye naharlarını esir olarak aldı. Ardından Muhammed el-Afşin, oğlu Divdad'ı *Armenia*'ya hâkim atayarak *Tiflis* şehri üzerine yürüdü ve şehri yağmaladı.¹⁰⁶

Muhammed el-Afşin'den sonra yerine geçen kardeşi Yusuf b. Ebu's Sac (901-919/924-928) döneminde de *Tiflis* üzerine fetih hareketleri devam etti. Bu dönemde Halife el-Müktefi (902-908) ile Yusuf b. Ebu's-Sac'ın arasının açılmasını fırsat bilen I. Sumbat, yeniden saldırı düzenledi. Meydana gelen bu gelişmeler sırasında Abbasi Devleti yönetiminde de değişiklik yaşandı. el-Müktefi'nin ölmesi üzerine yerine halife olarak el-Muktedir (908-932) geçti. el-Muktedir iktidara geldikten sonra Yusuf b. Ebu's-Sac'ı *Azerbaycan* ve *Armenia* üzerine hareket düzenlemesi talimatını verdi. Fakat I. Sumbat'ın barış istemesi üzerine Yusuf b. Ebu's-Sac *Merağa*'ya dönmek zorunda kaldı. Bir süre sonra *Armenia* naharları arasında yaşanan iç çekişmelerden faydalanan Yusuf b. Ebu's-Sac ilk olarak *Sünik* ordularını mağlup etti. Ardından *Şirak* ve *Dvin* gibi

¹⁰⁴ Asıl adı Ebu's-Sac Divdâd b. Divdest olup Sac oğulları (Saciler) Devleti'nin bilinin ilk atasıdır. Abbasi Devleti'ni uzun yıllar boyunca uğraştıran Bâbek İsyanının bastırılması görevi ile Haydar b. Kâvûs el-Afşin'in bir komutanı olarak görev almıştır. Bâbek isyanının bastırılması sırasında gösterdiği üstün başarılarından dolayı idari ve askeri görevlerde yer aldı. Bâbek isyanından başka Mâzyâr b. Kârin, Mengü-Çur ve Zenci İsyanlarının bastırılması görevlerinde de bulundu. (Köse, age, s. 103, 105-124).

¹⁰⁵ Halife el-Mu'tazid 898 yılında Muhammed b. Ebu's-Sac'ı Azerbaycan ve Armenia bölgesine vali olarak tayin etti. Muhammed b. Ebu's-Sac bir süre sonra karışıklıklar çıkararak bölgeye tamamen hâkim oldu. Bu durum üzerine Halife el-Mu'tazid, Muhammed b. Ebu's Sac'a hilat gönderdi. Muhammed b. Ebu's-Sac ise halifeye karşı itaatini bildirmek amacı ile "Ebû'l-Misâfir" isminde bir kişiyi bazı rehinelere ile Bağdat'a göndererek itaatini arz etti. 900-901 yılında Azerbaycan'da büyük bir veba salgını yayıldı ve Azerbaycan halkından birçok kişi veba salgını nedeniyle hayatını kaybetti. Meydana gelen bu veba salgını sırasında Muhammed b. Ebu's-Sac'da hayatını kaybetti. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. 6, s. 327, 329, 342).

¹⁰⁶Mehmetov, age, s. 221.

yerleri yağmaladıktan sonra Cafer b. Ali'nin vali olarak görev yaptığı *Tiflis* şehrini ele geçirdi. Ermeni kralı I. Sumbat, *Aphazya* dağlarına kaçmak zorunda kaldı.¹⁰⁷

Meydana gelen fetih hareketleri sonunda *Tiflis*, *Doğu Sıvnik*, *Artsab* (*Karabağ*), *Vayots-dzor*, *Gelarkunik*, *Nabcvan*, *Lori (Lore)*, *Vaspurakan* gibi yerler Yusuf b. Ebu's-Sac'ın hakimiyeti altına girdi.¹⁰⁸

Sac oğulları döneminin en önemli şehirleri arasında *Tiflis* şehrinin de olduğu görülmektedir. Diğer şehirler ise *Erdebil*, *Merağa*¹⁰⁹, *Zencan*, *Kazvin*, *Mugan*, *Dvin*, *Tebriş*, *Berdea* ve *Derbent* idi.¹¹⁰

6. Arap Caferoğulları Emirliği Döneminde Tiflis Şehri (912-1068)

Abbasi Devleti'nin zayıfladığı dönemde *Kafkasya* coğrafyası üzerinde bazı yerel hanedanlar ve emirlikler bağımsızlıklarını ilan etti. Bu emirliklerden biri olan Caferoğulları Emirliği kendilerine *Tiflis* şehrini merkez edinerek egemenliklerini devam ettirdiler.¹¹¹

Cafer oğullarının *Tiflis*'e hâkim olması nedeniyle Gürcüler şehri yeniden ele geçirmek amacı ile faaliyetlere başladılar. Özellikle Gürcü komutan Liparit'in büyük etkisi vardı. 1032 yılında komutan Liparit ve Kartli eristavı İoane Abazadze'nin ortak girişimleri sonucunda Tiflis Emiri Cafer'i yakalayarak esir aldılar. Aynı zamanda *Tiflis* şehrini de Emir Cafer'den kısa süreliğine ele geçirdiler. Esir haldeki Emir Cafer, Aphaz-Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın affetmesi üzerine *Tiflis*'teki görevine devam etti.¹¹² Yaşanan bu durum Kral IV. Bagrat ile komutan Liparit'in arasının açılmasına neden oldu.

Komutan Liparit'in Kral IV. Bagrat'ı *Tiflis*'in yeniden alınması yönündeki ikna çabası sonucunda şehir 1037 yılında muhasara altına alındı.

¹⁰⁷ *Gürcistan Taribi*, s. 236-237; Mehmetov, age, s. 222.

¹⁰⁸ *Gürcistan Taribi*, s. 236; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199): Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Baskı, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 79.

¹⁰⁹ Sac oğulları Devleti'nin ilk dönemlerinde başkent Merağa idi. Yusuf b. Ebu's-Sac döneminde ise devletin merkezi Erdebil oldu.

¹¹⁰ Mehmetov, age, s. 225.

¹¹¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014, s. 55.

¹¹² Berdenişvili-Canaşia, age, s. 133; *Gürcistan Taribi*, s. 278.

Şehir halkının gösterdiği üstün direniş neticesinde muhasaranın iki yıl uzamasına neden oldu. Muhasaranın uzaması sonucunda şehirde açlık ve kıtlık baş gösterdi. Bu durum karşısında Tiflis halkı Azerbaycan'da bulunan Müslümanlardan yardım istedi. Bu sırada Azerbaycan'da Oğuzlar akın hareketlerinde bulunuyorlardı. Oğuzların Ermeniler üzerine yaptığı faaliyetleri duyan Aphazlar muhasarayı kaldırmak zorunda kaldılar.¹¹³

Tiflis Emiri Ebü'l-Fadl Cafer'in 1046 yılında ölmesi üzerine Tiflis'in yaşlılar heyeti Kral IV. Bagrat'ı davet etti.¹¹⁴ Yaşlılar heyeti, Kral IV. Bagrat'a 9 kale ile Ani kentini vermeyi önerdiler. Kral Bagrat kent ve kaleleri teslim almak amacıyla hemen harekete geçti. Bu sırada Kral Bagrat'a karşı Liparit, Bizans ile ittifak yaptı ve Selçuklu ordusu ile yapılan Kapetru Savaşı'nda esir düştü. Liparit'in düşmanca tavrı nedeniyle Tiflis şehrinin yeniden Cafer oğullarının egemenliği altına girmesine neden oldu.¹¹⁵ Yaşanan bu gelişmeler neticesinde Kral IV. Bagrat ve Liparit arasında 10 yıl kadar sürecek mücadeleler başladı.

7. Büyük Selçuklu Devleti Dönemi (1040-1157)

Selçukluların Armenia ve Azerbaycan bölgesine ilk gelişleri Urfalı Mateos'un yazdığı Vekayinamede 1018-1019¹¹⁶ yılları arası olarak görülmektedir.¹¹⁷ Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul'a "Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazâsına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler." düşüncesi ile bir teklifte bulundu. Bu teklifin Tuğrul Bey tarafından kabul edilmesi üzerine Tuğrul Bey, ülkenin ulaşılmaz güç uzak bölgelerine gitti. Çağrı Bey ise otuz

¹¹³ Gürcistan Taribi, s. 278; İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 64.

¹¹⁴ Keleş, age, s. 68.

¹¹⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 134; Keleş, age, s. 168.

¹¹⁶ Tarihçiler bu konuda farklı tarihler vermektedirler. Mehmet Altay Köymen, 1016; İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan, 1018; Ali Sevim 1015-1021 tarihlerini vermektedirler. (Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Taribi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 32-33; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Taribi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11; Osman Turan, Selçuklular Taribi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, 9. Basım, İstanbul 2008, s. 89; Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2002, s. 4).

¹¹⁷ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaş Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yananç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 48.

bin¹¹⁸ kişilik bir kuvvetle *Ermeniye (Armenia)*'ye gitmek üzere *Horasan* tarafına doğru hareket etti.¹¹⁹

Selçukluların bölgeye gelişlerini Urfalı Mateos ise şu sözlerle anlatmaktadır:

*“467 nci yılın (17 Mart 1018-16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün Hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selâse'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuburu böyle olmuştur.”*¹²⁰

Çağrı Bey keşif hareketlerini Anadolu beldelerine kadar ilerleterek birçok ganimet elde etti. Keşif hareketlerini tamamlayan Çağrı Bey kardeşi Tuğrul'un yanına gitmek üzere hareket etti. *Bubara*'ya geldiği vakit, burada yurt tutmuş bir grup Türk topluluğu Çağrı Bey'e katıldı.¹²¹ Tuğrul Bey'in yanına gelen Çağrı Bey kardeşine *“burada iki büyük vali var. Bunlar Harezşah Harun ve Sebük Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur.”*¹²² sözleri ile keşif hareketlerini bildirdi.

Çağrı Bey, *Armenia* ve *Azerbaycan* bölgesine geldiği sırada Kafkasya coğrafyasında siyasi bir birlik yoktu. Bölgede bir dizi yerel beylik ve hanedanlar bulunmaktaydı. Azerbaycan'da Revvadiler ve Şirvanşahlar hanedanı,

¹¹⁸ Selçuklu tarihi üzerine araştırma yapmış tarihçiler 3.000 rakamını vermektedirler. Bu konu hakkında bkz. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 89; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 32-33; Sevim, *Selçuklu Ermeni İlişkileri*, s. 4.

¹¹⁹ Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülâk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 25-26.

¹²⁰ Urfalı Mateos, age, s. 48.

¹²¹ Mîrhând, age, s. 29.

¹²² Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi Cilt I-II*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, C. I, s. 293.

Azerbaycan ile Doğu Anadolu'nun bir kısmına Şeddadîler Devleti hakimdi.¹²³ Armenia bölgesinde ise merkezi Tiflis olan Arap Caferoğulları Emirliği (912-1068), Borçalı-Kazaklar ile Gökçeğöl kuzeyindeki Sevordik bölgesi ile Şamşolde kesimlerine hâkim durumda olan Taşir Bagratlıları (982-1185), merkezi tarihi Ani şehri olan Gregoryan Anı Bagratlıları Krallığı (961-1045) ve merkezi Kars şehri Gregoryan Vanand Bagratlıları Krallığı (962-1064) hâkim durumdaydı.¹²⁴

Selçukluların bölgeye ikinci gelişi ise 1037-1038 yılında meydana geldi. Bu tarihte Selçuklular, Armenia (Ermenîyye) bölgesine doğru harekete geçti ve Urmiye, Meraga gibi Azerbaycan şehirlerini ele geçirdikten sonra Armenia sınırlarına geldiler. Bu bölgede bulunan halka ağır darbeler indirerek birçok esir aldılar. İbnü'l-Esir ise bu olayı "O kadar esir alınmıştı ki en güzel cariye'nin değeri beş dinardı, erkek kölelere ise kimse dönüp bakmıyordu."¹²⁵ sözleri ile nakleder.

A. Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063) Azerbaycan ve Gürcistan Harekâtı

Çağrı Bey tarafından yapılan keşif hareketlerinin tamamlanması ve bir taraftan da Gaznelilere karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesinin başarı ile neticelenmesinden sonra Tuğrul Bey önderliğinde fetih hareketlerine hız verildi. Tuğrul Bey (1040-1063)'in iktidarı ele almasından sonra 1054-1055 yılında Azerbaycan'a doğru harekete geçti ve merkezi Tebriz olan Revvadiler¹²⁶ sınırlarına dayandı. Emîr Ebû Mansûr Vahsudan, Tuğrul Bey'e itaatini arz ederek Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Ardından Gence hâkimi Emîr Ebû'l Esvâr üzerine yürüyerek itaati altına aldı. Tuğrul Bey bu başarılı fetihlerini Erzurum'a kadar ilerletti. Mevsimin kış olması nedeniyle Tuğrul Bey,

¹²³ Mehmetov, age, s. 244.

¹²⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Abıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 55-59; Bedirhan, age, s. 55-56.

¹²⁵ Abu'l-Farac, age, C. I, s. 295-296; İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 9, 15.

¹²⁶ Merkezi Tebriz olmak üzere 981-1065 yılları arasında Azerbaycan'da hüküm sürmüşlerdir. Revvadiler hanedanı Abbasilerin İslam dinini yaymak ve bölgede siyasal anlamda güç elde etmek amacı ile Azerbaycan bölgesine yerleştirilmişlerdir. (Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s. 238). Devletin ilk zamanlardaki merkezi Erdebil iken daha sonraları merkez Tebriz'e taşındı. Merkezin taşınmasındaki etken Tebriz şehrinin iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarda ilerlemiş olmasıydı. Revvadiler köken olarak Arap idiler. (Piriyeve, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, s.26).

Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kaldı.¹²⁷ Tuğrul Bey, *Azerbaycan*'ı ele geçirerek *Gürcistan* üzerine yapılacak fetihlerin önünü açmış oldu. Aynı zamanda *Azerbaycan* Oğuz Türklerinin bir yurdu haline geldi.

B. Alparslan Dönemi Gürcistan Seferi ve Tiflis Şehrinin Ele Geçirilmesi (1063-1072)

Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 yılında ölmesi üzerine yerine yeğeni Alparslan (1063-1072) geçti. Sultan Alparslan iktidarda bulunduğu dönemde Gürcistan üzerine iki kez sefer düzenlendiği görülmektedir. Sultan Alparslan'ın Gürcistan üzerine ilk fetih hareketi 1064 yılında meydana geldi.

Sultan Alparslan Şubat 1064 yılında Gürcistan üzerine yürümek amacıyla *Rey*'den kalabalık bir ordu ile harekete geçti. Sultan yolda ilerlerken bazı şikâyetlerle karşılaştı. Selçuknâme'ye göre bu şikâyetler şöyle nakledilir; "*Küird hırsızlardan bir alay fesat sahibi toplanıp Hulvân hududunda yol keser, o tarafa kervan uğramaz ve korkar.*" Bu şikâyetler üzerine Sultan Alparslan bir grup askeri, hırsızlar üzerine göndererek bir kısmını öldürürler bir kısmını ise esir alırlar. Böylece yollar güvence altına alınır.¹²⁸ Sultan Alparslan yola devam ederek *Merend* şehrine geldi ve burada Emir Tuğtegin adındaki Emir, Sultanın hizmetine girerek yapılacak akınlar ve Anadolu yolları hakkında rehberlik etti. Bölgeyi iyi bilen Emir Tuğtegin, Gürcü beldelerinin küfür, isyan, azgınlık istila etmiş olduğunu söyleyerek Sultanı *Gürcistan* gazasına teşvik etti.¹²⁹

Selçuknâme'ye göre Emir Tuğtegin, Sultana "*Önce Gürcistan'ın alınması ve ondan sonra Bizans'a sefer yapılması uygun bir tedbirdir.*" telkinlerinde bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁰ Bu sırada *Nahcivan*'da bulunan Sultan Alparslan Aras nehrini geçtikten sonra orduyu iki kola ayırarak *Gürcistan* üzerine doğru ilerledi. Sultan Alparslan'ın önderliğinde ilerleyen bir kısım ordu Lori Ermeni Kralı Giorg ile yıllık vergi ödeme şartı ile itaat altına alındı ve buradan hareketle

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 169-170.

¹²⁸ Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Erdoğan Merçil), 1. Basım, İstanbul 2011, s. 72.

¹²⁹ Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Çeviren: Necati Lügäl, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 24; Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 20.

¹³⁰ Ahmed B. Mahmud, age, s. 72.

ordu Gürcistan topraklarına girdi. *Kangarni*, *Kartli* ve *Cavabet* bölgeleri istila eden ordu Gürcistan'ın kuzey sınırlarına doğru ilerledi.¹³¹ Cavahet bölgesinin en önemli şehirlerinden olan *Abalkalak*'ın da dâhil olduğu birçok bölge ve kale ele geçirildi.¹³²

Fetihlerin devam ettiği sırada Gürcü Kralı IV. Bagrat ise çareyi Kafkas Dağlarına kaçmakta bulmuştu. Ülkesinin yok olacağı düşüncesi ile Sultan Alparslan'a elçi göndererek itaatini arz etti. Bunun üzerine Sultan Alparslan'da Gürcü kralına iletmek üzere Emîr Temir el-Hâcib'i gelen elçi ile birlikte Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın yanına gönderdi. Sultan Alparslan'ın yazdığı mektupta "*Sana mektubum vasıl olunca ya İslam'a gelip hak yolunu bulursun ya da cizye kabul edip kılıçtan kurtulursun. Başka şekilde senin ile savaştan vazgeçmeye imkân yoktur.*" diyerek öne sürdüğü iki şarttan birini kabul etmesini istedi. Mektup Kral Bagrat'a ulaştığında cizye ödeme şartı ile Sultan Alparslan'a itaatini bildirdi.¹³³ Ayrıca Sultan Alparslan, Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın kızını zevceliğe arz etmeğe mecbur etti. Sultan Alparslan Gürcü prensesi ile evlendi. Fakat Sultan Alparslan bir süre sonra Gürcü prensesini Vezir Nizamülmülk'e bağışladı.¹³⁴ Bundan başka bazı Gürcü emirleri de esir edildi ve bunlardan bir kısmı ise İslamiyet'i kabul etti. İslamiyet'i kabul edenlerden biri ise Bîşkîn adında bir emirdi. Bunun karşılığında Sultan Alparslan ona *Revâdî* şehrini iktâ olarak verdi.¹³⁵

Melikşah ve Vezir Nizamülmülk'ün idaresi altında bulunan bir diğer Selçuklu kuvvetleri ise Aras vadisi boyunca ilerleyerek *Sürmeli* ve *Meryemnişin* gibi kaleleri ele geçirdiler. Elde edilen başarıların ardından Sultan Alparslan,

¹³¹ Sevim, age, s. 20.

¹³² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 135.

¹³³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 76-77.

¹³⁴ İmadad-Dîn al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nubbat Al 'Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye Çeviren: Kıvameddin Burslan), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 31; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Camî'üt Tevârib: Selçuklu Devleti*, (Farsçadan Çevirenler: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 110.

¹³⁵ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Ziker-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 34.

Ani şehrini kuşatma altına aldı başarılı bir mücadele sonrasında *Ani* şehri de Selçuklu hâkimiyeti altına alındı. (Ağustos 1064).¹³⁶

Sultan Alparslan, *Gürcistan* ve *Armenia (Ermeniyye)* üzerine yaptığı başarılı seferlerden sonra Ermeni ve Gürcü memleketlerini bölerek taksim etti. Van Gölü bölgesini, Nahcivan Emiri Sakaroğlu Ebû Dülepe; Ani ve yörelerini, Dübeyl Emiri Ebu's-Sevaroğlu Minuçehr'e; Gürcistan'ın bir kısmını Gence Emiri Fadlun'a; Gürcistan'ın bir kısmını da, Tiflis emirine verdi.¹³⁷ Sultan Alparslan gerçekleştirdiği bu fetih hareketlerinden sonra İsfahan'a hareket etti ve ardından Kırman'a gitti.

Sultan Alparslan'ın *Gürcistan* üzerine ikinci seferi ise 1067-1068 yılları arasında gerçekleşmiştir. Sultanın bu sefere çıkmasında birçok neden etken olmuştur. Sultan Alparslan'ın *Gürcistan*'dan ayrılmasını fırsat bilen Gürcü Kralı IV. Bagrat, Müslümanların egemenliği altındaki şehirlere saldırılar düzenledi. İlk olarak *Berdea* şehrine girdi ve şehri yağmaladı.¹³⁸ Bir taraftan Gürcü Kralının saldırıları yaşanırken diğer taraftan da kuzeyden Gayrimüslim Türk, Alan, Komuk, Sarir ve Hazarların Selçukluların vassalı durumunda bulunan Şeddadoğulları ve Şirvanşahların memleketlerini istila ettiler.¹³⁹ Yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan Alparslan, Horasan'dan hareketle *Arran (Ran)*'a geldi. Sultanın *Arran*'a gelmesi üzerine Şeddadoğulları Emîri Fadlun (Fazlûn, Fazl) ve Şirvan hükümdarı Ferîburz b. Salar, Sultan Alparslan'a itaatlerini bildirdiler. Ardından Sultan Alparslan ordusu ile birlikte Aras'ı geçerek Gürcü Kralına

¹³⁶ el-Hüseynî, age, s. 25; Sevim, age, s. 20; Ahmed B. Mahmud, age, s. 77-81.

¹³⁷ Sevim, age, s. 20.

¹³⁸ el-Hüseynî, age, s. 30; Ahmed B. Mahmud, age, s. 86.

¹³⁹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 55; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157])*, Cilt I, 5. Baskı, İsam Yayınları, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 2018, s. 146.

sadık bulunan *Heret* şehrine geldi. Bu sırada *Şeki* bölgesi hükümdarı Ahastan, Sultan Alparslan'a gelerek itaatini bildirerek İslâm'ı kabul ettiğini¹⁴⁰ bildirdi.¹⁴¹

Gürcü kroniğinde Sultan Alparslan'ın yaptığı hareket ise şöyle nakledilir: “O sırada Kartli buğday ve şarapla dolu olduğundan, sultan altı hafta orada kalarak her şeyi ateş ve kan içinde bıraktı. Sultanın atlıları *Arguet*'e girmiş ve *Sver* kalesine kadar ilerlemiş olup, sayısız Hristiyanlar kısmen öldürüldü, kısmen de esir edildiler. Kartli korkunç bir manzara arz ediyordu. Bütün kiliseler harabeye çevrilmişti ve cesetlerle kaplı toprağa bakılamıyordu. Suçlarımızdan dolayı bizi cezalandıran Allah kan yağmuru damlatan bir bulut şeklinde görüldü. Bu bulut Kartli'nin doğusunda yayılarak gün aydınlığını derin karanlıklara çevirdi.”¹⁴²

Sultan Alparslan, Emir Savtegin ile Ahastan (Ahsartan)'ı rehber edinerek *Tiflis* üzerine doğru yürüdü. Yaşanan kısa çarpışmadan sonra *Tiflis* şehri ele geçirildi ve bunun üzerine Kral Bagrat itaatini bildirmek zorunda kaldı.¹⁴³ *Tiflis* ve *Rustav*'ın yanında birçok kale zapt edilerek ele geçirildi. Sultan Alparslan, *Tiflis* ve *Rustav* şehirlerini Gence Emiri Fadlun'a verdi.¹⁴⁴ Sıbt İbnu'l Cevzî, *Tiflis* şehrinin Fadlun'a verilmesini Fadlun'un Sultan'a para ve at vermesine bağlamaktadır ve şöyle nakleder: “*Tiflis emîri İbn Câfer, sultana gelip para ve at takdim etti; ayrıca Fadlun'da Tiflis'e gelip pek çok para verdi, bu nedenle Sultan Tiflis'i ona verdi, şehir emiri İbn Câfer ise Sultanın sarayında hizmete hazır olarak ikamete*

¹⁴⁰ el-Hüseynî, Ahsatan'ın İslâm'ı kabul etmesini şu sözlerle anlatır. <<Ahsatan, Sultan Alparslan'a hitaben: “Ben bir delalette kaldığımdan müteessirim, beni senin huzuruna sevk eden İslâm dini hakkında peyda ettiği fikir ve Nasranilikten alâkalarımı kesmek hususunda verdiğim karardır” dedi. Bunu söyler söylemez Sultan tahtından aşağı inerek mumaileyhi karşıladı, boynuna sarılarak başını öptü, o da buna mukabil Sultanın ayağını öptü, her ikisi ağlamaya başladılar; içlerinden derin bir teessür uyandı. Melik Ahsatan kelime-i şahadet getirdi. Bunun üzerine Sultan hazinesinde olan cevherleri önüne döktü ve kendisini lâzımhelen ikram ve ihtüramdan sonra yanındaki ata bindirdi. Emirler ve Hacıbler bunların yanında yaya olarak yürüdüler; böylece türlü türlü debdebe ve ihtişam ile süslenmiş, içinde her türlü nimetlerden sofralar kurulmuş bir çadır gelüp nazil oldular; sonra Sultan İslamiyet adab ve erkânını namazı ve kuran sürelerini kendisine öğretecek bir fâkih gönderdi; gusletmesini emretti.>> (el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 31).

¹⁴¹ Sevim-Merçil, age, s. 55; *Gürcistan Taribi*, s. 290-291; Özgüdenli, age, s. 146.

¹⁴² *Gürcistan Taribi*, s. 291.

¹⁴³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 88.

¹⁴⁴ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 135; *Gürcistan Taribi*, age, s. 291.

*başladı.*¹⁴⁵ Gürcü kroniğinde Sultan Alparslan'ın yanında 500 bin kişiden meydana gelen bir ordunun bulunduğu yazılmaktadır. Fakat Arap ve Fars kaynaklarında ise bu sefere katılan ordu hakkında herhangi bir sayı paylaşılmamaktadır.

Tiflis ve *Rustav* şehirlerinin ele geçirildiğini gören Gürcü Kralı IV. Bagrat yeniden barış yapmak amacıyla birçok hediyeler ile birlikte Liparit'in oğlu İoane'yi elçi olarak Sultan Alparslan'a gönderdi. Gürcü Kralı elçi ile bir de mektup göndermişti. Mektubun Sultan Alparslan'a ulaşması sonucunda cizye verilmesi şartı ile iki taraf arasında anlaşma sağlandı.¹⁴⁶ Sultan Alparslan Gürcistan'da beş ay kaldıktan ve Gürcistan'daki egemenliği yeniden tesis ettikten sonra Gürcistan'ı terk etti.

C. Muhammed Tapar Dönemi'nde Gürcü Kralı David'in Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin başına gelmeden önce 1089 tarihinde Gürcistan Krallığı'nda iktidar değişikliği meydana gelmişti. Kral Giorgi II'in ölümünden sonra yerine kurucu-ıslahatçı anlamına gelen "*Ağmaşenebeli*" ünvanlı IV. David geçti. David, kral olduğu dönemde Gürcistan'ın durumu kötü bir haldeydi, yaşanan mücadelelerden dolayı halk dağlara kaçmış, düşman saldırılarından Doğu Gürcistan'ın köy ve kentleri yerle bir edilmiş bir ülkeyi miras olarak almıştı.¹⁴⁷ Kral IV. David'in amacı ise ülkeyi düzene getirmek, isyan halindeki feodal lordları kontrol altına almak, yönetimi merkezileştirmek ve en önemli amacı ise Türkleri Gürcistan ve Güney Kafkasya topraklarından atmak.¹⁴⁸

Kral IV. David düşüncelerini gerçekleştirmek için öncelikle, saldırılardan dağlara kaçmış halkı yerlerine ve yurtlarına geri dönmeye ikna

¹⁴⁵ Sibt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 153.

¹⁴⁶ *Gürcistan Taribi*, s. 291; Ahmed B. Mahmud, age, s. 89.

¹⁴⁷ Berdenişvili-Canaşia, age, s. 140; *Gürcistan Taribi*, s. 310.

¹⁴⁸ Erhan Ateş, "*Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*", TAD, C. 35, Sayı 60, 2016, s. 79, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2127/22005.pdf>

ederek başladı. İç düzenin sağlanması amacıyla Liparit'i yakalayarak iki ay hapis tuttu ve ardından Bizans memleketine gönderilmesi için sınırışı edildi.¹⁴⁹

Kral IV. David, ülkedeki istikrarı düzene koyduktan sonra Gürcistan topraklarının birleştirilmesi yönündeki hedefini gerçekleştirmeye başladı. David ilk olarak ülke sınırları dışında kalan Kaheti'den başladı. 1101 tarihinde *Kaheti*'yi batı yönünden koruyan Zade-zeni (Zeda-zeden) Kalesi'ni sınırlarına dâhil etti. 1104'te Hereti ileri gelenleri Kaheti-Hereti Kralı Ağsartan'ı yakalayarak Kral IV. David'e teslim ettiler. 1110'da *Samşvilde* ve *Dzerna*, 1115'te *Rustav*, 1117'de *Giş* ve *Kaladzor*, 1118'de *Agarani* ve *Lori* şehirlerini ele geçirdi.¹⁵⁰

D. Irak Selçuklu Devleti Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar¹⁵¹ hastalığı sırasında vasiyeti üzerine oğlu Mahmud'u Irak'ta Sultan olarak ilan etti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine 19 Nisan 1118 yılında Mahmud adına hutbe okundu.¹⁵² Sultan Mahmud'un yanında bulunan emirler, devlet yönetimini tamamen eline alması için Sultan Mahmud'u, amcası Sancar ile mücadele etmesi yönünde teşvik ettiler. Bu sırada Horasan hâkimi olan Sancar (Sencer), yeğeni Mahmud'un tahriklere kapıldığını ve askerlerin ihtilafları üzerine bulunduğunu anlayarak Horasan'dan Irak'a doğru harekete geçti. Ağustos 1119 tarihinde Sultan Mahmud ile amcası Sultan Sancar arasında *Save* yakınlarında zorlu bir mücadele meydana geldi. İki taraf arasında meydana gelen mücadeleyi Sultan Sancar kazandı ve 4 Eylül 1119 tarihinde hutbe Sultan Sancar adına okundu.¹⁵³

Sultan Mahmud'un veziri ve Sultan Sancar'ın annesinin telkinleri sonucunda iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Yapılan anlaşma üzerine Sultan Sancar, *Irak*, *Azerbaycan*, *Bağdad*, *Dişâr-ı Bekr*, *Fars*, *Errân (Arran)*, *Ermen* ve

¹⁴⁹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 140; *Gürcistan Tarihi*, s. 311.

¹⁵⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 141-142; *Gürcistan Tarihi*, s. 312-318.

¹⁵¹ Sultan Muhammed Tapar, 18 Şaban 474 (21 Ocak 1082) tarihinde dünyaya geldi. Sultan olarak Ekim-Kasım 1099 yılında Bağdat'ta adına hutbe okundu. (İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 594, C. 8).

¹⁵² İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 594.

¹⁵³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 196-197; İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 612-616; Reşidü'd-Dîn Fazlullah, age, s. 165.

Gürcistan'ın yönetimini yeğeni Mahmud'a verdi.¹⁵⁴ Daha sonra Sultan Sancar, Horasan, Gazne, Mâverâünnehr ve egemenliği altındaki diğer bölgelere menşur göndererek kendisinden sonra Sultan Mahmud adını hutbelerde okumaları emrini verdi.¹⁵⁵ Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu ve Gürcistan üzerinde yapılacak seferler Irak Selçuklu Devleti nezdinde gerçekleşecektir.

E. Sultan Mahmud Dönemi Didgori Savaşı ve Tiflis Şehrinin Elden Çıkması

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sancar, Gürcistan'ın içinde yer aldığı *Irak, Azerbaycan, Bağdad, Diyâr-ı Bekr, Fars, Errân (Arran), Ermen* topraklarının yönetimini yeğeni Sultan Mahmud'a vermiş olup *Tiflis, Rustov, Sombet, Samşvilde ve Agarn*'nin bütün toprakları ise Türklerin hâkimiyeti altında bulunuyordu.¹⁵⁶ *Arran (Erran), Nahcivan* ve *Aras Nebrine* kadar olan memleketlerin yönetimi ise Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'un kontrolü altındaydı.¹⁵⁷

Kral IV. David, Sultan Muhammed Tapar döneminden beri yaptığı başarılı hareketlerde bulunmasına rağmen Selçuklulara karşı zafer elde edebilecek düzenli bir ordusu bulunmuyordu. Bu nedenle Kral IV. David, kendi komutası altında bulunan bir ordu kurma yoluna gitti. Kral IV. David bu düzenli orduyu 1096 ya da 1098 yıllarında Kıpçak hükümdarı Şara (Şaru) Han'ın oğlu Atrak'ın kızı Guranduht ile evlenip Kıpçakların desteğini sağlayarak elde etti.¹⁵⁸ Meydana gelen bu evlilik sonucunda Kral IV. David, Türkleri Gürcistan'dan atma düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla 1118 yılında

¹⁵⁴ Ahmed B. Mahmud, age, s. 198; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, age, s. 79.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 616.

¹⁵⁶ *Gürcistan Tarihi*, s. 316; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, age, s. 79.

¹⁵⁷ Sevim-Merçil, age, s. 235.

¹⁵⁸ Gürcü kroniği, Kıpçaklar ve Kıpçaklardan ordu oluşturma nedeni hakkında şu bilgiyi paylaşmaktadır: “Kral David, çok nüfuslu, cesur ve savaşçı ve çevik koşucu Kıpçak milletini tanıyor ve kendi idaresine tâbi olmağa hazır bu milletin başına geçmek kendisi için zor bir şey olmadığını biliyordu. Kral, bütün bu sebeplerden dolayı, Kıpçaklarla anlaşmak ve kaynatasını davet etmek üzere itimat ettiği adamlar gönderdi.” (*Gürcistan Tarihi*, s. 319). Fahrettin Kırzıoğlu ise Kıpçaklar hakkında şöyle bahseder. “Kıpçak milletinin çok kalabalık ahali, savaşta cesaretleri, yürüyüşteki çeviklikleri, saldırmadaki insafsızlıkları, istenen yerleri kolaylıkla zaptı ile hâkim olabilecekleri ve arzularına kolayca uyabilecekleri, kendisince çok iyi biliniyordu. Üstelik yakında yaşadıkları ve yerli halk olduklarından, başkalarına göre, Kıpçaklar için gelmek, daha kolay olacaktı.” (Kırzıoğlu, *Yukarı Küir ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 114).

kalabalık Kıpçak topluluğunu Gürcistan'a davet etti.¹⁵⁹ Kıpçaklar, Kral IV. David'e Osetler Geçidi'nin güvenliğinin sağlanması şartıyla sunulan teklifi kabul edebileceklerini bildirdiler. Bu şart üzerine Kral IV. David, başveziri Giorgi Çıkondidel ile birlikte Osetler Ülkesinde Daryal Kalelerini, Oset ve Kafkas kapılarını işgal ettiler. Böylece Kıpçakların geçişi için güvenli yol oluşturuldu ve aynı zamanda Kıpçakların güneye inmesindeki tek engelde kaldırılmış oldu.¹⁶⁰ Gürcü Kralı David ise bunlardan 40 bin kişilik bir ordu meydana getirdi. Kral IV. David'in bundan başka 5 bin kişilik bir muhafız ordusu da bulunmaktaydı.¹⁶¹

Gürcü Kralı IV. David askeri reformlar yaptığı sırada Müslümanların ve Türklerin egemenliği altındaki topraklarda siyasi durum karışıktı. Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın ölmesi sonucunda Sancar ve yeğeni Mahmud arasında iktidar mücadelesi yaşanmaya başladı. Aynı zamanda *Şirvan* ve *Derbend* kumandanları arasında da kavgalar yaşanmaktaydı.¹⁶²

Askeri güce sahip olan Gürcü Kralı David, siyasi ortamında elverişli olması neticesinde 1120 yılında *Şirvan*'a karşı saldırıya geçti ve *Kabala* kentini ele geçirdi. Kral David, yüksek miktarda altın, gümüş ve kıymetli eşyalar elde etti. Buradan hareketle 7 Mayıs 1120'de *Şirvan*'a girdi ve Gürcü Kralı buradaki birçok yeri ele geçirdikten sonra *Kartli*'ye geri döndü. 1121 yılı ilkbaharında Türklerin *Berdea* şehrine yeniden yerleşmesi sonucunda Kral David, Kıpçaklardan oluşturduğu ordu ile birlikte Kür nehrini geçerek *Arabia* ve *Berdea* şehrini ele geçirdi.¹⁶³

Gürcü Kralı IV. David'in yaptığı baskınlardan bunalan Tiflisli Müslümanlar, Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'un yanına giderek kendilerini Gürcü Kralı'nın baskınlarından kurtarmasını istemiştir. Melik Tuğrul'da Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapan Mardin-Artuklu Emiri İlgazi, Bitlis ile Erzen hâkimi Togan Arslan Bey, Dübeyş b. Sadaka ve Melik Tuğrul'un

¹⁵⁹ Kırzioğlu, age, s. 110, 112.

¹⁶⁰ Ateş, agm, s. 82.

¹⁶¹ Kırzioğlu, age, s. 112; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 142.

¹⁶² *Gürcistan Taribi*, s. 321; İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 612-616.

¹⁶³ *Gürcistan Taribi*, s. 321.

atabeği Gündoğdu'dan oluşan bir kuvvetle Gürcüler üzerine doğru harekete geçti.¹⁶⁴

Savaş sırasında Selçukluların asker sayısı kaynaklarda farklılık göstermektedir. Ermeni müverrihi Urfalı Mateos'ta 400 bin¹⁶⁵, İbnü'l-Esîr'de 30 bin¹⁶⁶, Fransız tarihçisi ve şövalye Walter teh Chancellor'sa da 600 bin¹⁶⁷ kişi olduğu görülmektedir.

Birleşik Selçuklu ordusu üç kol halinde Gürcüler üzerine doğru yürüdü. Melik Tuğrul ve Atabeği Gündoğdu komutasındaki bir kol *Gence*'den yola çıktı, Togan Arslan Bey komutasındaki askeri kuvvet *Dvin*'den, Artuklu Emiri İlgazi'nin komutasındaki bir diğer kolda *Mardin*'den harekete geçti.¹⁶⁸ Türklerin harekete geçtiği haberini alan Gürcü Kralı David, Kıpçak, Alan ve Franklardan meydana getirdiği bir kuvvetle *Trialet*, *Manglis* üzerinden *Didgorn*'ye girdi. Urfalı Mateos'un 15 Ağustos 1121¹⁶⁹, Gürcü kroniğinin verdiği tarihe göre 18 Ağustos 1121¹⁷⁰ tarihinde büyük bir savaş meydana geldi. Melik Tuğrul, Emir İlgazi ve Emir Togan Arslan Bey, Kral David'in Kıpçak ordusunun baskınına uğraması ve ordunun ok yağmuruna tutulması sonucunda Emir İlgazi'nin komutasındaki kuvvetler 4 bin esir vererek dağıldı. Emir İlgazi ile Dübeyş b. Sadaka ise hayatlarını zor kurtararak kaçmayı başardı. Geride kalan kuvvetler ise dağılan kuvvetlerin mağlup olduğu düşüncesi ile kaçmaya başladılar.¹⁷¹

Urfalı Mateos Selçukluların yaşadığı yenilgiyi şöyle nakletmektedir:

*“O gün, Türk askerleri korkunç bir telafata uğradılar. Çaylarla dereler cesetle doldu ve dağ yamaçları ölülerle kaplandı. Türklerden 400,000 kişi maktul düştü, 30,000 kişi esir edildi, ovalarda maktullerin ve ölü atların cesetleriyle kaplandı. Kıpçak ve Gürcü askerleri, onları Ani şebri hudutlarına kadar sekiz gün kovaladılar.”*¹⁷² Bu savaş

¹⁶⁴ Kırzioğlu, age, s. 117; Ateş, agm, s. 85; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁶⁵ Urfalı Mateos, age, s. 269.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁶⁷ Ateş, agm, s. 85.

¹⁶⁸ Ateş, agm, s. 86.

¹⁶⁹ Urfalı Mateos, age, s. 270.

¹⁷⁰ *Gürcistan Taribi*, s. 323.

¹⁷¹ Kırzioğlu, age, s. 117; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁷² Urfalı Mateos, age, s. 270.

neticesinde Gürcüler bol miktarda silah, mücevher, hayvan ve kıymetli eşya elde etmişlerdir.

Gürcü Kralı David Didgori zaferinin ardından *Tiflis* üzerine yürüyerek 1122 tarihinde şehri muhasara altına aldı. Yaşanan mücadeleler sırasında *Tiflis* halkı çok zor şartlar altına düşmüşler ve büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Şehri elinde bulunduran Müslüman halk Gürcü kralına karşı daha fazla direnemeyeceklerini anlayarak *Tiflis* şehrini teslim etmek zorunda kaldılar.¹⁷³ Şehrin ele geçirilmesinden sonra Gürcü Kralı David şehirde büyük bir katliam yaptı. Şehir halkından 500 kişiyi kazığa çıkartarak işkencelerle öldürdü.¹⁷⁴ Gürcü Kralı David, Gürcü Krallığının başkentini *Kutaisi*'den *Tiflis*'e taşıdı.¹⁷⁵ *Tiflis* şehrinin kaybedilmesi ile birlikte 400 yıllık İslam hâkimiyeti de son bulmuş oldu.

1121 Didgori bozgunu ve 1122 tarihinde *Tiflis* şehrinin kaybedilmesi ve Tiflisli Müslümanların Gürcülere karşı Sultan Mahmud'dan yardım istemesi üzerine Sultan Mahmud 1123 tarihinde *Şirvan*'a doğru bir sefer yapmak zorunda kaldı. Sultan Mahmud *Şirvan*'a gelerek Şirvan hâkimi Şirvanşah'ı yakaladı ve ardından *Şamahı* şehrini ele geçirdi.¹⁷⁶ Sultan Mahmud burada iken Gürcü Kralı'na bir mektup gönderdi: “*Ormanlar kralısın ve asla ovalara inmezsin. İşte ben Şirvan-şah'ı yakaladım ve kendisinden haraç talep ederim. Onu istiyorsan bana uygun bediyeler gönder, değilse beni görmeğe gel.*” Gelen mektup üzerine Gürcü Kralı 50 bin kişilik bir Kıpçak ordusu ile *Şirvan*'a girdi ve Şirvanşah'ın ikamet yeri olan *Gülistan*'ı ele geçirdi. 1124 tarihinde *Dmanis* şehrini aldı. Buradan hareketle Gürcü Kralı, Mayıs ayı içerisinde *Sombet*, *Gagni*, *Terunakan*, *Kavaşin*, *Norberd*, *Manasgemni* ve *Nalincakar* kalelerini aldı. Haziran ayında ise *Cavabet*, *Göle*, *Karnifola* ve *Pasin*'i alarak *İspir*'e kadar ilerledi. Kral David bu icraatlarından sonra *Trialel*'e geri döndü.¹⁷⁷

¹⁷³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 143; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁷⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: İlhan Aslan, Editör: Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 61; Urfalı Mateos, age, s. 270.

¹⁷⁵ İbericli, age, s. 174.

¹⁷⁶ Kırzioğlu, age, s. 118; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 143.

¹⁷⁷ *Gürcistan Tarihi*, age, s. 324-326.

Tiflis şehrinin kaybedilmesinden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Sencer 1125 yılında yeniden *Tiflis* üzerine bir sefer düzenlediyse de başarı elde edemedi. Bunun üzerine Sultan Sencer geri dönmek zorunda kaldı.¹⁷⁸

8. Azerbaycan Atabeyliği (İldenizoğulları) Dönemi (1136-1225)

Devletin kurucusu olan Şemseddin İldeniz¹⁷⁹, Irak Selçuklu Devleti'nin en çalkantılı dönemini teşkil ettiği ve Sultan Mesud (1134-1152)'un saltanatı sırasında kendisini göstermiştir. Dikkat çeken üstün zekâsı sayesinde Şemseddin İldeniz, Sultan Mesud tarafından taltif edildi. Bunun sonucunda da Sultan Mesud, ölen kardeşi Tuğrul'un eşi Mümine Hatun ile Şemseddin İldeniz'i evlendirdi.¹⁸⁰ Kurulan akrabalık neticesinde Sultan Mesud 1136 yılında Şemseddin İldeniz'e *Arrân*'ı iktâ olarak verdi.¹⁸¹ İldeniz'de bu durum üzerine *Berdea*'da bulunan karargâhına gitti ve burada elde ettiği faaliyetler sonucunda yerli emirleri kendi tarafına çekerek Azerbaycan'a hâkim oldu. Ziya Bünyadov,

¹⁷⁸ İbnü'l Esîr, age, C. 10, s. 305.

¹⁷⁹ Şemseddin İldeniz, köken olarak Kıpçak Türklerindedir. Gençliği hakkında kaynaklarda fazlaca bilgi mevcut değildir. Şemseddin İldeniz, ilk olarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un veziri Kemâleddin Ebu Talib el-Sümeyme'nin memlûku idi. Sümeyme'nin 1121-1122 yılında Batıniler tarafından öldürülmesi sonucunda bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edildi. Böylece Şemseddin İldeniz'in de yeni sahibi Sultan Mahmud oldu. Sultan Mahmud'un da 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131) yılında ölmesi üzerine Şemseddin İldeniz, yeni hükümdar Sultan Mesud'un köleleri arasına girdi. (Hüseyin Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1966, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 12; Kayhan, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 871). Şemseddin İldeniz, Sultan II. Tuğrul'un iktidarda bulunduğu sırada zekâsı sayesinde yükselmeye başladı. Sultan Tuğrul'un eşi Mümine Hatun, İldeniz'e danışman oldu. Sultan Tuğrul'un ölmesi üzerine Irak Selçukluların başına geçen Sultan Mesud ise Şemseddin İldeniz ile Mümine Hatunu evlendirdi. Bu evlilik sonucunda Nusretüddin Muhammed Cihan Pehlivan ve Müzaferüddin Osman Kızılarslan adında iki oğlu ve adı bilinmeyen bir kızı dünyaya geldi. (Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi (1136-1225)*, Çeviren: İlyas Kemalöglü, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 62-63).

¹⁸⁰ Hüseyin Kayhan, *"Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)*, Türkler Ansiklopedisi, C. 4, Ankara 2002, s. 871.

¹⁸¹ Şemseddin İldeniz'in Atabey olarak Azerbaycan'a gönderilme tarihi tarih kaynaklarında farklılık göstermektedir. Azerbaycan Atabeyliği üzerine çalışma yapan Ziya Bünyadov, İldeniz'in Atabey olarak gönderilmesini 1136 tarihini vermektedir. (Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 63). Bu konuda araştırma yapan bir diğer tarihçi Hüseyin Alyârî ise doktora tezinde 1146 tarihi olarak göstermektedir. (Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 13).

Atabeg Şemseddin İldeniz'in yaptığı faaliyetlerin, Irak Selçuklu Devleti'nin merkezi iktidarının güçlenmesine yönelik olduğunu söylemektedir.¹⁸²

Şemseddin İldeniz'in iktidarı döneminde Gürcü Kralı IV. David, Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde Kafkasya'dan topladığı ordu ile İslam ülkelerine saldırmaya başladı. İlk olarak Azerbaycan'a bağlı *Duvin* şehrine saldırdı ve şehri zapt ederek yağmaladı. Ardından *Gence* şehrine kadar ilerledi. Yapılan işgal sırasında Gürcü ordusu *Duvin* ve köylerinde 10 bin kişiyi öldürdü ve birçok kişiyi de esir aldılar. Gürcü ordusu daha da fazla ileri giderek elde ettikleri esir kadınları çırılçıplak ve yalınayak Gürcü ülkesine götürdüler. Kadın esirlere karşı yapılan kötü muamelelere Gürcü kadınlarından da büyük tepki geldi ve *"Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığımız şeylerin aynısını bize yapmağa mecbur ettiniz."* dediler ve bunun üzerine Müslüman kadınları giydirmek zorunda kaldılar.¹⁸³

Ayrıca Gürcü Kralı David, camiler üzerine yaptığı saldırılar sırasında minare tepesinde bulunan hilali indirerek onu sırmalarla süsledi ve hilali tabut içerisine koyarak yalın ayak gezmekte olan mollalara vermiş ve başkent *Tiflis*'e götürmüştür.¹⁸⁴

Duvin şehrine yapılan saldırı sonucunda Şemseddin İldeniz, Gürcüler üzerine hareket etmek için hemen asker topladı. Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'da bulunduğu sırada Gürcüler tarafından bir mektup aldı:

"Gence ve Beylekandan bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu, senelerden beri bu gelmiyor, bunun gönderilmesini senden rica ederiz" dediler. Gelen bu mektuba Şemseddin İldeniz'de: *"Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir, bunu almadan yapamam; eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim ki sizi ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka bir şey kurtaramaz."* diye cevabi bir mektup yazdı.¹⁸⁵

¹⁸² Bünyadov, age, s. 63, 71.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 310; Müverrih Vardan, age, s. 72.

¹⁸⁴ Müverrih Vardan, age, s. 72.

¹⁸⁵ (el-Hüseynî, age, s. 110-111.

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'da bu sırada *Hemedan*'da bulunmaktaydı. Atabeg Şemseddin İldeniz, Gürcüler tarafından gelen mektup ve mektuba karşılık verdiği cevaplar hakkında verdiği malumatı Sultan Arslanşah'a arz etti. Sultan Arslanşah'da Atabeg Şemseddin İldeniz'e katılmak için hemen harekete geçti ve ordusu ile birlikte *Nahcivan*'da Atabeg Şemseddin İldeniz'e katıldı.¹⁸⁶

Atabeg Şemseddin İldeniz'in katıldığı meşveret meclisinde emirlerin savaş yapma isteği üzerine Gürcüler'e karşı sefer yapılması kararı çıktı ve Safer 558 (Ocak-Şubat 1163) tarihinde Gürcü topraklarına girdiler. Bu sefer sırasında Şemseddin İldeniz'in yanında Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah, Ahlat hâkimi Şâh-ı Ermen b. Sökmen el-Kulbi, Erzurum hâkimi Fahreddin Devletşah ve Meraga hâkimi İbn Aksungur'da bulunmaktaydı.¹⁸⁷ Ziya Bünyadov, bu sefer sırasında Şemseddin İldeniz'in ordusunun 50.000 kişiden meydana geldiğini bildirmektedir.¹⁸⁸

Birleşik Müslüman ordusu ile Gürcü ordusu çok çetin bir mücadele içerisinde bulundular. Savaşı kızıştığı sırada Gürcü ordusunda meydana gelen çözümler sonrasında 9 Şaban 558 (13 Temmuz 1163) tarihinde Gürcü Kralı büyük bir bozguna uğratıldı. Yaşanan galibiyetin ardından birleşik Müslüman ordusu Zerâri Kalesine girdi.¹⁸⁹

Bu seferde yer alan İbnu'l Ezrak bu savaşı şöyle nakleder:

"9 Şaban (13 Temmuz) 558 (1163) Çarşamba günü Şahermen. Sultan Arslanşah b. Tuğrul Beğ. Şemseddin İldeniz. Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah Abhağ ve Gürcü kralını çok büyük bir yenilgiye uğrattı savaşın meydana geldiği Zerâri (Kerkeri?) Kalesine girdiler. Kralı feci şekilde yendiler ve onlardan sayılamayacak kadar ganimet aldılar. Kralın yemlikleri gümüş olan tavlhanesi. Şaraphanesi ve içinde olanlar, ayrıca şaraphanede bulunan iki gümüş şarap küpü alındı ve bir kağıt arabasıyla taşındı; onlardan biri Sultan'a verildi, Sultan da onu ve yaklaşık iki bin dinar karşılığında satın aldı"

¹⁸⁶ el-Hüseynî, age, s. 111.

¹⁸⁷ İbnu'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali b., *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Prof. Dr. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 134; el-Hüseynî, age, 111; İbnu'l-Esîr, age, C. 9, s. 310.

¹⁸⁸ Bünyadov, age, s. 72.

¹⁸⁹ İbnu'l-Ezrak, age, s. 134; el-Hüseynî, age, s. 113.

ganimetlerle ile ganimetten elde edilen altın ve gümüş kapların hepsini su içme hayırına (sebil olarak) Hemedan camiine gönderdi. Diğer gümüş şarap küpünü ise Türkmenler alıp kırdular. Böylece Gürcü ve Abhazlardan büyük bir ganimet elde ettiler ve pek çok balkı da öldürdüler. Abhaz Kralı ise bir kimsenin üç gün boyunca nadiren güneşi görebileceği çam ağaçlarıyla kaplı sık bir ormana kaçtı. Ben 549 (1154) yılında Abhaz kiralının hizmetinde iken bu ormanda olayın geçtiği yeri gördüm.”¹⁹⁰

el-Hüseynî ise bu savaş hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır:

“Gürcü askerleri tarafından Müslüman askerleri üzerine hücumlar başladı. Müslümanlar şiddetli surette sebat gösterdiler. Harp olanca şiddetiyle kızıştı; şimşek gibi parlayan kılıçlarla kafalar gövdelerden ayrılıyor, muhariplerin tepelerine kılıçlar iniyordu. Harp son derecede olanca şiddetle kızıştığı ve Gürcü askerleri Müslümanlar üzerine yükledikleri vakitte düşmanın gözlerini yalnız ikinci fırka yıldırdı. Bu fırkayı da Irak emirleri teşkil ediyordu; bunlar azim ve ihtiyat ve hayretle tek bir getirecek bir gece karanlığı ve şiddetle akan bir sel gibi düşmanların başına üşüştüler Müslüman kardeşlerine iltihak ettiler. Öğle vaktine kadar Meliklerinin önünden ayrılmamakla beraber, düşmanların saflarını bozarak, muharipleri bezimete uğratarak ve onları yerlerinden püskürterek Allah'ın düşmanlarına karşı ilerlediler. Atabeg İldeniz Türk piyadelerile bir cemmi gafir halinde beraber geldi. Gürcü Meliki Müslüman askerlerinin çokluğunu ve kendilerine birbiri ardı sıra tabur tabur imdat geldiğini görünce askerleriyle kaçmağa başladı. Bu esnada önden ve arkadan gelen kılıç darbelerine tutuldular.

Müslüman müşrik kâfirleri tákibe koyuldular. Öğle vakti geldi, Müslümanlar harpten fâriğ oldular. Düşmanların bahadırlarından, cengâverlerinden on bine yakın adam kestiler, hepsini yere sererek vahşi hayvanlara, kuşlara yem yaptılar.”¹⁹¹

İbnü'l Esîr, Gürcülerin yaşadığı bu mağlubiyeti bir Gürcünün yaptığı ihanete bağlamaktadır ve şöyle nakleder:

“Gürcülerden biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve O'na: <<Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırayım>> demişti. İldeniz teminat aldı ve Onunla beraber bir askeri bir birlik gönderdi. Gürcülerin yanına varacağı günü de tespit edip sözleştiler. O gün

¹⁹⁰ İbnü'l-Ezrak, age, s. 134.

¹⁹¹ el-Hüseynî, age, s. 113.

*Müslümanlar Gürcülerle savaşa girdiler. Tam savaşta oldukları sırada Müslüman olan o Gürcü de İldeniz'in askerleriyle oraya varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcülere saldırdı, bunun üzerine Gürcüler mağlup oldular, pek çok kişi öldürüldü ve esir alındı. Müslümanlar sayılamayacak kadar çok mallarını ele geçirdiler. Gürcüler sayıca fazlalıklarına güvenerek zaferden emindiler, fakat Allah onların umutlarını boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün, üç gece boyunca öldürmeğe ve esir almağa devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak geri döndüler.*¹⁹²

Şemseddin İldeniz, Gürcüler karşısında büyük bir ganimet elde etti ve bu ganimetin şimdye kadar hiçbir Müslüman'ın elde edemediğini dile getiren el-Hüseynî şöyle anlatır:

*Müslümanlar o kadar ganimet elde ettiler ki şimdye kadar ne bir Müslüman ne de bir Müslüman askeri bu kadar ganimet eline geçirmemişti. Güzel atlardan ve mallardan, güzel çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler haddinden fazla idi. Bunların arasında atlara su verilen altun ve gümüştan kovalar yine altundan yemek kabları tabaklar, sahanlar vardı. Hazinede cevherler, altunlar Cenab-ı Hakk'ın Kur'anda Ehli Cennet'e vadettiği inciler, mercanlar mevcut idi.*¹⁹³

Atabeg Şemseddin İldeniz elde ettiği zafer sonrasında devletin sınırlarını Tiflis Kapısı'ndan Kırman'a kadar genişletmiş oldu. Ayrıca Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'ın çoğunu, *el-Cibâri, Hemedan, İsfahan, Rey* ve civarındaki yerleri de hâkimiyeti altına aldı.¹⁹⁴

9. Harezmsahlar Dönemi

Gürcüler, Müslüman ülkelerine saldırmak, Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan'ı Azerbaycan bölgesinden uzaklaştırmak, *Tebriç'i* işgal etmek, Halife'yi hal ederek yerine Papaz'ı geçirmek için Bağdat şehrini işgal etmek ve Müslüman halkı da Hristiyan yapmak amacı ile faaliyete başladılar.¹⁹⁵

¹⁹² İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 310-311.

¹⁹³ el-Hüseynî, age, s. 113-114.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 388.

¹⁹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Ciban Güşâ*, Çeviren: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 359; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282.

Gürcülerin Müslüman ülkelere yaptığı akınları haber alan Celâleddin Harezmsâh¹⁹⁶ 1225 yılında Gürcüler üzerine doğru hareket etti. Celâleddin Harezmsâh'ın *Merağâ*'ya doğru geldiğini duyan Gürcüler, Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan'a haber göndererek anlaşma yapmayı teklif ettiler. Fakat iki taraf, aralarında ittifak edemeden Celâleddin Harezmsâh, *Merağâ*'ya gelerek şehirde ikamet etti. Celâleddin Harezmsâh, *Merağâ* şehrini hakimiyeti altına aldıktan sonra 25 Temmuz 1225 yılında *Tebriçî*'de sınırlarına dâhil etti.¹⁹⁷

İbnü'l-Esîr, Celâleddin Harezmsâh'ın Azerbaycan'da bulunduğu sırada Gürcüler hakkındaki düşüncelerini *"Gürcüler ülkesine bir akın yapmayı, onları kılıçtan geçirerek ülkelerini ele geçirmeyi düşünüyor ve arzû ediyorum."* sözleri ile dile getirmektedir. Ardından Celâleddin Harezmsâh, Gürcü Kraliçesi Rusudan'a¹⁹⁸ (1223-1245) tehdit dolu bir mektup göndererek Gürcülere karşı savaş ilan edeceğini söylemiştir.¹⁹⁹ Gürcü Kraliçesi Rusudan ise verdiği cevapta: *"Babamın emrindeki ordular şu an senin emrinde bulunanlardan bir hayli dâba kalabalık idi. Hatta bildiğin gibi O senden de güçlü bir hükümdardı. Ayrıca Moğollar ülkenizi istila ettiği halde*

¹⁹⁶ Harezmsâh tabiri İslamiyet'ten evvelki zamanlardan beri Harezm ülkesine sahip olanlar tarafından kullanılan bir unvandır. (İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 33).

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282-285.

¹⁹⁸ Gürcü Kralı Giorgi Laşa'nın kız kardeşidir. Laşa Giorgi'nin ölümünden sonra Gürcü Krallığında varis sorunu ortaya çıktı. Giorgi'nin Davit adında bir oğlu vardı, fakat Davit Giorgi'nin kilise nikahı olmadan evlendiği kadından dünyaya gelmişti. Gürcü yasasına göre Davit "Kanunsuz" varis sayılmaktaydı. Bu nedenle taht üzerinde herhangi bir hakkı bulunmuyordu. Giorgi'de ölmeden önce taht için bir varis bırakmadığından Gürcü devlet büyükleri toplanarak Laşa Giorgi'nin kızkardeşi Rusudan'a taç giydirerek Gürcü Krallığının başına getirdiler. Devlet büyükleri bir yıl aradan sonra Kraliçe Rusudan'ı evlendirmeye karar verdiler ve Karnu-Kalak (Erzurum) Beyinin oğlu Muğisiddin ile evlendirdiler. Bu evlilik sonucunda Rusudan'ın Muğisiddin'den Tamar ve Davit adında iki çocuğu dünyaya geldi. (Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, s. 162). Claude Cahen'e göre Gürcistan Kraliçesi Rusudan Hristiyanlığı kabul ederse, Tuğrulşah'ın oğullarından biriyle evleneceğini söylemiş, Tuğrulşah'ta bu teklifi kabul etmiştir. (Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000, s. 136). Rusudan'ın iktidarda bulunduğu dönemde Harezmsâhlar ve Moğollar tarafından Gürcistan ve Ermenistan toprakları işgal edildi. Yaşanan bu işgal sırasında 100 bin kişinin öldüğü söylenmektedir. Rusudan, Moğollara vergi vermeyi kabul ettiği gibi oğlunu da Moğollara rehin olarak verdi. Kaynaklarda ölüm tarihi farklı verilmesine rağmen 1245-1247 yılları arasında sefalet içinde hayatını kaybetti. (Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Türkçeleştirilen, Fahri Huvaj, C. 1, Ankara 2002, s. 44-45).

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282-285.

biz onları rahatlıkla durdurmuştuk ve onların bize karşı yapabilecekleri en iyi davranış bizden uzak durmak olmuştur. Bunları hatırlatırız.” sözleri ile Celâleddin Harezşah’ı basit bir hükümdar olarak görmekteydi.²⁰⁰

Yaşanan yazışmaların ardından Gürcüler hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. Celâleddin Harezşah’ta karşı harekete geçerek ani bir hareketle Gürcüleri gafil avladı ve ilk hamlede Gürcü egemenliği altında bulunan *Duvin* şehrini yağmaladı. Ardından *Garnis*’de kontrol altına alındı. Yaşanan bu mağlubiyetin ardından Gürcü Kraliçesi Rusudan çareyi Batı Gürcüstan’ın başkenti *Kutais*’ye kaçmakta buldu.²⁰¹ Bu sefer sırasında *Şalva*²⁰² ve İvan gibi önemli kumandanlar ele geçirilerek zincire vurulmuş bir halde Celâleddin Harezşah’ın karşısına getirildiler.²⁰³ Elde ettiği başarılarından sonra Celâleddin Harezşah *Tebriş*’e döndü.²⁰⁴

Aralık 1225 yılında Celâleddin Harezşah, *Tebriş*’den hareket ederek *Tiflis* şehrinin de dahil olduğu Gürcistan topraklarını ele geçirmek amacıyla hareket etti. *Tiflis* üzerine doğru hareket ettiğini gören Kraliçe Rusudan, Alanlar, Lezgiler ve Kıpçaklardan meydana getirdiği büyük bir ordu ile Celâleddin Harezşah’a karşı çıktılar. *Luri (Lori)* yakınlarında çatışmalar meydana geldi ve bu mücadeleler sırasında Gürcülerden çok az bir grup kurtulmuş, geri kalan bir kısmı da telef olmuştu.²⁰⁵

Celâleddin Harezşah, *Tiflis* üzerine yürüdü ve şehir yakınlarında konakladı. 3.000 kişilik bir süvari birliğiyle Celâleddin Harezşah şehrin içlerine doğru ilerlemeye başladı. Pusuda bekleyen Gürcü kuvvetlerinin yaşanan çatışmalarda mağlup olması üzerine kaçmaya başladılar. Celâleddin Harezşah, 9 Mart 1226 yılında şehirde bulunan Müslümanların da yardımı ile *Tiflis* şehrini ele geçirdi.²⁰⁶ Celâleddin Harezşah, *Tiflis* ve çevresinde bulunan kalelerin hepsini yağmaladı. Birçok asker esir, büyük miktarda da ganimet elde

²⁰⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 162; İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 286.

²⁰¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 163; İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 286.

²⁰² İbnü’l-Esîr’de “Selva” olarak geçmektedir.

²⁰³ Cüveynî, age, s. 360.

²⁰⁴ Müverrih Vardan, age, s. 95.

²⁰⁵ Cüveynî, age, s. 362-363; İbnü’l-Esîr, C. 10, age, s. 302.

²⁰⁶ İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 303.

edildi. Ayrıca Celâleddin Harezmsâh, Tiflis Kilisesini de yıkarak yerine mescitler inşa ettirdi.²⁰⁷ Gürcü tarihinde *Tiflis*'in ele geçirilmesi sırasında yardım eden Müslümanlar hakkında şöyle bir bilgi paylaşılmaktadır: “1226 yılı 9 Mart günü Tbilisi kentinde yaşayan bazı hain Müslümanlar Celaleddin ordusuna rehberlik ederek kentin işgalini kolaylaştırdılar.”²⁰⁸ Celâleddin Harezmsâh elde ettiği başarıların ardından *Ani* ve *Kars* kalelerini ele geçirmek için güneye doğru indi.

Celâleddin Harezmsâh'ın Ahlat'ta bulunmasını fırsat bilen Gürcüler Şubat-Mart 1227 yılında yeniden *Tiflis*'i ele geçirmek için hareket etti. Ayrıca *Tiflis*'in ele geçirilmesinden sonra Celâleddin Harezmsâh'ın askerleri şehir halkına karşı kötü davranmakta ve eziyet etmekte idiler. Yaşanan bu davranışlar üzerine *Tiflis* halkı şehri teslim edeceklerine dair Gürcülere haber gönderdiler. Bir yandan da şehirde askerlerin olmamasını fırsat bilen Gürcüler ilerlemeye başladı. Şehre giren Gürcüler, şehre hâkim olduktan sonra her tarafı talan ettiler ve halkıda tamamen kılıçtan geçirdiler. Celâleddin Harezmsâh, Ahlat üzerine yaptığı seferi bırakarak Gürcüleri yakalamak amacıyla *Tiflis*'e geldi. Gürcülerin şehri talan etmesinin ardından ayrıldıkları için Celâleddin Harezmsâh Gürcülerden herhangi bir kimseyi bulamadı ve yeniden şehrin hâkimiyetini eline aldı.²⁰⁹

10. Moğol İmparatorluğu Dönemi

Cengiz Han (Timuçin), 1206 yılında yapılan kurultay sonucunda bütün Moğol (Tatar) kabilelerini tek çatı altında birleştirdi.²¹⁰ Kurultay ile birlikte Timuçin, “*Cengiz Han*” unvanını aldı ve 1209 yılına kadar *Kırğız*, *Merkit*, *Nayman* ve *Uygurları* idaresi altında aldı. Aynı zamanda Cengiz Han yaptığı idarî, iktisadî ve askeri düzenlemeleri gerçekleştirdikten sonra sefer hareketlerine başladı.²¹¹

Gürcüler ile Moğolların ilk kez karşılaşmaları 1220 yılında²¹² Harezmsâh hükümdarı Muhammed'in yakalanması için yapılan takip sırasında

²⁰⁷ Cüveynî, age, s. 363.

²⁰⁸ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 163.

²⁰⁹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 164; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 321.

²¹⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çeviren: Reşat Uzmen, 7. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 247.

²¹¹ Özgüdenli, age, s. 225.

²¹² Müverrih Vardan, age, s. 92; Genceli Kiragos, age, s. 17.

meydana gelmiştir. Harezşah Muhammed, *Otrar*'a gelen Moğol tüccarlarının öldürülmesi talimatını vermiş ve *Otrar* valisi de verilen emri yerine getirerek gelen tüccarları öldürdü. Cengiz Han'da öldürülen tüccarların intikamını almak amacıyla 20.000 kişilik bir kuvveti Harezşah Muhammed'in üzerine gönderdi.²¹³ Bu Moğol ordusu Subutay Bahadır ve Cebe isimli komutanların komutası altında bulunmaktaydı.²¹⁴

Müverrih Vardan'ın *garip simaya* sahip olarak gördüğü Moğollar *Buhara*, *Semerkant* gibi önemli şehirleri elde ettikten sonra Azerbaycan hâkimi Atabeg Özbek b. Pehlivan'ın ikamet etmekte olduğu *Tebriç* şehrine ulaştılar. Burada hiçbir engelle karşılaşmayan Moğollar, *Mukan* arazisi üzerinden *Gürcistan* sınırlarına dayandı.²¹⁵

Genceli Kiragos ise Moğolların gelişleri hakkında şunları kaydeder:

“*Ermeni takvimine göre 669 (29 Ocak 1220-24 Ocak 1221) tarihinde birçok eyaletlerini zapt ettikleri Taciklere karşı galebelerinden dolayı Gürcüler iftihar etmekte iken, tamamen teçhizatlı büyük bir ordu Ermenistan ve Gürcistan'a girmek için Derbend Boğazı'ndan ansızın Ağvanlar²¹⁶ memleketine hücum etti. Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklerle varıncaya kadar bütün hayvanları katil ve imha ediyor ve atlar hariç olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu.*²¹⁷

Moğol ordusunun *Gürcistan* sınırlarına dayandığı sırada Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan, Gürcüleri Moğol saldırıları hakkında bilgilendirmek amacıyla Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'ya bir mektup gönderdi. Atabeg Özbek mektubunda: “*Bu tarihten itibaren birbirimize yardım etmeli ve destek olmalıyız. Bu kadar tahribat, cinayet ve yıkıma son verilmelidir.*” sözleriyle aralarında anlaşma

²¹³ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 214, 221.

²¹⁴ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, 1. Basım, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 33.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 226; Müverrih Vardan, age, s. 93.

²¹⁶ Güney Kafkasya'da, özellikle bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamış eski bir kavimdir. Antik kaynaklarda *Albanya*, Orta Farsçada *Arđan*, Arapçada *Arran*, Gürcücede *Rani*, Ermenicede *Ağvan*, Süryanicede *Aran* şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda *Ağvanlar* Hristiyanlığı kabul eden ilk millettir. Hristiyanlık dinini MS 54 yılında kabul etmişler ve 313 tarihinde de hükümdar Urnayr döneminde resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. (Moses, *Alban Tarihi*, s. 5).

²¹⁷ Genceli Kiragos, age, s. 17-18.

yapılmasını istedi. Fakat bu mektubu Gürcü devlet erkânı dikkate almadı. 1221 yılında 20.000 kişilik Moğol ordusu *Tiflis* yakınlarında 10.000 kişiden meydana gelen Gürcü ordusunu mağlup etti.²¹⁸

Moğol tehlikesini geçte olsa fark eden Gürcüler, Moğollara karşı mücadele edebilmek amacıyla ittifak arayışları içerisine girdi. Bunun üzerine Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa, ilk olarak Atabeg Özbek ile bir anlaşma yaptı ve ardından da Ahlat, Diyar el-Cezire Emiri el-Meliku'l-Eşref b. el-Meliku'l-Adil'e elçi göndererek ittifak yapması teklifinde bulundu. Gürcüler ittifak ile meşgul olurken Moğollar hemen harekete geçti ve Gürcülerin üzerine yürüdüler. Bu sırada Atabeg Özbek'in memlûklarından Akkuş, Türkmenler, Kürtler ve bölge halklarından meydana getirdiği kalabalık bir topluluk ile Moğollara katıldı. Akkuş komutasındaki öncü kuvvet Gürcü topraklarına girerek *Tiflis* yakınlarına kadar ilerledi. Akkuş'un önderliğindeki kuvvet ile Gürcüler arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. İki tarafında verdikleri direnişe rağmen Akkuş'un kuvvetlerinden birçok kişi öldü. Savaştan yorgun düşen Gürcüler, Moğollara karşı koyamayınca büyük bir hezimetle uğradılar ve kaçmak zorunda kaldılar. Moğollar ile Gürcüler arasında vuku bulan bu savaş 617 Zilkade (1220 Aralık-Ocak 1221) yılında meydana gelmiştir. *Gürcistan* topraklarının sarp ve dar geçitlere sahip olması nedeniyle Moğol ordusu geri çekilmeye başladılar.²¹⁹

Moğollar, geri çekilmelerinin ardından Ağustos-Eylül 1221 yılında yeniden Gürcistan sınırlarına dayandı. Gürcülerde Moğol ordusu ile mücadele edebilmek amacıyla büyük bir hazırlık gördü.²²⁰ Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'da Moğolların geldiği haberini alması üzerine 60 bin atlıdan meydana gelen bir ordunun başına geçti. Ardından Gürcü Kralı Laşa, başkumandanı İvane'nin komutası altındaki ordu ile beraber *Tiflis*'in güneyinde bulunan *Gotman Ovası*'na²²¹ doğru ilerledi. Moğol ordusunun saldırı yaptığı haberinin duyulması üzerine başkumandan İvane atlı kuvvetleri alarak *Gağ*'ta bulunan Prens

²¹⁸ Subaşı, age, s. 35; Bünyadov, age, s. 146.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 226-227, 229.

²²⁰ Subaşı, age, s. 39; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 235.

²²¹ Genceli Kiragos (s. 19) Honan (Khounan), Korykoslu Hayton (s. 85) ise Mugan olarak vermektedir.

Vahram'ın yanına gitti. Prens Vahram sağ kanadı, İvane ise sol kanadı idare etmekteydi.²²²

Gürcüler meydana gelen ilk çarpışmalarda Moğolları bozguna uğrattı. Fakat Gürcü ordusu içinde yaşanan kargaşa Gürcülerin dağılmasına neden oldu. Bu durumu Aknerli Grigor, Manasagomk reisi Hamidav ile İvane arasında yaşanan tartışmanın cinayetle sonuçlanması ve Gürcü ordusunun kargaşa içerisine girmesi ile açıklamaktadır. Meydana gelen olumsuz durumu fırsata çeviren Moğol ordusu, Gürcüleri hezimete uğrattı.²²³ Yaşanan hezimet sonrasında Gürcü Kralı Laşa ve başkumandan İvane *Tiflis*'e kaçtı. Sağ kanadı kumanda etmekte olan Prens Vahram ise gösterdiği büyük bir cesaretle Moğol ordusunu *Gardman*'a kadar kovaladı. Ancak Prens Vahram, Gürcü Kralı Laşa ve başkumandan İvane'nin yaşadığı mağlubiyeti duyunca savaş alanını terk etti. Ardından Prens Vahram kendi kalesi olan *Karberts*'e çekildi.²²⁴ Moğollar elde ettikleri zafer sonrasında Gürcülerin bıraktığı ganimetleri toplayarak kendi karargâhlarına taşıdılar.²²⁵

İbnü'l-Esîr yaşanan mücadele sonrasında 30.000 Gürcünün öldürüldüğünü söylemektedir.²²⁶ 13. yüzyılda bir süre Anadolu'da kalan Keşiş Simon de Saint Quentin de kaleme aldığı anılarında, Gürcülerin öldürülmesi hakkında şu bilgileri sunar:

*“Tatarlar, şan ve zafer işareti olarak öldürdüklerinin sayısını tam olarak bilmek amacıyla bin ölüden birini, sanki bininci olarak, başaşağı ve ayaklarından yüksek bir yere asmak alışkanlığında olduklarından, Gürcü kenti Tiflis'in yağmasında da aynı şekilde 7.000 insan öldürdüklerini kesin olarak belirlemek amacıyla yedi ölüyü, ayaklarını dikili başlar altına, yedi ayrı yüksek yere diktiler.”*²²⁷

²²²Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 21-22.

²²³ Grigor, age, s. 21-22; Genceli Kiragos, age, s. 19-20.

²²⁴ Grigor, age, s. 22-23; Müverrrih Vardan, age, s. 93.

²²⁵ Genceli Kiragos, age, s. 20.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 236.

²²⁷ Simon de Saint Quentin, age, s. 37.

Vardan, Kiragos ve Grigor gibi Ermeni müverrihleri meydana gelen ölümler hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir.

Ermeni Müverrihi Vardan'a göre Moğollar 1222 yılında yeniden Gürcüler üzerine bir teşebbüste bulundu. Bu kez Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa, Moğollara karşı koyabilmek amacıyla kalabalık bir ordu hazırladı. Gürcü ve Ermeni kuvvetlerinin toplu ve hazır olması nedeniyle Moğollar geri çekilmek zorunda kaldılar.²²⁸ Gürcü kuvvetleri ise Moğollar tarafından herhangi bir saldırı tehlikesinin olmadığını görünce *Tiflis*'e geri döndüler.

Moğollar geri çekilirken, geçilmesi imkânsız yerlerden taş, tahta parçalarını, özel eşyalarını, savaş aletlerini, uçurumlara yığmak suretiyle Kafkas dağlarını aşarak memleketlerine geri döndüler.²²⁹ İbnü'l-Esîr, Moğolların geri çekilmesini Moğolların bölgede dar geçitlerin, derbentlerin ve dağlık arazinin çok olmasını görmesi üzerine daha da ileriye gitmeye cesaret edemediklerine bağlamaktadır.²³⁰

Moğol akınlarının ardından Gürcü krallığında iktidar değişikliği meydana geldi. Gürcü Kralı IV. Laşa Giorgi'nin 1223 yılında hayatını kaybetti ve yerine kız kardeşi Rusudan (1223-1245) tahta geçti.²³¹ Kraliçe Rusudan'ın iktidarda bulunduğu sırada Moğol akınları yeniden başladı.

1236 yılında başlayan akınlarla birlikte Moğollar, *Kartli*, *Trialeti*, *Somkheti*, *Javakheti-Samtskhe*, *Şaşat*, *Klarveti* (*Artvin*), *Gola* (*Göle*), *Artan* (*Ardahan*), *Ani* ve *Dwin* gibi yerleri ele geçirdikten sonra *Tiflis*'e doğru yöneldiler.²³² Moğol ordusunun yaklaştığını gören Kraliçe Rusudan *Tiflis*'i terk ederek *Kutaisi* şehrine kaçtı. Ayrıca Kraliçe Rusudan, şehrin korunması görevini muhafızına verdi ve Moğollar *Tiflis*'e geldiği takdirde şehri yakmasını söyledi. Kraliçe Rusudan'ın kaçmasının ardından Moğollar şehre akın etti ve şehrin korunması ile görevli kişi şehri ateşe verdi. Çıkan yangın sonucunda *Tiflis* şehri harabeye döndü ve meydana gelen akınlar sonrasında şehir halkının bir kısmı öldürülürken bir

²²⁸ Müverrih Vardan, age, s. 93.

²²⁹ Genceli Kiragos, age, s. 20.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 236.

²³¹ Met Çünatikho, age, 44-45.

²³² Subaşı, age, s. 48.

kısmı da esir edildi.²³³ Böylece *Tiflis* ve bölgesi Moğolların himayesi altına girdi, Gürcü derebeyleri ise Gürcü ordusundan Moğollara yardımcı kuvvet vermek zorunda kaldılar.²³⁴

Kraliçe Rusudan, Moğol akınlarını engelleyebilmek amacı ile 1239 yılında Papa'ya elçi göndererek Avrupalı şövalyelerden bir grubun yardım için gönderilmesini istemiştir. Papa ise bu yardım isteği karşısında şövalye grubu yerine 1240 yılında Dominikan misyonerlerini gönderdi. *Tiflis*'te bulunan Moğol temsilcileri kendi kurallarını uyguluyorlardı. Aynı zamanda *Kutaisi*'ye kaçmış bulunan Kraliçe Rusudan'ı *Tiflis* şehrine çağırdılarsa da, bu çağrı Rusudan tarafından kabul edilmedi.²³⁵

Tiflis şehrinde dâhil olduğu Gürcistan toprakları 1256 yılına kadar Altınordu Devleti'nin vassalı oldu. Bu tarihten sonra ise şehir İlhanlı Devleti'nin egemenliği altına girdi.²³⁶ İlhanlı Devleti'nin egemenliği döneminde *Tiflis* şehri Gürcü idareciler tarafından idare edilmiştir.²³⁷

11. Timur Devleti Dönemi

Timur'un *Tiflis* üzerine yaptığı ilk sefer 1386-1388 yılları arasında gerçekleşen üç yıllık seferi esnasında meydana gelmiştir. Timur'un *Tiflis* ve *Gürcistan* topraklarına yaptığı seferin sebebi kaynaklarda farklılık göstermektedir. Şerefüddin Ali Yezdî ve Nizamüddin Şâmî gibi müverrihler seferin sebebini Timur'un Hıristiyan topraklarında İslam dinini yayma şerefine nail olma isteğinde olduğunu bildirmektedir.²³⁸ Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşa gibi Rus ve Gürcü tarihçileri ise Timur'un *Gürcistan* üzerine yaptığı ilk seferin sebebini Timur ile Altınorda Hanı Toktamış arasında yaşanan

²³³ Genceli Kiragos, age, s. 56; Subaşı, age, s. 48-49.

²³⁴ Grousset, age, s. 298.

²³⁵ Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2009-I, s. 82.

²³⁶ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 175.

²³⁷ Aydın, agm, s. 151.

²³⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. S. 153; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 120-121.

anlaşmazlıktan meydana geldiğini söylemektedirler.²³⁹ Bu tarihçilere göre Toktamış Han 1385 yılı kışında *Azerbaycan*'a saldırarak *Tebriz* şehrini işgal etti. *Tebriz* halkı acımasız şekilde kılıçtan geçirildi, şehir ve çevresi yağmalandı. Altınorda Moğolları büyük ganimetlerle birlikte ülkelerine geri döndüler. Altınorda Moğollarının yaptığı zulüm ve yağmalar neticesinde Timur 1386 yılında *Tebriz* üzerine yürümek zorunda kaldı ve şehri ele geçirdi. Ardından Kuzeydeki Altınorda'ya saldırmak amacıyla *Gürcistan*'a doğru hareket etti. Timur amacının Gürcülere mal ve can zararı vermek olmadığını, sadece İslâm dinini öğretmek düşüncesinde olduğunu yaymaya çalıştı. Fakat Timur'un düşüncesi farklıydı. Timur'a göre; *"Toktamış Han Gürcülerle anlaşıp işbirliği yapmadan İran'a saldırı gerçekleştiremezdi. Timur'un Toktamış'ın geçit yollarını kapatabilmesi için Gürcistan'daki Kafkas geçitlerini kontrol altına alması gerekti. Öncelikle Daryal ve Derbent yollarını kapatmalıydı."*²⁴⁰

1386 yılında ani bir baskın düzenleyen Timur, *Tebriz*, *Nabçivan* ve *Kars* gibi şehirleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra *Kitu* (*Ketu*) yolu üzerinden *Tiflis* şehrine geldi. Timur şehre geldiğinde emirlere ve devlet erkânına hitab etti:

"Bu hâl bana pek acayip ve garip geliyor. Zamanın hadîsatiyle bir hercü mercü zühur etmiş, her şey nizâmından çıkmış padişahlığın merasimi ortadan kalkmış; fakat bununla beraber bunda da bir garabet yoktur; çünkü o muhterem padişahlar yeryüzünde kalmayınca elbette çığırından çıkar; hükûmet işleri alt üst olur; fakat ben eski padişahlar ve meliklerin fiil ve hareketlerine hayret ediyorum. Elleri bu kadar kudret ve kuvvet olduğu halde İslâm dinine muhalif olan gürc taifesine memleketin ortasında saltanat iddiasında bulunacak derecede kudret ve salâhiyet vermişler. Eğer sizin zannettiğiniz gibi, onların padişahlık gayreti ve hükümdarlık azameti bu taifeyi tamamiyle yeryüzünden kaldırmağa saik olmadysa o halde Müslümanlık, dindarlık nerede kaldı? putatapanlar bile batıl olan dinlerinin kaidelerine riayet ederler. Onların Allahları putlar olduğu ve bu putlar kendilerine muavenetten aciz bulunduğu halde yine kendi dinlerinin aleyhinde bulunanları kabir ve zelil etmek için çalışırlar. Bir cemaat ki İslâm dinine mensuptur ve tanrının kendilerine yardım edeceğine dair olan vaadine inanırlar o halde bunlar o kâfirleri

²³⁹ Kâzım Paydaş, Timur'un Gürcistan Seferleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, Elazığ 2006, s. 421.

²⁴⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 197.

niçin saltanat ve hükümdarlıkta bıraktılar? Onlardan gelen cüz'i bir menfaat için neden böyle bir harekette bulundular? Şimdi, eyalet ve hükümdarlık tanrının fazl ve keremiyle bize geçmiştir; herhalde onları esasından mahvetmek ve İslâm âlemini onların habasetinden kurtarmak ve bu hareketi tanrının lütfuna nail olmak için bir vesile bilmek bizim için lâzım ve vaciptir."²⁴¹

Bu konuşmadan sonra da Gürcüler üzerine yürüdü. Timur'un yaptığı hitabete göre Gürcülere karşı bir gaza niyetinde olduğu görülmektedir. Grousset ise Timur'un gaza politikasını şu sözlerle açıklamaktadır: "*Gürcüler Hıristiyan olduklarından onlara karşı mücadele Timur'un bu sefere mukaddes bir savaş görünümünü vermesini sağlıyordu.*"²⁴²

Timur, *Tiflis kalesi* ve civarını kuşatma altına aldı. Gürcüler ise kaleye çekilerek savaş hazırlıklarına başladılar. *Tiflis kalesinin* müstahkem bir şekilde inşa edilmesi nedeniyle çetin mücadeleler yaşandı.²⁴³ Timur, *Tiflis kalesini* ele geçirebilmek için tüm gayretini sarf ederek kaleye giriş çıkışları kapattı. Yaşanan kanlı çarpışmaların ardından *Tiflis* şehri 1386 yılında Timur'un hâkimiyeti altına girdi. Gürcü Kralı V. Bagrat ailesi ile birlikte Timur'a esir düştü.²⁴⁴ Esir edilen Kral Bagrat hapsedilerek *Karabağ'a* gönderildi. Timur, yaşanan mücadeleler sırasında birçok kaleyi ele geçirirken Gürcü halkından birçok kişiyi de öldürdü. Aynı zamanda Timur, Cihanşah Bahadır'a ve bazı Emirlere Gürcü askerlerinin yağma edilmesi talimatını verdi.²⁴⁵ Timur elde edilen başarıların ardından *Karabağ* tarafına doğru gitti.

Timur, *Karabağ'a* geldiğinde burada hapsedilmiş olan Gürcü Kralı V. Bagrat'ın huzuruna getirilmesini buyurdu. Timur'un dindar ve itikatlı olması nedeniyle Gürcü Kralını yanına çağırdı. Gürcü Kralına hikmetli ve güzel nasihatlerde bulunarak İslâm dinine davet etti.²⁴⁶ İslâm dinini kabul etmesi

²⁴¹ Nizamüddin Şâmî, age, s. 120-121.

²⁴² Grousset, age, s. 470.

²⁴³ Yezdi, age, s. 153.

²⁴⁴ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 197.

²⁴⁵ Nizamüddin Şâmî, age, s. 121.

²⁴⁶ Yezdi, age, s. 154.

durumunda kendisini serbest bırakacağını, şereflendireceğini ve esir edilen bütün Gürcüleri zincirlerden serbest bırakacağı sözünü verdi.²⁴⁷

Timur'un güzel sözlerinden etkilenen Gürcü Kralı, İslâm dinini kabul ederek Müslüman oldu. Gürcü Kralı V. Bagrat'ın Müslüman olması üzerine Timur, krala karşı birçok iltifat ve muhabbetlerde bulundu. Bu durumu gören Kralın kabilesi ve *Tiflis* halkından birçok kişi İslâm nuruna nail olup Müslüman oldular. Gürcü Kralı V. Bagrat'ın İslâm'ı kabul etmesi üzerine idaresi altında bulunan şehirlere ilaveten *Tiflis* şehrinin idaresini yeniden Bagrat'a verdi.²⁴⁸ Fakat *Tiflis* şehrindeki idarecilerin itaatsiz davranışları nedeniyle Timur 1393-1403 yılları arasında *Tiflis*'e birkaç kez sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.²⁴⁹

Gürcü Kralı V. Bagrat'ın Timur'a karşı isyan hareketinde bulunması neticesinde Timur, 1393 yılında *Gürcistan* ve *Tiflis* üzerine ikinci kez sefere çıkmak zorunda kaldı. Gürcü Kralının yaptığı ihanete karşılık Timur, gerçekleştirdiği sefer sırasında *Tiflis* şehrini yağmaladı ve ardından da bütün *Kabeti* ile *Kartli* arasındaki yerleri yakıp yıktı.²⁵⁰ Timur burada uzun süreli kalmayarak Güneydoğu Kafkasya üzerine doğru yöneldi.

Timur, Gürcüler üzerine gaza yapma düşüncesi ile 1394 yılında *Kubistan* yolunu tutarak yeniden harekete geçti. Bütün Gürcistan vilayetlerini ele geçirdikten sonra birçok Gürcüyü öldürdü ve mallarını yağma etti. Ardından *Kara Kalgan* denilen bölgede birçok Gürcü muhalifin bulunması nedeniyle onların üzerine yürüdü. Gürcüler Timur'un ordusunun geldiğini duymaları neticesinde kalelere ve hisarlara çekildiler. Fazla direniş gösteremeyen halk kılıçtan geçirildi ve malları da ganimet olarak ele geçirildi. Ardından Gürcülerin başkenti *Tiflis* şehrine doğru hareket ettiler ve şehir yeniden yağma edilerek itaat altına alındı.²⁵¹ Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşa, Timur'un bu sefere çıkmasının sebebinin Gürcülerin Toktamış Han ile anlaşarak Kafkaslar'daki

²⁴⁷ Paydaş, agm, s. 423.

²⁴⁸ Nizamüddin Şâmî, age, s. 122; Yezdi, age, s. 154-155.

²⁴⁹ Aydın, agm, s. 151.

²⁵⁰ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 198; Paydaş, agm, s. 424.

²⁵¹ Nizamüddin Şâmî, age, s. 191; Yezdi, age, s. 247.

Daryal Geçidi'ni Timur'a karşı kapatmaları olarak görmektedirler. Timur, Daryal Geçidi'ni kontrol etmek amacıyla Aragvi vadisini bastı.²⁵²

Timur, 1398 yılı Hindistan seferi ile meşgul iken Gürcü ve Ermeni askerleri *Azerbaycan* ve sınırlarına saldırılar düzenlediğini ve bir yandan da Kafkasya coğrafyası üzerinde itaat altına alınan vassal devletlerin bağımsızlık için hareket ettiği haberini aldı. Meydana gelen bu olumsuz koşullar karşısında Timur 1399-1400 yılında Gürcü ve Ermeniler üzerine harekete geçti.²⁵³ Timur'un seferlerine tanıklık etmiş olan Arap müelliflerinden İbni Arabşah ise Timur'un bu sefere çıkmasını farklı bir nedene bağlamaktadır. Timur'un oğlu Emîranşah devletin yönetimini kendisine bırakmasını bildiren bir mektubu babası Timur'a göndermesi üzerine sefere çıktığını bildirmektedir.²⁵⁴

Gürcülerin yaptığı saldırıları nedeniyle onları cezalandırmak amacıyla Timur, *Gürcistan*'ın doğu sınırlarında yer alan *Kabet-Herati* bölgelerinden saldırıya geçti.²⁵⁵ Ordusuyla birlikte ilerleyen Timur, 30 Ocak 1400 tarihinde *Tiflis* şehrini zapt ederek şehri yeniden kontrol altına aldı. Kale ve hisarların ele geçirilmesi sonucunda Gürcüler kalelere çekilmek zorunda kaldılar.²⁵⁶ Ele geçirilen ganimetler ise askerler arasında paylaştırıldı.²⁵⁷ Elde edilen başarılı seferin ardından Timur, kış mevsimini geçirmek için Karabağ'a gitti.

Kış mevsiminin geçmesinin ardından Timur, 1400 yılının ilkbaharında devlet erkânını toplayarak Kurultay yapılmasını emretti. Yapılan müzakerelerden sonra *Gürcistan* üzerine bir gaza yapılmasına karar verildi.²⁵⁸ Gürcü kroniğine göre Timur, Gürcü Kralı Giorgi VII.'ye elçi göndererek kendisine sığınmış adamlarından bir Müslüman beyi verilmesini ister. Fakat

²⁵² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 198.

²⁵³ Nizamüddin Şâmî, age, s. 254; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 198; Ali Rıza Yağlı, *Timur Tüzükatı (Bozğurun Töresi)*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 196.

²⁵⁴ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozğurdan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 175-178.

²⁵⁵ Paydaş, agm, s. 426.

²⁵⁶ İbni Arabşah, age, s. 179.

²⁵⁷ Yağlı, age, s. 197.

²⁵⁸ Nizamüddin Şâmî, age, s. 257.

Gürcü Kralı buna red cevabı verir ve Timur'da bu cevaba kızarak Gürcistan üzerine sefere çıkmak zorunda kaldığı görülür.²⁵⁹

Kurultay sonrasında Timur, devlet erkânı ve beylerine: “*Kâfirlerle savaşmak bize her şeyden daha farzdır. Önce şu kâfirlerin işini bir bitirelim, ondan sonra ne yapacağımıza bakarız.*” hitabında bulundu. Timur’un hitabının doğru bulunması ile birlikte Gürcü Kralı Giorgi VII. üzerine doğru hareket edildi. Karabağ’dan hareket eden ordu *Berdaa* üzerinden *Gürcistan* sınırlarına dayandı. Timur’un askerleri Gürcü şehirlerine girerek birçok gayrimüslim halkı kılıçtan geçirdiler ve evlerini yakıp yıktılar. Gürcüler sayıca fazla olmasına rağmen Timur ordusuna karşı direnç gösteremedi ve korkularından yüksek kesimlere kaçmak suretiyle mağaralara sığındılar. Gürcü Kralı Giorgi VII.’de çareyi kaçmakta buldu. Büyük bir zafere muzaffer olan Timur, *Tiflis* ve diğer memleketleri kontrol altında tutmak için Horasan ordusundan bir kısmını *Tiflis*’te bıraktı. Timur, Gürcü Kralı Giorgi VII.’yi yakalayamadan *Mukran* bozkırına gitti.²⁶⁰

Timur, 1401 ve 1403 yıllarında Gürcü Kralı Giorgi VII.’ye karşı sefer düzenlediyse de, başka ülkeler üzerine yapacağı seferleri engellemesi nedeniyle 12 Aralık 1403 tarihinde savaşı sonlandırdı.²⁶¹ Timur’un askerlerine esir düşmüş bulunan Gürcü komutanları Giorgi VII.’ye haber göndererek “*Eğer Sabipkiran (Timur) Abhazya’ya giderse, orada insan kalmayacaktır*” diyerek anlaşma yapılmasını teklif ettiler. Nikoloz Berdezenişvili ve Simon Canaşaia ise bu teklifin subaylara Timur tarafından dikte ettirildiğini söylemektedirler. Anlaşma teklifini haber alan Giorgi VII. güvendiği adamlarını Timur’a gönderdi. Gelen elçiler, beylere Gürcü Kralı Giorgi VII.’nin ne emredilirse yapacağı telkinlerinde bulunarak anlaşmanın yapılması için Timur’un yumuşatılmasını söylediler. Bu mesele mecliste görüşülerek ortak bir görüş bildirdiler: “*Eğer bu kâfirler cizye vermeyi kabul ediyor ve Müslümanlara zarar vermeyecekleri taahhüdünde bulunuyorlarsa, o zaman*

²⁵⁹ Berdzenişvili-Canaşaia, age, s. 199.

²⁶⁰ Yezdi, age, s. 335; Nizamüddin Şâmî, age, s. 257.

²⁶¹ Berdzenişvili-Canaşaia, age, s. 200-201.

şeriatın hükmüne binaen, canları bağışlanmalı ve yağma ve talana son verilmelidir.” diyerek anlaşma yapılmasına karar verildi.²⁶²

Anlaşmanın yapılması üzerine Timur, *Tiflis* şehrine geldi. Başkent *Tiflis* ve civarındaki kilise ve havraları yakıp yıktıktan sonra *Karabağ* yolu üzerinden *Gürcistan*'ı terk etti.²⁶³ Anlaşmanın ardından Timur fazla yaşamadı ve 1405 yılında hayatını kaybetti. Timur'un ölümünden sonra *Tiflis* şehri 1413 yılına kadar Timurlu egemenliği altında kaldıysa da 1413 yılında I. Alexandre'nin şehri ele geçirmesi ile birlikte 27 yıllık hâkimiyette son bulmuş oldu.²⁶⁴

12. Karakoyunlu Devleti Dönemi

Cihan Şah, 1438 yılında kardeşi İskender'in ölümünden sonra iktidarı eline aldıktan sonra ilk dış seferini Gürcistan Krallığı üzerine yaptı.²⁶⁵ Cihan Şah, 1440 yılında Gürcü Kralı I. Alexandre'ye kendisine itaat etmesi teklifinde bulunmuştur. Fakat bu teklifin Gürcü Kralı tarafından kabul edilmemesi üzerine Gürcistan üzerine sefer düzenlendi.²⁶⁶ Cihan Şah'ın yanında *Erdebil*'de bulunan Safevi Tarikatı şeyhlerinin de katıldığı bir akın ile *Azerbaycan*'dan *Gürcistan*'a doğru hareket edip *Kars* bölgesinde 3 gün kaldı. Ardından *Şeki* ve *Tiflis* muhasara altına alınıp Gürcülerden 30 bin esir ele geçirildi.²⁶⁷

Ermeni müellifleri *Tiflis* ve civarında meydana gelen olayları: “*Kendisi tabiiyet gelmediği ve muayyen vergiyi vermediği için Gürcistan kralı Aleksandr'a karşı kin beslediğinden 20000 askerle beraber Gürcistan'a taaruz etti. Onlar Tiflis şehrini tabrip ettikten sonra Şamşül'de şehri üzerine gelerek Hamparsum yortusuna kadar 40 gün*

²⁶² Yezdi, age, s. 419.

²⁶³ Yezdi, age, s. 419; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 202.

²⁶⁴ Aydın, agm, s. 151.

²⁶⁵ Enver Konukçu, “Cihan Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 536; Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 436; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu-Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 43.

²⁶⁶ Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teshkilat-İktisat-Din-Kültür) (1438-1467)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, Basılmamış Doktora Tezi, s. 122.

²⁶⁷ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 26; Hasan-ı Rumlu, *Abseniü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 239.

mubasara altına tuttular. Şebrin halkı, krallarının yardımına geleceğini ümit ediyordu; oysa o sırf kendi şabsını ve servetini düşünmeye baktı. Açlık ve susuzluk içinde kalan şehir halkı, şebrin müdafaasını genişletmiş olduğundan onlar suru gizlice yarararak içeri girdiler. Halktan 1000 kişiyi öldürdüler, erkek ve kadın 10000 kişiyi de esir alarak Mısır, Horasan ve diğer Türk illerine dağıttılar. Bu olaylar 1440 yılında vuku bulmuştur.” şeklinde tasvir etmişlerdir. Bir diğer Ermeni müellifi Kiragos ise yaşananları: “*Cibânşah Şamsvil”i aldı, 3000”den fazla insanı kılıçtan geçirdi, 9000 kişiyi esir aldı. Hristiyanlar yas tuttular, çünkü kendilerinden birçoğu İsa’yı terk etti.”*²⁶⁸ şeklinde anlatmıştır.

V. Tiflis Şehrinin İktisadi Durumu

Tiflis şehri, önemli ticaret yolları üzerinde yer alması neticesinde Kafkasya coğrafyasında önemli bir konuma sahipti. Önemli ticaret yollarının güzergâhı da *Tiflis* şehri üzerinden sağlanmaktaydı.

Kafkasya'nın en önemli ticaret yollarından biri *Berdea-Tiflis* yolu idi. Bir diğer önemli yol ise *Sultaniye*'den başlayıp *Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü* ticaret yolu olup, bu yol *Zencan-Halhal* üzerinden *Erdebil*'e ulaşmaktaydı.²⁶⁹ Ayrıca *Gence* üzerinden *Tiflis*'e ulaşan kuzeybatı yolu da büyük bir öneme sahipti.²⁷⁰

Arap ve Fars yazarları *Tiflis*'ten geçen tarihi ticaret yolunun mesafeleri hakkında şu bilgileri paylaşırlar. İbn Havkal ve İstahri'ye göre *Berdea-Tiflis* yolu şöyledir: “*Berdea'dan Cenze'ye 9 fersab, Cenze'den Şemkür'e 10 fersab, Şemkür'den Hunan şebri'ne 21 fersab, Hunan'dan Kalet-i ibn Gendeman'a 10 fersab, Kalet-i ibn Gendeman'dan Tiflis'e 12 fersabtır.*”²⁷¹ Kudâme İbn Cafer'e göre: “*Erdebil'den Mukan'a 4 fersab, Tiflis'e 2 fersab, Hâberun'a 6 fersab, Merend'e 4 fersab, Urmîye'ye 14 fersab, Selmas'a 6 fersab, Merend'den Câr'a 4 fersab, Hoy'a 6 fersabtır.*”²⁷² Mukaddesi'ye göre: “*Berdea-Gence 1 konak, Gence-Şemkir 1 konak, Kandeman kalesi 1 konak, kaleden Tiflis'e ise 2 konak mesafe vardır.*” Muhammed İdrisi'ye göre ise:

²⁶⁸ Arayancan, age, s. 123.

²⁶⁹ Beşir Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2018, s. 37.

²⁷⁰ W. Barthold, “*Azerbaycan ve Ermenistan*”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1963, Cilt 8, Sayı 14, s. 87.

²⁷¹ İbn Havkal, age, s. 272-273; İstahri, age, s. 181.

²⁷² Kudâme İbn Cafer, age, s. 175.

“Berde-Gence 27 mil, Gence-Şemkir 30 mil, Kandeman kalesi 30 mil, kaleden Tiflis’e ise 36 mildir.”²⁷³

Tiflis, ticaret yollarının kesiştiği noktada olması nedeniyle kısa bir sürede uluslararası ticaret merkezi haline geldi. Pazarlarda Şirvan’dan gelen ipek, Rusya’dan gelen kürkler, Dağıstan’dan gelen metal işlemler ve halılar alınıp satılmaktaydı.²⁷⁴ Tiflis’in, ipekleri, yünleri ve diğer kumaşları, halıları çok ünlü olması neticesinde çevre bölgelere ihracı yapılmaktaydı.²⁷⁵ Aynı zamanda dokumaları da dış pazarlarda satın alınan ürünler arasında yer alırdı.²⁷⁶

Ticaret hayatında olumlu gelişmeler yaşanırken bir taraftan da yol ve köprü gibi sorunları da beraberinde getirdi. Bu nedenle ulaşım imkânlarının kolaylaştırılması amacı ile Kura (Kür) Nehri üzerinde “Metehi” ya da “Avlabari” köprüsü inşa edildi. Ticaret üzerine yapılan faaliyetler Kraliçe Tamara döneminde de devam etti. Kraliçe Tamara, Gürcistan’ın tahıl ambarı ve geniş otlak alanlara sahip olan Mesbeti şehrini Tiflis’e bağlamak için Trialeti üzerinden kestirme yollar açtı. Aynı zamanda tüccar ve yolcuların güvenle konaklaması, yeme, içme, dinlenme ve hayvanlarına barınma gibi imkânları sunmak üzere açılan yollar üzerinde kervansaraylar inşa edildi.²⁷⁷

Şehirde tarım alanlarının verimli olması sonucunda çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine de olanak tanımıştır. 6. yüzyılda Tiflis ve çevresinde tarım hayatı büyük bir gelişme gösterdi. Bu dönemde bağcılık, şarapçılık üst düzeylere ulaştı.²⁷⁸ Bereketli toprakları sayesinde meyvesi ve tahılı boldur.²⁷⁹ Üretim fazlası buğday ve tahıl ürünleri ise ülke içi gereksinimler karşılandıktan

²⁷³ Mustafayev, agm, s. 37.

²⁷⁴ Lang, age, s. 93-94.

²⁷⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Sanayi Serisi: 4, Ankara 2005, s. 158, 278.

²⁷⁶ *Marco Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 23.

²⁷⁷ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 86, 159.

²⁷⁸ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁷⁹ Fatih Çiftçi, *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l-Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 61.

sonra çevre illere ve ülkelere ihracı sağlanmaktaydı.²⁸⁰ Üretimi yapılan tahılın öğütülmesi için *Kür Nebri* üzerinde birçok değirmen kurulmuştur.²⁸¹

Tarımın gelişmesi için büyük faaliyetlerde bulunularak sulama kanalları inşa edildi. *Tiflis* yakınlarında Rustavi sulama kanalları yapılmıştır.²⁸²

Ticaret yolları üzerinde kavşak bir konumda bulunması ve tarım için iklim koşullarının elverişli olması nedeniyle *Tiflis* şehri birçok devletin akınlarına maruz kaldı. Meydana gelen akınlar sonucunda tarım sektörünün olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden oldu. Özellikle Moğol ve Timur akınları şehirde tarımsal faaliyetleri bitirme noktasına getirmiştir. Akınlar nedeniyle insanlar göç etmek zorunda kaldı. Köylerin terkedilmesi sonucunda ise tarım yapılabilen alanlar ıssızlaşmaya başladı. Aleksandre I., Gürcü Krallığının başına geldiği dönemde insansız kalan toprakların yeniden şenlendirilmesi için büyük uğraşlar içerisinde bulunmuştur.²⁸³ Fakat ekonominin zayıf olması Gürcü Kralının bu politikada başarısız kalmasına neden oldu.

Evliyâ Çelebi, *Tiflis* şehrinde bulunduğu sırada şehrin tarım ürünleri hakkında bazı malumatlarda bulunmuştur:

“Beğenilenlerinden, taneli buğdayı, has ve beyaz Tiflis ekmeği, beyaz ve al tebekanı yanaklı şeftalisi, sulu ve lezzetli et şeftalisi gayet tatlı ve yemesi hoştur. Zira Gürcü kadınları bağında yetişir et şeftalileridir. Hububat ve sebze cinsi ürünleri de gayet beğenilir. Pamuğu ve ipeği olmaz, ama sulu üzümü beğenilir.”

Devamında Çelebi, *Kür Nebri*'nin bu ürünlere bir faydasının olmadığını ve bütün yetişen ürünlerin tamamen yağmur suları ile beslendiğini söylemektedir.²⁸⁴

²⁸⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁸¹ Ebu Dülef, age, s. 67-68.

²⁸² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁸³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 205.

²⁸⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 368.

Tiflis, 12. ve 13. yüzyıllarda özellikle Kraliçe Tamara döneminde ekonomi alanında büyük gelişmeler yaşadı. Bu dönemde şehrin nüfusu 80.000'e kadar çıkmıştır.²⁸⁵ Fakat bu gelişmişlik düzeyi fazla uzun sürmedi. Tiflis şehri, yaşadığı askeri seferler ve idarecilerin yanlış yönetim anlayışı nedeniyle ekonominin olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Özellikle Moğol ve Timur saldırıları sırasında bağ ve bahçelerin yanında, ekim yapılabilen alanların tahrip edilmesi sonucunda şehirde kıtlık meydana geldi.²⁸⁶

Hülagü Han döneminde halka “*Taşar*” adı verilen ağır bir vergi getirildi. Bu verginin tüm yükünü Gürcü bürokratlar tarafından çalıştırılan köylü halk çekiyordu. Konulan vergiler bir süre sonra köylü halka ağır gelmeye başladı ve köylü halkın tarım üretiminden vazgeçmesine neden oldu. Aynı zamanda Moğollar, Gürcü sarayına gelen her mal, eşya ve yiyeceklere de “*Gümrük Vergisi*” uygulamaya başladı. Bu ise Gürcü Kralını zor duruma düşürdü.²⁸⁷

VI. Tiflis Şehri ve Mimari Yapıları

Şehir, dağlara yakın bir konumda olmak üzere *Kür Nehri* üzerinde kurulmuştur. Şehrin içinden geçen *Kür Nehri* şehri ikiye bölmektedir. Nehrin iki yakasında yer alan şehre köprü ile bağlantı kurulmaktadır. Köprünün duvarları taş ile inşa edilmiş olup üzerine ahşap döşenmiştir.²⁸⁸ Şehrin etrafı büyük bir sur ile çevrelenmiştir. Surlar taştan inşa edilmiş olup, surun üzeri ahşap ile kaplanmıştır.²⁸⁹

Şehirdeki bazı evler ise tepelerin üst kısımlarına inşa edilmiştir ve Hamdullah Müstevfi bu evler hakkında “*evlerin yapıldığı sıralar, dağ seviyesinden daha yüksektir*”²⁹⁰ betimlemesini yapmaktadır. Şehir evlerinin çatıları ise çam ağacından yapılmıştır.²⁹¹ Şehrin çevresinde birçok köy ve kasaba

²⁸⁵ Üstünyer, age, s. 52; Aydın, agm, s. 151.

²⁸⁶ Denizci, age, s. 50.

²⁸⁷ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 176.

²⁸⁸ Ciner, age, s. 264; İbn Havkal, age, s. 264.

²⁸⁹ Ebu Dülef, age, s. 67-68; Mukaddesî, age, s. 384.

²⁹⁰ Çiftçi, age, s. 61.

²⁹¹ el-Bakuvî, age, s. 106.

bulunmaktadır.²⁹² Aynı zamanda şehir gayrimüslimlere karşı bir sınır karakolu görevi görmektedir.²⁹³

13. Yüzyıl seyyahlarından Marco Polo, *Tiflis* şehrinde halkın büyük bir kısmının Gürcü ve Ermeni olduğunu, din bakımından ise Hristiyan olduklarını ve çok az da olsa Yahudi yaşadığını söylemektedir.²⁹⁴ el-Bakuvi'ye göre Kür Nehri'nin bir sahilinde ezan okunurken, diğerinde ise kilise çanları çalmaktadır.²⁹⁵

1. Tiflis Kalesi

Kür Nehri, şehri ikiye bölmeye sebebiyle şehirde biri büyük ve biri de küçük olmak üzere iki kale bulunmaktadır. Şehrin büyük kalesi MS 4. yüzyılda, Kral Varaz Bakur'un iktidarda bulunduğu dönemde yapıldığı belirtilmektedir.²⁹⁶ 16. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi'ye göre küçük kale ise, Yezdecürd Şah tarafından inşa edildiğini söylemektedir.²⁹⁷

Tiflis Kalesi hakkındaki detaylı bilgileri ise Evliyâ Çelebi paylaşmaktadır. Çelebi'ye göre kale:

“Kür Nehri kenarında yalçın kayalar üzerine birbirine karşı iki Betlis-i Tiflis Kalesi'dir ki ikisinin arasından Kür Nehri akar. Bir kayadan bir kayaya büyük bir köprü ile kaleden kaleye geçilir. Büyük kale güney tarafındadır. Ve küçük kale Kür Nehrinin kuzeyindedir.

Kür Nehri, büyük kalenin ovaya bakan tarafında, küçük kaleye açılan kapısı önünden kale duvarına dokunarak akıp yedinci konakta Bakü Kalesi'yle Gilan Şehri arasında Hazar Denizi'ne katılır.

²⁹² *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 23.

²⁹³ *Hudûdü'l Alem*, s. 103.

²⁹⁴ *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 23.

²⁹⁵ el-Bakuvi, age, s. 106.

²⁹⁶ Üstünyer, age, s. 50.

²⁹⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 368.

Bu nehir kenarında yalçın kaya üzerine Betlis'in yaptığı büyük kalenin büyük kalenin firdolayı çevresinin büyüklüğü 6.000 adımdır ama eski yapıdır. Duvarının boyu 60 arşın, 70 burç ve 3.000 bedendir.

Bir köprü kapısı var, hendeği yoktur. Kür üzerinde Suluk Kulesi var. Kuşatma sırasında ondan susuzluklarını giderirler. Hisar içinde altı yüz bağırsız ve bahçesiz toprak örtülü evler var ve Han sarayı bu kalededir.

Cami, han ve hamamı, küçük sarayı vardır. Küçük kale sonradan Yeşdecüird Şah yapmıştır, bir yalçın tepe üzerinde doğan göğsü gibi bir taş yapı, dörtgen şekilli küçük kaledir. Köprübaşına ancak bir kapısı var. Kale içinde 300 hane ve cami var, lakin bedesteni ve imareti yoktur.

Bu kalenin, büyük kale güney taraftadır. Ama bu küçük kale büyük kaleden daha sağlamdır.

Bu kalelerin toplam üç bin bekleleri vardır. Her karanlık gecede kaleyi meşaleler ile aydınlatıp gözcüler "Hudâ Hûb" diye bağırarak beklelik ederler."²⁹⁸

2. Ançishati (Ançi İkonu) Kilisesi

Tiflis'in en eski yapısı olup VI. yüzyılda inşa edilmiştir. Kilise ismini Türkiye'nin doğusunda yer alan Ançi Kilisesi'nden, bölgede İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra Gürcüler tarafından Tiflis'e getirilen ikondan almıştır.²⁹⁹

3. Sion Katedrali (Kilisesi)

Kilise, Gürcü Kralı Vahtang Gorgasal (446-499) döneminde inşa edilmiştir. Kral Guaram (570-600) döneminde ise kilisenin restorasyonu yapılmaya başlandı. Bu restorasyon çalışması ise 620 yılında Kral Adarnese (619-639) tarafından tamamlandı.³⁰⁰

Bu mimari yapılardan başka Tiflis şehrinde Narin Kale, Meteh Mabedi, Gausht Kalesi bulunmaktadır.

²⁹⁸ Çelebi, age, s. 367-368.

²⁹⁹ Üstünyer, age, s. 51.

³⁰⁰ *Gürcistan Tarihi*, s. 160, 188, 195; Aydın, agm, s. 153; Minorsky, "Tiflis", *İslam Ansiklopedisi*, s. 264.

4. Tiflis Hamamları

Tiflis, sıcak su kaynakları açısından zengin olması nedeniyle birçok hamam inşa edilmiştir. Bu hamamlar hakkında İslam yazarları da bazı bilgiler aktarmışlardır. *Hudûdü'l Alem* adlı eserde: “*Tiflis’in aşırı sıcak bir su kaynağı vardır. Bu kaynağın üzerinde, suyunu ısıtmak için herhangi bir ateş yanmaksızın daima sıcak olan bir hamam inşa edilmiştir*”³⁰¹ bilgisi geçmektedir. Ebu Dülef ise sıcak su kaynakları hakkında şu bilgiyi paylaşır: “*Orada yakıta ve suya ihtiyaç duymayan çok sıcak hamamlar vardır.*”³⁰² Kazvinî ise: “*Tiflis’e has özellik, Müslümanların girdikleri ama Hristiyanların girmedikleri hamamdır.*”³⁰³ bilgisini vermektedir. el-Hüseynî, Selçuklu Sultanı Alparslan’ın *Gürcistan* üzerine yaptığı sefer sırasında *Tiflis* şehrine geldiğini ve burada Süleyman bin Davud Aleyhisselam tarafından inşa edilmiş bir hamam gördüğünü kaydetmektedir. Aynı zamanda bu hamamın dünyada ilk yapılan hamam olduğunu da söylemektedir.³⁰⁴

5. Kervansaray

Gürcistan tarihinde kervansaray yapımı Gürcü Kralı David Ağmaşenebeli döneminde gerçekleşmiştir. Tiflis kervansarayları iki ve üç katlı olarak inşa edilmiştir. Kervansaraylarda kalan kişiler genellikle ticaret ile uğraşan kesimdi. Kervansaraylar aynı zamanda otel görevi de görmekteydi. Tüccarlar için odalar her zaman hazır halde tutulmaktaydı. Yataklar genellikle yere serilmekte ve müşterilere daima kuş tüyünden yastıklar temin edilmekteydi. Yanında ise ipekten yapılmış yorganlar verilmekteydi.³⁰⁵

Kervanlar, *Tiflis’in* merkezinden geçen Gürcü Askeri Yolunu takip ederek kuzeyden Rusya’ya, Kuzey Kafkasya’ya getirilen Rus malları ise Güney Kafkasya ve İran’a taşınmaktaydı. *Tiflis’e* gelen kervanlar *İsani* bölgesinden *Yağlıca* ve *Telet’i* geçerek Deve Yolu adı verilen yol üzerinden geçerek şehre girerdi.³⁰⁶

³⁰¹ *Hudûdü'l Alem*, s. 103.

³⁰² Ebu Dülef, age, s. 68.

³⁰³ Kazvinî, age, s. 461.

³⁰⁴ El-Hüseynî, age, s. 31.

³⁰⁵ Üstünyer, age, s. 95-97.

³⁰⁶ Üstünyer, age, s. 99-100.

VII. Kültür ve Medeniyet

1. Din

Gürcü halkı tarih boyunca birçok dinlere ve mezheplere inanmışlardır. İnanışları din ve mezhepler arasında *Totemizm*, *Naturizm*, *Putperestlik*, *Mazdeizm*, *Musevilik*, *Hristiyanlık*, *İslamiyet* yer almaktadır.³⁰⁷ Gürcülerin çeşitli dinlere sahip olmalarında savaşlar, yaşam tarzları, toplum düzeni, ticaret, göçler ve siyasi ilişkiler gibi hususlar etkili olmuştur.

İlk Gürcü dini *Nücumperestlik* olan *Yıldızlara tapma* idi. Gürcüler, Ay, Zühal yıldızı, Ütarit, Venüs gibi yıldızlara tapınıyorlardı.³⁰⁸ Gürcülerin yerleşik hayata geçmesi ile birlikte *Totemizm* inancını benimsemişlerdir. Totem olarak kabul edilen hayvan ve bitkilerin neler olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi olmamasına rağmen, ele geçen arkeolojik buluntulara göre boğa, öküz, balık, deniz ejderhası, aslan, kuş ve akrep gibi hayvanların olabileceği tahmin edilmektedir. Tarımın önem kazanmasının ardından Gürcüler arasında bu kez *Naturizm* önem kazanmaya başladı. Gürcüler, güneşi dişi, ayı erkek, yıldızları ise güneş ve ayın çocukları olarak benimsemekteydi.³⁰⁹

MÖ. 586 yılında Babilliler tarafından Yahuda Devleti'nin yıkılmasından sonra Yahudiler, *Babil'e* sürgün edildiler. *Filistin'den* kaçan bir grup *Gürcistan* topraklarına geldi ve burada Musevilğin yayılmasına tesir ettiler. Fakat eski başkent *Mtsbeta'da* bulunan Musevi toplumundan 50 aile Hristiyan oldu. (MS. 324). Diğer kısmı ise Hristiyanlaşma korkusu nedeniyle ülkenin değişik bölgelerine dağıldılar. Dini inançlarını kaybetmeyen Museviler, *Tiflis'te* bulunan sinagoglarda dini ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.³¹⁰

Hristiyanlığın ilk izleri ise Gürcü Kralı Rev (186-213)'in iktidarda bulunduğu döneme kadar gitmektedir. Kral Rev putperest olmasına rağmen İncil hakkında bilgi sahibi idi ve İncil'e karşı sevgisi vardı. Fakat Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi ve yayılması ise Kral Mirian (265-342)

³⁰⁷ Ahmet Özkan (Melaşvili), *Gürcüstan: Tarih-Edebiyat-Sanat-Folklor*, İstanbul 1968, s. 101; Sami Kılıç, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: 8, Sayı: 22, s. 64-65.

³⁰⁸ Özkan, age, s. 101.

³⁰⁹ Kılıç, agm, s. 64-65.

³¹⁰ Özkan, age, s. 104; Kılıç, agm, s. 67.

döneminde gerçekleşti. Bu dönemde Kapadokyalı Azize Nino ortaya çıktı ve Hristiyan dininin kabul edilmesi için faaliyetlerde bulunmaya başladı.³¹¹

Azize Nino, Kudüs'te bulunduğu sırada *Efes*'ten gelen bir kadın ile *Roma* sınırlarına gitti. Burada bir süre bakireler manastırında eğitim aldı. Eğitimini tamamlamasının ardından Azize Nino, buradan ayrılarak *Mesbet-Cavabeti* yolunu takip ederek *Urbnisi* şehri üzerinden *Mtsbeta*'ya geldi.³¹²

Azize Nino, Armazi bayramı gününde *Armazi kalesinde* yapılan şenliklere katıldı ve Gürcü halkının kalede bulunan *Armaş, Gatz, Gaym* denilen putlara inandıklarını gördü. Gürcü halkı bu putları Allah olarak kabul ediyorlardı. Azize Nino, halkın cehalet karanlığı içerisinde olduğunu düşünerek halkın doğru yolu bulması için dualar etmeye başladı. Yaptığı duanın tesiriyle meydana gelen fırtına nedeniyle kaledeki putlar paramparça oldu. Yaşanan doğal felaket sonucunda halk kaçmaya başladı. Ertesi gün putları ziyarete gelen Kral Mirian ve maiyetindeki halk, putları yerlerinde bulamayınca korkuya kapıldılar. Azize Nino doğru yoldan ayrılmış olan halka merhametlerde bulunarak onlar için dualarda bulundu ve ardından Hristiyan dini için vaazlarda bulunmaya başladı.³¹³

Azize Nino vaazlarına devam ettiği bir sırada Kraliçe Nana hastalandı. Kraliçenin hastalığına hekimlerin çare olamaması üzerine Kraliçe Nana'nın hizmetinde bulunanlar Azize Nino'nun en ağır hastaları iyi ettiği tavsiyesinde bulundular. Kraliçenin yanında bulunanlar, oğlu ve birçok kimse Kraliçeyi Azize Nino'nun yanına götürdüler. Azize Nino, Allah'a yalvararak dualar okudu. Ardından yanında bulundurduğu Haç Kraliçenin başına, ayaklarına ve omuzlarına sürünce hastalığı geçti. Kraliçe hastalığının geçmesi üzerine Hz. İsa'ya inandı ve Hristiyanlık dinini en ayrıntısına kadar öğrenmek istedi. Kral Mirian'ın ise Hristiyanlığı kabul etmesi Muhnar dolaylarında av sırasında başından geçen bir olay neticesinde kabul ettiği anlatılır. Kral Mirian, Thkthoht dağının zirvesine çıkar, öğle vakti güneş aniden karanlığa bürünür ve gündüz

³¹¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 55, 69; Azize Nino'nun faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. *Gürcistan Tarihi*, s. 67-105.

³¹² *Gürcistan Tarihi*, s. 70-71; Özkan, age, s. 106.

³¹³ *Gürcistan Tarihi*, s. 77-78.

her taraf karanlık içinde kalır. Kral, bu vahim olay karşısında endişelenir. Yaşadığı endişe karşısında Kral, Hristiyan dinini kabul edeceğini ve Azize Nino'ya itaat edeceğim duası ile Hristiyanlığı kabul etti.³¹⁴ Kral Mirian, Hristiyanlığı kabul etmesinin ardından Putperestliği kaldırarak Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etti.³¹⁵ Kral Mirian'ın Hristiyanlığı kabul ettiği tarih Gürcüler üzerine yapılan araştırmalarda farklılık göstermektedir. Sami Kılıç ve İbrahim Tellioglu, 20 Temmuz 317³¹⁶; Ahmet Özkan, 325³¹⁷; Özge Ç. Denizci ise 337 tarihini vermektedir.³¹⁸

Kral Mirian'ın Hristiyanlığı kabul etmesinde siyasi etkenlerde neden olmuştur. Kral Mirian, ülkesinin bağımsız kalmasının tek garantisi Hristiyan olmaktan geçiyordu. Yine iktidarda bulunduğu dönemde Kurumiler arasında anlaşmazlık yaşanmaktaydı. Hristiyanlığı kabul ederek Kurumileri ortadan kaldıracaktı ve Kurumilerden elde edilecek gelir ise soylulara dağıtacaktır. Bu faaliyetleri gerçekleştirmek amacı ile Hristiyanlığı kabul etti.³¹⁹ Bir diğer husus ise bu dönemde Sasaniler, *Güney Kafkasya* coğrafyasında ve özellikle *Ermenistan*'da etkili olmaya başladı. Ele geçirdikleri yerleri yakıp yıkıyorlardı. Gürcü Kralı Mirian ise Sasani saldırılarından ülkesini kurtarmak amacı ile Hristiyanlığı kabul etti. Çünkü bu dönemde Hristiyanlık dini Roma Devleti içerisinde de iyice benimsenmişti, Sasanilere karşı Roma ile dostluk kurmak Hristiyanlığı kabul etmekten geçiyordu.³²⁰

Gürcü halkının Putperest olması nedeniyle Kral Mirian, halkına Hristiyan dinini kabul ettiremeyeceği düşüncesindeydi. Kral bu düşüncesinde yanılmadı ve Gürcü halkı Hristiyanlığı kabul etmeyerek şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine Kral Mirian, halkın arasına misyoner vaizler ve Azize Nino'yu gönderdi. Gürcü halkına zorla kabul ettirilen dini vakanüvisler: *öfkeli halk*

³¹⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 87-88.

³¹⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 76.

³¹⁶ Kılıç, agm, s. 68; İbrahim Tellioglu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007, VI. Cilt, Volume VI, Ankara 2012, s. 3079.

³¹⁷ Özkan, age, 106.

³¹⁸ Denizci, age, 68.

³¹⁹ Kılıç, agm, s. 69; Tellioglu, agm, s. 3079.

³²⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 76;

dışlerini gıcırdatarak bu vaazlara tepki gösterdi. Vaazcı kızı da yüz vermeyip sırtlarını döndüler. Bunun üzerine orada görevli bir Eristavi kılıcı kınından çıkararak havada döndürdü. Halka tehditler savurmaya başladı. Halk Kral askerlerinden korktuğu için ayaklar altında çığnenip ezilen totemlerini korku ve endişe ile seyretmekten başka bir şey yapmadı. Hristiyanlık dini Gürcü halkı arasında işte böyle kılıçla, ateşle yayılmaya başladı.³²¹ sözleri ile anlatırlar.

Sasanilerin Güney Kafkasya'da etkili olmaya başladığı dönemde Gürcü halkı arasında Mazdeizm yayılmaya başladı. Sasani hükümdarı Yezdigerd (438-457) Kartli, Ermenistan ve Albanya'dan soylu liderleri çağırarak: "Ya Hristiyanlık dinini reddeder, Mazdeizmi kabul edersiniz ya da sizi yurdunuz, yuvanızla birlikte ateşe verir kül ederim." tehdidinde bulundu. Bu tehdit karşısında boyun eğmek zorunda kalan liderler Mazdeizm'i kabul etmek zorunda kaldılar.³²² Bu dinin yöneticileri, büyücüleri ve sihirbazları dağ tepelerinde görevlerini ifa ederlerdi.³²³

İslam fetihlerinin Arabistan yarımadasının dışına çıkması ile birlikte İslam dini Güney Kafkasya sınırlarında da hissedilmeye başladı. Gürcistan üzerine ilk İslam fetihleri ise 642-643 yılında Hz. Ömer döneminde Habîb b. Mesleme önderliğinde meydana geldi. Fakat bu ilk sefer başarısızlıkla neticelendi. Hz. Osman zamanında ise yeniden fetih hareketlerine devam edildi. Hz. Osman, Gürcistan'ın fethedilmesi görevini üstün başarılar elde etmiş olan Habîb b. Mesleme'ye verdi. Habîb b. Mesleme komutasındaki İslam ordusu 645 yılında Gürcistan topraklarına girdi. İslam ordusuna karşı başarı elde edemeyeceğini anlayan Gürcü Kralı Hab elçi göndererek cizye vermesi karşılığında anlaşma yapılmasını istedi. Aynı zamanda Habîb b. Mesleme, Tiflis şehrine vardığı sırada fazla bir mücadele ile karşılaşmayarak şehri teslim aldı. Tiflis halkına da bir anlaşma metni verdi.³²⁴ Ardından Habîb b. Mesleme, Abdurrahman b. Cez'i Gürcülere İslam dinini tebliğ etmek için görevlendirdi. Abdurrahman b. Cez'in faaliyetleri neticesinde birçok Gürcü İslam'ı kabul etti.³²⁵

³²¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 77.

³²² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 88.

³²³ Özkan, age, s. 102.

³²⁴ İbnü'l-Esir, age, C. 2, s. 522-525, 574; Kudâme İbn Cafer, age, s. 49-50.

³²⁵ Kılıç, agm, s. 72.

1122 yılında Tiflis şehrinin kaybedilmesine kadar Müslümanların faaliyetleri devam etti. Bu dönemde Gürcü kültürünün Arap kültüründen üstün olması nedeniyle Araplar, Hristiyanlık dinini tamamen ortadan kaldıramadılar.³²⁶

Müslümanlar şehri kaybetmiş olsalar da *Tiflis* halkı, Müslümanlara karşı hoşgörülü davranmışlar ve Müslümanların dini değerlerine saygılı olmuşlardır. X. yy. müelliflerinden İbn Havkal, Gürcülerin bu hoşgörüsünü: “*Gürcüler Müslümanların hukukunu gözetirler, onların zarar, eziyet görmesine mani olurlar, eskisi gibi Müslümanlar alenen ibadet yaparlar, camiler temiz tutulur, hükümdar tarafından mumlar kandillerle aydınlatılır. Bütün camilerde alenen ezan okunur, kimse Müslümanlara karışmaz*”³²⁷ sözleri ile bahsetmektedir.

2. Tiflis'te İlim ve Âlimler

Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra Gürcü Kilisesi, *Gürcistan* sınırları içerisinde sanat, mimarlık ve edebiyat gibi alanlarda gelişme sağladığı³²⁸ gibi, *Tiflis* şehrinin İslam hâkimiyeti altına girmesi ile birlikte sosyal, kültürel ve ilmi alanlarda da büyük bir gelişme yaşadı. Şehirde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin artması sonucunda Hadis, Fıkıh, Tıp, Tasavvuf, Edebiyat ve Ensâb gibi alanlarda birçok Müslüman âlim yetişmiştir.³²⁹

Fıkıh alanında çalışmalar yapmış âlimler ise şöyledir:

Ebu Ali Huseyn b. Bedr (Bundâr) et-Tiflisî, kaynaklarda 410/1016 tarihinde dünyaya geldiği, 490/1097 tarihinde ise vefat ettiği belirtilmektedir. Ebu Sa'd Mes'ud b. Abdurrahman Beyyâ et-Tiflisî, Ebu Hafs, el-Cenzerûdî, Ebu Bekir Ahmed b. Mansûr el-Bezzâr, Mübarek b. Muhammed b. Ali el-Musevî et-Tiflisî ve Yahya b. Rebi' b. Süleyman gibi âlimlerden fıkıh dersleri

³²⁶ Özkan, age, s. 114.

³²⁷ İbn Havkal, age, s. 264-265.

³²⁸ Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 24.

³²⁹ Reşat Ahmet Ağaoğlu, “*Bir İlim Merkezi Olarak Tiflis ve Tiflisli Mubaddisler*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11, ISSN: 2147-8171, s. 166-167.

almıştır. Ayrıca “Şerhü'l-Fasîh” ve “Fezâilü'l-İmâmi'ş-Şafî” adlı eserleri olduğu bilinmektedir.³³⁰

Ebû Sa'd el-Beyyâ' et-Tiflisî, asıl künyesi *Ebu Sa'd Mes'ud b. Abdurrahman Beyyâ et-Tiflisî* olup Ebu Ali Huseyn b. Bedr (Bundâr) et-Tiflisî'ye Fıkıh dersleri vermiştir. Ne zaman doğduğu hakkında bilgi olmamasına rağmen 1096/97 tarihinde vefat etmiştir. Ebû Hafs ve Ebû Bekir Ahmed b. Mansur el-Bezzâr es-Sufî gibi ulemadan dersler almıştır.³³¹

Mahmud b. Yusuf b. el-Hüseyn et-Tiflisî, doğum tarihi hakkında bir bilgi bulunmamasına rağmen Tiflisli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Nizamiye Medresesi müderrislerinden Ebû İshak eş-Şîrazi'den fıkıh dersi, hocası Ebû İshak, Ebî Ya'lâ b. el-Ferra ve Ebu'l-Ganâim b. el-Me'mun gibi âlimlerden ise hadis dersleri almıştır.³³²

Kadı Ebu'l Feth Kemâleddin et-Tiflisî, asıl adı Ömer b. Bundâr b. Ömer b. Ali'dir. Fıkıh alanında önem kazanmış bir ilim adamıdır. 1204/1205 tarihinde dünyaya gelmiştir. Dımaşk Kadılığı görevinde bulunmuştur. 1256 tarihinde Moğolların Şam'ı ele geçirmesinden sonra Hülagü Han tarafından Şam, el-Cezîre ve Musul Kadılığına tayin edildi. Moğol akınları sırasında Müslümanları korumuştur ve onlara büyük yardımlarda bulunmuştur. Moğol akınlarının son bulması ile Şam'dan Haleb'e geçti ve burada kadılık görevine devam etti. Fakat kısa süren görevi sonrasında azledilerek Mısır'a gitti. *Kabire*'de bulunduğu sırada 1273/1274 tarihinde vefat etti.³³³

Hadis ilminde yetişmiş âlimler ise şunlardır:

Ebû Bekir et-Tiflisî, *Nişabur*'da dünyaya gelmiştir. Uzun ismi ise *Ebû Bekir Muhammed b. İsmail b. Münzir b. es-Serî b. Benûn et-Tiflisî*'dir. Eğitimi için *Tiflis*'te bulunması nedeniyle “*et-Tiflisî*” ismini aldığı tahmin edilmektedir.

³³⁰ Ağaoğlu, agm, s. 167.

³³¹ Ağaoğlu, agm, s. 167; Ali İpek, “İlk İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 82-83.

³³² İpek, agm, s. 83.

³³³ İpek, agm, s. 83-84.

Mütevazi bir hayat yaşayan Ebû Bekir, Kur'an ile meşgul olmuş ve birçok hadis rivayetinde bulunmuştur.³³⁴

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hafız, Abdullah b. Yusuf b. Bâmuye, Ebû Sâdık es-Saydalanî, Ebû Tahir Muhammed b. Muhammed, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Ya'la Hamza b. Abdülaziz el-Muhallebî gibi hocalardan hadis eğitimi almıştır.³³⁵

Ebû Abdullah et-Tiflisî, Ebû Bekir et-Tiflisî'nin oğlu olup 983/984 tarihinde dünyaya gelmiştir. Asıl ismi *Ebû Abdullah İsmail b. Muhammed es-Serî b. Benûn et-Tacir en-Nişaburî*'dir. *Tiflis*'in meşhur hadisçileri arasında sayılmaktadır. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Mihran ve Muhammed b. Ahmed b. Ali es-Sibgî gibi ilim erbabından hadis eğitimi almıştır.³³⁶ 1090 tarihinde *Tiflis*'te vefat etmiştir.³³⁷

Ebû Ali Hasan b. el-Hüseyin et-Tiflisî, Tiflisli hadis âlimlerinden biridir. İlk eğitimini *Tiflis*'te aldıktan sonra Dımaşk'a gitti. Burada Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Yahya b. Silvân, Ebû Ali el-Ahvezi'den, Mısır'da bulunduğu sırada ise Ebu'l-Hasan Abdülmelik b. Abdullah b. Muhammed b. Miskîn ve Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyin b. et-Taffâl gibi hocalardan hadis dersleri almıştır. 1068 tarihinden sonra ise vefat etmiştir.³³⁸

Hadis alanında çalışmalar yapmış diğer âlimleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Ebû Ahmed Hamid b. Yusuf b. el-Hüseyin, Ebû Tahir es-Selefi, Muhammed b. Beyân b. Humrân el-Medainî, Hüseyin b. Muhammed et-Tiflisî, Ahmed b. İsa b. Huşâb et-Tiflisî, Ebû Harb Muhammed b. Muhsin et-Tiflisî, Sâbit b. Bundâr b. Esed et-Tiflisî, Ebu'l Kasım Ca'fer b. Muhammed et-Tiflisî, Ebû Nasr b. Ömer b. Muhammed b. Bâbân el-Mukrî, Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-İsbahanî el-Cervanî, Ebu'l-Kasım

³³⁴ İpek, agm, s. 79-80.

³³⁵ Aġaoġlu, agm, s. 171; İpek, agm, s. 80.

³³⁶ İpek, agm, s. 80.

³³⁷ Aġaoġlu, agm, s. 171.

³³⁸ Aġaoġlu, agm, s. 171.

Mahmud b. Yusuf el-Berzendî et-Tiflisî, Ebu Bekir Ubeydullah b. Ali b. Nasr b. Hamra b. Ali b. Ubeydullah el-Bağdadî, Ebu'l-Kasım Enes b. Abdülaziz el-Megazilî et-Tiflisî, İsmail b. İbrahim b. Ebû Bekir b. İbrahim el-Cezerî et-Tiflisî³³⁹, İbn Aliyyek olarak tanınan Ebu'l-Kasım Ali b. Abdurrahman b. el-Hasan en-Nişaburî, el-Hasan b. el-Hüseyin Ebû Ali et-Tiflisî, Ubeydullah b. Ali el-Bağdadî³⁴⁰

Tiflis şehrinde fen bilimleri alanında da büyük gelişmeler yaşanmış ve önemli ilim adamları yetişmiştir. Selçuklular zamanında Anadolu'da refah seviyesinin artması ile birlikte hekimlerde uygun çalışma ortamı bulmuşlardır.³⁴¹ Sultan II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) iktidarı döneminde Hubeys et-Tiflisî, Mecdüddin İshak, İbnu'l Arabi gibi âlimler ilmi çalışmalarda bulunmak amacı ile Selçuklu topraklarına göç etmişlerdir.³⁴² *Tiflis*'te tıp alanında önem kazanmış iki Müslüman bilim adamı bulunmaktadır.³⁴³

Hubeys et-Tiflisî, *Tiflis* şehrinin tıp alanında önem kazanmış ilim adamlarından biri olan Hubeys et-Tiflisî, 1113-1116 yılları arasında *Tiflis*'te dünyaya gelmiştir.³⁴⁴ Hubeys et-Tiflisî, uzun isim ve künyesini eserlerinde şu şekilde yazmaktadır:

Ebû'l Fadl Hubeys b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflisî³⁴⁵, Ebülfazl Bediüzzaman Kemâlüddîn Hüseyin Hubeys b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflisî³⁴⁶, Hâkim Şerefü'd-din Kemalü'd-din Ebu'l-Fazl Hubeys b. İbrahim b.

³³⁹ Aġaoġlu, agm, s. 171-175.

³⁴⁰ İpek, agm, s. 81-82.

³⁴¹ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 88.

³⁴² Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeys Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları", *Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armaġanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 239-240.

³⁴³ İpek, agm, s. 86.

³⁴⁴ Hacıgökmen, agm, s. 240; Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003, Basılmamış Doktora Tezi, s. 168.

³⁴⁵ Mevlüt Poyraz, "Hubeys et-Tiflisî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 69.

³⁴⁶ Burhan Sümertaş, "Hubeys et-Tiflisî ve Kıraat Hatalarına Dair Eseri: Kitâbü't-Telbîs", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 107.

Muhammed Kemalî Mutetabbîb ve Ebul Fazl Hubeys b. İbrahim b. Muhammed el-Mütetabbîb Tiflîsî³⁴⁷

Hubeys et-Tiflîsî'nin hayatı hakkında fazlaca bir bilgi mevcut değildir. Hayatı hakkındaki bilgilere ise, yazdığı eserlerinde çocukluğu, gençliği ve eğitimi üzerine herhangi bir açıklamanın olmadığı kısa bilgilerden ibarettir.³⁴⁸

Anadolu'ya gelişi hakkında ise farklı görüşlere yer verilmiştir. Bir kısım araştırmacıya göre 1140-1150 yılları arasında ailesi ile birlikte *Tiflis*'ten Anadolu'ya geldiği tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar ise Hubeys et-Tiflîsî'nin, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) iktidarda bulunduğu sırada Anadolu'ya geldiğini ileri sürmüşlerdir.³⁴⁹

Hubeys et-Tiflîsî Anadolu'ya geldikten bir süre sonra yazdığı “Kânûnu'l-Edep” adlı eseriyle Sultan II. Kılıç Arslan'ın hizmetine girdi. Sultan Kılıç Arslan'ın yanında bulunarak birçok yere girmiş ve Sultan'ın huzurunda ilmi toplantılara katılmıştır.³⁵⁰ Aynı zamanda Hubeys et-Tiflîsî, Sultan'a müneccimlik yapmış ve Sultan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri'de yaptırdığı tıp merkezinin de ilk müderrisidir.³⁵¹

Hubeys et-Tiflîsî'nin ölüm tarihi ve yeri hakkında kesin bilgiler olmayıp, farklı görüşler bulunmaktadır. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-ẓunûn*'da ve İsmail Paşa *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserinde ölüm tarihini 1231 olarak vermektedir.³⁵² E. Nesirov, Hubeys et-Tiflîsî'nin öldüğü ve defnedildiği yeri *Konya* olarak vermektedir.³⁵³ Aynı zamanda *Kayseri* ve *Sivas*'ta metfun olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.³⁵⁴

Hubeys et-Tiflîsî'nin 25'e yakın eseri tespit edilmiştir. Yazdığı eserlerin 10'u Farsça ve diğerlerini ise Arapça olarak kaleme almıştır.³⁵⁵ Tıp, Filoloji,

³⁴⁷ Hacıgökmen, agm, s. 240.

³⁴⁸ Poyraz, agm, s. 74.

³⁴⁹ Poyraz, agm, s. 77.

³⁵⁰ Poyraz, agm, s. 78, 80.

³⁵¹ Sümertaş, agm, s. 107-108.

³⁵² Hacıgökmen, agm, s. 243.

³⁵³ Nesirov, age, s. 171.

³⁵⁴ Sümertaş, agm, s. 108; Hacıgökmen, agm, s. 243; Poyraz, agm, s. 99.

³⁵⁵ Hacıgökmen, agm, s. 243.

Astronomi, Dini İlimler, Rüya yorumculuğu, Meslekler üzerine eserler, Felsefe³⁵⁶, Lügat³⁵⁷ gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır. Yazdığı eserlerden iki tanesi Kur'an üzerinedir.³⁵⁸

Yunanca'ya hâkim olması nedeniyle birçok Yunanca tıp kitabını da Arapça ve Farsçaya tercüme etmiştir.³⁵⁹ Aynı zamanda Hubeş et-Tiflisî, Farsça, Arapça, Latince, Süryanice ve Gürcüce dillerini de iyi derecede bilmektedir.³⁶⁰

Hubeş et-Tiflisî'nin telif ettiği eserler ise şöyledir:

*Takvîmü'l-Edvîyetü'l-Müfredê, Kitâbü Minhâcü't-Tıb, Tabsîlü's-Sıbba bi'l-Esbâbi's-Sitte, Kifâtetü't-Tıb, Beyânu't-Tıb, Edvîyeti'l-Edviye, Şerbu ba'di'l-Mesâili'l-Esbâb ve'l-Alâmâti Müntehabati min'el-Kânûn, İhtisârü Fusulü'l-Bükrat, Sıhbatü'l-Ebdân, Mecmuatu'r-Risaleti't-Tıbbiyye, Beyânu't-Tasrîf, Kânûnu'l-Edeb, Nazmü's-sülûk, Tercümân-i-Kavâfi, Kânûnu'l-Lübâb, Kâmilü't-Ta'bir, Kâmilü't-Tedbîr, Beyânu'n-Nücûm, el-Medhâlu, İlmi'n-Nücûm, Usûlü'l-Melâhim, Kitâbü Vücûbü'l-Kur'an, et-Telbîs fi ileli'l-Kur'an, Cevâmiü'l-Beyân ve Tercümânü'l-Kur'an, Beyânü's-Smaat.*³⁶¹

İsa Rakkî et-Tiflisî, tıp alanında çalışma yapmış bir diğer önemli âlimdir. Tıp alanında meşhur olmasına rağmen Hamdânilerin sarayında hekim ve mütercim olarak görev yapmıştır. Yaptığı başarılarından dolayı Hamdânî hanedanından Halep emiri Seyfüddevle büyük ihsanlarda bulunmuştur.³⁶²

Süryaniceyi iyi bilmesi hasebiyle Süryanice ile yazılmış tıp eserlerini Arapçaya tercüme etmiştir. İsa Rakkî et-Tiflisî'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³⁶³

³⁵⁶ Poyraz, agm, s. 84.

³⁵⁷ İpek, agm, s. 86.

³⁵⁸ Sümertaş, agm, s. 108-109.

³⁵⁹ Nesirov, age, s. 168.

³⁶⁰ Poyraz, agm, s. 83.

³⁶¹ Poyraz, agm, s. 85-97; Eserler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Poyraz, "Hubeyş et-Tiflisî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi", s. 85-97; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeyş Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları", s. 243-248.

³⁶² Ağaoğlu, agm, s. 168.

³⁶³ İpek, agm, s. 86.

Tiflis şehrinde, Tiflisî (Tiflisli) nispesi ile Hubeys Şerefeddin, Sabit Necmettin ve Şemsü'd-Din Ömer gibi isimler edebiyat, şiir gibi alanlarda önem kazanmış âlimlerdir. Bu âlimler aynı zamanda Türk-İslam medeniyetinin gelişmesi için büyük uğraşlar içerisinde olmuşlardır.³⁶⁴

Şemsü'd-Din Ömer Tiflisî, 13. yüzyılın bilgili âlim ve ariflerinden biri olarak tanınmakta ve aynı zamanda İran mutasavvıf şairi, Şafî mezhebi fıkıh âlimi Evhadüddin Ebu Hamid Kirmanî'nin mürididir.³⁶⁵

Şemsü'd-Din Ömer'in babası Ahmed, *Tiflis*'in zengin tüccarlarından biriydi ve bir yandan da müderrislik yapmaktaydı.³⁶⁶ Babasının ölümü üzerine ticaret işini kendisi devam ettirdi. Tüccar olan amcası ile birlikte ticaret vesilesiyle *İran* ve *Anadolu*'ya gelmiştir. Bir süre sonra ticaret için geldiği *Anadolu*'da *Sivas* şehrine yerleşti ve ticaret hayatını burada devam ettirdi.³⁶⁷

Bir Cuma günü Şeyh Evhadüddin Kirmanî'nin vaazlarından etkilenerek onun hizmetine girmek istedi. Mürit olma düşüncesini amcasına bildirmiş, fakat amcası bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Mürit olma konusunda kararlı olduğunu gören amcası, Şemsü'd-Din Ömer'e izin verir. Şemsü'd-Din Ömer, Şeyhi görmek amacıyla camiye gider, fakat Şeyhin bu sırada *Kaysır*'ye gittiğini öğrenir. Ardından amcasının yanına gider ve tüm varlığını amcasına bırakarak Şeyhi görmek için *Sivas*'tan ayrılarak *Kaysır*'ye gider. Şeyhin, *Külahduzlar Mahallesi*nde bulunan bir camide olduğunu öğrenen Şemsü'd-Din Ömer derhal camiye gider. Burada Şeyh ile görüşür ve başından geçen olayları anlattıktan sonra müritliğe kabul etmesini ister. Ardından Şeyh, Şemsü'd-Din Ömer'i hamama götürmüş, saçını tıraş ettirerek başına takke koymuş ve hırka giydirmiştir. Şemsü'd-Din Ömer zamanla Evhadüddin Kirmanî'nin en yakın adamlarından biri olmuştur.³⁶⁸ Bu durum menâkıbname'de kendisine atfedilen

³⁶⁴ Şureddin Memmedli, "11.-14. Yüzyılların Tiflisî Nispeli Edipleri", Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 6, Mart 2016, s. 21.

³⁶⁵ Memmedli, agm, s. 20.

³⁶⁶ Yaşar Bedirhan-Fatih Özpınar, "XI. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya İle Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları", Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 2, Mart 2015, s. 124.

³⁶⁷ Nesirov, age, s. 139.

³⁶⁸ Nesirov, age, s. 140.

lakap ve unvanlardan anlaşılmaktadır. Menakıbnâme'de Şemsü'd-Din Ömer'den *Şeybu'l-Muazzam, kızıvetü'l-hülefa Hâce Şemsü'd-Din Tiflisî* şeklinde bahsedilmektedir.³⁶⁹

Şemsü'd-Din Ömer'in Farsça üç rubaîsi Evhadüddin Kirmanî'nin "*Menakıp*" isimli külliyyatına eklenmiştir.³⁷⁰

İlhanlı Moğollarının hâkim olduğu dönemde Anadolu topraklarında İlhanlı Devleti'ne bürokrat olarak hizmet eden devlet adamları da bulunmakta idi. Bunlardan biri de Kemalü'd-Din Tiflisî'ydi. Kemalü'd-Din Tiflisî, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emri ile Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin II. Mesud'un (1284-1296) birinci saltanatından sonra Anadolu topraklarında meydan gelmiş iktidar boşluğu döneminde Selçuklu saltanat naipliği ile görevlendirilmiştir. Kemalü'd-Din Tiflisî, *Amasya*'ya gelerek şehrin ileri gelenlerinin mallarına el koyarak müsadere etti ve bir yandan da şehir halkına yeni vergiler koydu. Amasya'daki görevinden sonra *Samsun* ve *Aksaray*'a geçti. Bu şehirlerde de aynı uygulamayı devam ettirdi. Kemalü'd-Din Tiflisî, *Aksaray*'da görev yaptığı sırada kardeşi Celalü'd-Din Mahmud Tiflisî'yi kendi yerine kaim-makam olarak görevlendirdi.³⁷¹

3. Tiflis'te Dil ve Alfabe

Tiflis şehrinde konuşulan dil *Gürcistan*'ın resmi dili olan Gürcücedir. Gürcüce ise Güney Kafkas dillerinin³⁷² en yaygın dilidir.³⁷³ Gürcü dili, Eski Gürcüce ve Yeni Gürcüce olmak üzere iki aşamada görülmektedir. Eski Gürcüce olarak adlandırılan dil 5. yüzyıla kadar gitmektedir. 11. yüzyıla kadar kullanılmış olup, en eski yazıtlar ise bu dille yazılmıştır. Eski Gürcüce, kiliselerde ve dinsel metinlerde 19. Yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam

³⁶⁹ Bedirhan-Öztop, agm, s. 125.

³⁷⁰ Memmedli, agm, s. 20.

³⁷¹ Nersirov, age, s. 197.

³⁷² Güney Kafkas dilleri, Gürcüce ile birlikte Svanca, Megrelce ve Lazcadan oluşmaktadır. (İbereli, Gürcü Halkının Tarihi, s. 28).

³⁷³ İbereli, age, s. 28.

etmiştir. Yeni Gürcüce ise 12. yüzyılda kilise dışı yapıtlarla ortaya çıkmış ve 19. yüzyılın ortalarında ise günümüzdeki halini almıştır.³⁷⁴

Eski Gürcücede 5 ünlü ve 30 ünsüz harf vardır. Yeni Gürcücede ise 5 ünlüye karşılık 28 ünsüz harf bulunmaktadır. Gürcü dilinin yazımında biçimsel olarak farklı alfabelerinde kullanıldığı görülmektedir. Kilise yazısı olan “*Hutsuri*” G’si ünlü olmak üzere 38 harflidir. Askeri işlerde kullanılan “*Mbedruli*” yazısı ise G’si ünlü olup 40 harften oluşmaktadır.³⁷⁵

Mbedruli alfabesi, *Hutsuri* alfabesinden çıkmış olup, günümüzdeki harf şekillerini alana kadar birçok değişikliğe uğramıştır. Yaşanan bu değişikliğin nedenini Berdzenişvili ve Canaşa şöyle dile getirmektedir:

*“alfabenin halkın kültür ve ses evrimine ayak uydurma gayretinden gelmiştir. Yaşamın pratik gereksinimleri nasıl ki alfabenin icadını gerektirmişse, yaşamın, kültür evriminin de ses ve şekil bakımlarından alfabede değişiklik getirmesi kaçınılmaz olmuştur.”*³⁷⁶

Hutsuri yazı biçiminin en eski örnekleri “*Asomtavruli*” yazı şeklidir. “*Baş harfli yazı*” şekli de denen bu alfabe Hristiyanlığın doğuşu tarihine kadar gitmektedir. Bu yazı şekli 7. ve 8. yüzyıllarda *Nusha-Hatsuri* şeklini aldı. “*Nushuri*” de denen bu yazı şekli *Asomtavrulî*’nin kendisidir, fakat *Asomtavrulî*’den olmasına rağmen yazım şeklinde küçük bir farklılık vardır. Yazım şeklindeki farklılık ise bitişik elyazısı ile yazılan harflerin başlarında ve kuyruklarında bazı süslü kıvrımların yapılmış olmasından ibarettir. *Nusha Hutsuri* daha hızlı ve pratik bir yazı türü idi. Hızlı yazı yazma gereğinin ortaya çıkması ile birlikte *Nushuri* yazısının harfleri zamanla yuvarlak ve bitişik bir hâl almaya başladı. Bunun sonucunda kâğıt üzerinde el hareketleri daha akıcı ve ahenkli oldu.³⁷⁷

Gürcü alfabesinin oluşma tarihi MÖ. 300-200 tarihine kadar gitmektedir. 1940 yılında Simon Canaşa başkanlığında, *Mtskbeta* yakınlarında *Armazistsikhe*’de ve 1995-2003 tarihleri arasında Arkeolog Levan Tcilaşvili

³⁷⁴ Çiloğlu, age, s. 16.

³⁷⁵ Çiloğlu, age, s. 20.

³⁷⁶ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 78.

³⁷⁷ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 79.

tarafından yapılan arkeolojik kazılarda MÖ. 200 ve MS. 200 tarihleri arasında kullanılan “*Mrglovani*” adı verilen ve 38 harften oluşan Gürcü alfabesi ile ilgili kalıntılar elde edilmiştir.³⁷⁸

4. Tiflis'te Musiki ve Aletleri

Gürcülerin gündelik hayatının her alanına nüfuz etmiş olan Gürcü müziğinin ne zaman doğduğu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Gürcü müziğinin doğuşunu Cavahişvili: “*Putperestlik devrinde, şarkı söylemek, dans etmek demektir. Ses müziği dansa bağlıdır, kaynağını burada aramak lazımdır.*” sözleri ile anlatmaktadır. Günümüze kadar ulaşmış bazı şarkı sözleri ve müziklerine bakıldığında putperestlik dönemine kadar gittiği görülmektedir.³⁷⁹

Kullanılan müzik aletleri ise bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Gürcü halkı arasında en popüler müzik aleti ise Avrupa çalgısı olan “*Akerdeon*” idi. *Tiflis* ve çevresinde kullanılan diğer müzik aletleri ise şunlardır.

Duduki (Mey): Genellikle şehirlerde çalınan bir çalgı aletidir. Bu nedenle *Tiflis* ve çevresinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gövde ve ağız kısmı olmak üzere iki parçadan meydana gelir. Gövde kısmı kayısı ağacından yapılmıştır. Gövdenin üst kısmında 8, alt kısmında 1 adet olmak üzere 9 delik vardır. Deliklerin kademe kademe kapatılması ile kromatik bir dizi oluşturulabilir.³⁸⁰

Zurna: *Tiflis* civarında çekişmeli oyunlarda, maçlarda, danslarda ve festivallerde kullanılan bir çalgı aletidir. Duduki gibi gövde ve ağız kısmından olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. Zurnanın gövdesi genellikle kayısı ya da ceviz ağacından yapılmaktadır. Ağız kısmı ise kamıştandır. Gövdenin uzunluğu yaklaşık olarak 280-300 mm uzunluğa sahiptir.³⁸¹

Diplipito: *Tiflis* çevresinde kullanılan vurmali bir çalgı aletidir. Şarkı ve danslarda tercih edilmektedir. Ana malzemesi kil veya çamurdan olup saksı biçimindeki çömlere, uzunlukları aynı olmak üzere çapları birbirinden farklı

³⁷⁸ İbereli, age, s. 116.

³⁷⁹ Özkan, age, s. 179-180.

³⁸⁰ Denizci, age, s. 160.

³⁸¹ Denizci, age, s. 161.

koyun derisi veya boğanın safra kesesinin gerilmesi ile yapılır. Çömlüklerin uzunluğu 200-250 mm, çapları ise geniş tarafı 170 mm ve dar kısmı ise 90 mm'dir.³⁸²

Değerlendirme

Gürcistan, Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde yer aldığı konumu ile Anadolu, Azerbaycan, Ermenistan, Bizans, Kuman ve Rusya gibi devlet ve ülkelerin arasında önemli bir köprü vazifesi görmektedir. Gürcü Krallığına başkentlik yapan Tiflis şehri de önemli ticaret yollarının kesiştiği bir mevkide olması itibari ile her zaman önemini korumuştur. Bu önemi neticesinde siyasi etkenler olsada Eski Çağlardan beri şehri ve bölgeyi tanımak amacıyla birçok Batılı seyyah ve İslam coğrafyacısı Güney Kafkasya'ya gelmişlerdir. Kayıt altına aldıkları notlarda Tiflis şehri ve çevresi hakkında önemli bilgiler aktarmışlardır. İslam coğrafyacıları Tiflis'i farklı iklim ve sınırlar içerisinde göstermiş olsalar da şehrin konumu, ziraat ve imar faaliyetlerinden bahsetmişlerdir. Şehirde sıcak su kaynaklarının varlığı sonucunda inşa edilen hamamların olması seyyahların ve coğrafyacıların dikkat ettikleri husus olmuştur.

Çağrı Bey'in liderliğinde bir grup Türk grubunun Armenia ve Doğu Anadolu bölgesine kadar gelmesi ile birlikte Ermeni ve Süryani müverrihlerinin eserlerinde yer edinmeye başladı. Bu eserlerde Türkler ise insanüstü bir varlık gibi betimlenmeye çalışılmıştır. Ermeni ve Süryani kaynaklarında genel itibari ile Selçuklu hareketi ile başlayan siyasi olaylara değilmştir. Özellikle müverrihler yaşanan olaylara tanıklık etmeleri açısından büyük bir önem arz etmektedir. Aynı zamanda müverrihlerin bir kısmının din görevlileri olması nedeniyle meydana gelen vakaların, savaşların neden ve sonuçları Tanrı tarafından cezalandırılmaları için bir azap olarak görmüşlerdir. Arapça ve Farsça yazılmış İslam eserleri yıllar sonra yazılmış olmasına rağmen verdikleri bilgiler açısından önemli kaynak eserler arasında yer almıştır.

Selçuklular, Güney Kafkasya bölgesine geldiği sırada siyasi birliğin olmaması neticesinde Selçuklu fetihlerini ve bölgeye hakim olmasını kolaylaştıran unsurlardan birini teşkil etmiştir. Tiflis ve çevresinde fetihlerin

³⁸² Denizci, age, s. 167.

kalıcı olması için bölgeye Türkmenler iskan edildi. Şehirdeki Selçuklu hakimiyeti, 1122 yılında Gürcü hakimiyeti altına girmesine kadar devam etti. Şehrin kaybedilmesinden Gürcü kralları ve halkın itaatsiz davranışları nedeniyle devamlı surette Tiflis şehrine seferler düzenlenmiştir.

Gürcistan altın devir olarak en parlak dönemlerini Kral David IV (1089-1125) ve Kraliçe Tamara (1184-1212) dönemlerinde yaşadı. Bu dönemlerde siyasi, iktisadi, kültürel, dini ve eğitim alanlarında büyük gelişmeler meydana geldi. Özellikle kültür ve eğitim seviyesi yüksek olan Kral David döneminde İslam bilginleri için ilmi çalışmalarını yapmaları amacı ile Tiflis'te yurtlar inşa edildi. Dini hoşgörülü bir politika izlenerek her kesimden insana eşit davranılmakta idi. Aynı zamanda bu dönemde ordu da büyük değişimler meydana geldi. Kral David, Selçuklulara karşı başarı elde edebilmek amacı ile Kıpçaklardan nizami bir ordu kurdu. Çünkü bu döneme kadar Gürcü ordusu savaş zamanında ihtiyaç duyulan muhafız kuvvetlerinden ibaretti. Kurulan ordu kısa sürede etkisini gösterdi ve başarılı sonuçlar elde etti. Özellikle 400 yıldır İslam hakimiyeti altında bulunan Tiflis şehri Gürcülerin hakimiyeti altına girdi. Kıpçak Türkleri askeri başarılar elde etmesinin yanında bölgesinin Türkleşmesine de katkıda bulunmasına rağmen kendileri de bir yandan da Hristiyan dininin mensubu olmaya başladılar.

Kral David inşa faaliyetlerine devam ederek köprü, kilise ve yönetim binaları yaptırdı. Bir taraftanda ekonomiye katkı sağlaması için de kervansaylar yapımına büyük önem vermiştir. Kral David'in yaptığı bu faaliyetlerden dolayı Gürcüler tarafından kendisine "Kurucu" anlamına gelen "Ağmaşenebeli" ünvanı verildi.

Meydana gelen önemli gelişmeler Kraliçe Tamara'nın iktidarı döneminde de devam etti. Bilim ve teknik, edebiyat ve sanat gibi alanlarda da gelişmeler yaşandı. Yine bu dönemde Gürcistan siyasi, ekonomik ve kültürel açılardan gelişmelerini devam ettirdi. Kral David döneminde olduğu gibi bu dönemde de dini hoşgörü muhafazasını korudu. Çevre ülkeler ile ticari bağlar güçlendirildi. Kraliçe Tamara döneminde Gürcü kültürü en yüksek seviyesine ulaştı. Meydana gelen bu olumlu gelişmeler 1230 yılındaki Moğol istilasına kadar devam etmiştir.

Moğol ve Timur akınları sonrasında ekonomi ve tarım gerilemeye başladı. Bir taraftan da görevlendirilen yöneticeler tarafından uygulanan yanlış politikalar sonucunda ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

Farklı medeniyetlerin egemenliği altında kalan Tiflis şehri, yaşadığı savaşlar sırasında büyük kayıplara uğramıştır. Özellikle ahşap mimari tarzının olduğu binalar neticesinde şehirde büyük yangınlar meydana gelmiştir ve bunun sonucunda da tarihi Tiflis şehrinden günümüze kadar kısıtlı sayıda mimari yapılar kalmıştır.

Tiflis'te yetişmiş ilim adamları ve alimler, sadece ilmi çalışmalar ile ilgilenmeyip devlet kademelerinde görev yaptıkları, ticaret ile uğraştıkları ve meydana gelen akınlar sırasında Müslüman kuvvetlerine yardımda buldukları da olmuştur. Komşu devletlerde eğitim faaliyetlerinin yüksek olması neticesinde alimler devlet hizmetlerine girerek ilmi çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda alimler medeniyetin gelişmesi içinde büyük katkılar sağlamışlardır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, Hazırlayan: Prof. Dr. Erdoğan Merçil, 1. Basım, İstanbul 2011.

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Al-İsfahânî, İmadad-Dîn al-Kâtib, *Zubdat Al-Nuşra Va Nubbat Al 'Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi Dönemde İran'da Devlet ve Ekonomi, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, 1. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, 8. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4, (Abbâsiler Dönemi)*, 5. Baskı, Ensar Neşriyat, , İstanbul 2013.

Artamonov, M. İ., *Haşar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviri: Ahsen Batur, 5. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi Cilt 1*, Türkçeye Çeviren: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Sanayi Serisi: 4, Ankara 2005.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014.

Behrâmnejâd, Muhsin, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu-Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Berdzenişvili, Nikoloz-Canaşia, Simon (İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çeviren: Hayri Hayrioğlu, 1. Basım, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi (1136-1225)*, Çeviren: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cibani Güşa*, Çeviren: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Çiloğlu, Fahrettin, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

Denizci, Özge Ç., *Gürcüler, Müzik Tarih Dil Kültür*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010.

Dunlop, D. M., *Haşar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çeviri: Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 953-955, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gebbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992.

el-Belâzuri, *Fütûhu'l Büldân*, Çeviren: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

el-Hüseynî, Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali, *Abbâriü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Çeviren: Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Evlîyâ Çelebi, *Günümüñ Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalihoglu-İlhan Aslan, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2018.

Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi Cilt I-II*, Süryanice'den İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Grigor, Aknerli, *Okçu Milleti Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Grousset, René, *Bozkuç İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çeviren: Reşat Uzmen, 7. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Gurevich, Caroline, *The Image Of The Cumans In Medieval Chronicles: Old Russian and Georgian Sources In The Twelfth and Thirteenth Centuries*, Central European University, Budapest 2017.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), C. III/A, Gürcüceden Çev. Brosset, Marie Félicité, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, İkinci Baskı, Ankara 2008.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Ziker-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Hasan-ı Rumlu, *Absenü't-Tevârîh*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, V. Minorsky, Çevirenler: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

İberieli, Sandro, *Gürcü Halkının Tarihi (Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma)*, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, C. 9-10, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbn Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Olan Bölgeler)*, Derleyen ve Türkçeye Çev. Yusuf Ziya Yörükân, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

İbn Havkal, *Sûrat el-Arç (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozğardan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi-Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), 10 Cilt, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbnu'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali b., *Meyyâfârikân ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Prof. Dr. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199): Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Baskı, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Abıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Koçman, Asaf, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

Köse, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, 1. Baskı, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2017.

Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetibler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapçadan Çev: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Kürkçüoğlu, Erol, *Nahçivan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Lang, David Marshall, *Gürcüler*, İngilizceden Çeviren: Neşenur Domanıç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.

Markopolo Seyahatnamesi, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.

Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Mütercim: Ramazan Şeşen, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, C. 1, Ankara 2002.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Moses, Kalakantlı, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çeviren: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Mukaddesî, *Absenü't-Takâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çeviren: Hrant D. Andriasyan, Yayına Hazırlayan: İlhan Aslan, Editör: Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2017.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Farsçadan Çeviren: Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Ostrogorsky, Georg, *Bişans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157])*, Cilt I, 5. Baskı, İsam Yayınları, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 2018.

Özkan (Melaşvili), Ahmet, *Gürcüstan: Tarih-Edebiyat-Sanat-Folklor*, İstanbul 1968.

Piriyev, Vakif, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müallim Neşriyyatı, Bakü 2006.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih: Selçuklu Devleti*, Farsçadan Çevirenler: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızcaya Çeviren: Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizceye Çeviren: Robert Bedrosian, Türkçeye Çeviren: Z. Zühre İlgelen, 1. Baskı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2019.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2002.

Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoglu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, 1. Basım, Kitabevi, İstanbul 2015.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Taberi, *Tarih-i Taberi*, Tercüme: M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul Tarihsiz.

Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 14. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

The Cronicle of Theophanes Confessor, "Byzantine and Near Eastern History AD 284-813", Clarendon Press, Oxford 1997.

The History of the Caucasian Albanians by Moses Dasxurançi, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London 1961.

Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Tercüme: Dr. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 9. Basım, İstanbul 2008.

Urfalı Metos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yinanç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

Ünver, Süheyl, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Üstünyer, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

Vanilişi, Muhammed-Tandilava, Ali, *Laşlar'ın Tarihi*, Gürcüceden Çeviri: Hayri Hayrioğlu, 3. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 2000.

Yağlı, Ali Rıza, *Timur Tüzükatı (Bozkırım Töresi)*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Tezler

Alyârî, Hüseyin, *Azerbaycan Atabegleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1966, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Arayancan, Ayşe Atıcı, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) (1438–1467)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Ciner, Osman, *el-Makdisi'nin Absenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Çiftçi, Fatih, *Hamdullah Müstenfi'nin Nüzhetü'l-Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eğilmez, Savaş, *Selçuklu- Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Örs, Derya, Fazlullah B. Ruzbihan-i Hunci ve Tarih-i Alem-Aray-i Emîni'si, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Fars Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 1999, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şenol, Feridun, *Geç Ortaçağ Güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan-Abıska) Tarihi Coğrafyası (11. YY. Başlarından 15. YY. İkinci Yarısına Kadar)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2017, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Makaleler

Ağaoğlu, Reşat Ahmet, “Bir İlim Merkezi Olarak Tiflis ve Tiflisli Mühaddisler”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11, Eskişehir, s. 159-184.

Ateş, Erhan, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”, TAD, C. 35, Sayı 60, 2016, ss. 73-96. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2127/22005.pdf>

Barthold, W., “*Ázerbaycan ve Ermenistan*”, Çev. İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 1963, Cilt 8, Sayı 14, s. 77-87.

Bedirhan, Yaşar- Öztıp, Fatih, “*XI. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya İle Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları*”, Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 2, Mart 2015, s. 107-132.

Gül, Muhittin, “*Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri*”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2009-I, s. 75-108.

Gürbüz, Osman, “*Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 233-250.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “*Hubeys Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışları*”, Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 239-248.

Hamilton, Bernard, “*Latins and Georgians and the Crusader Kingdom*”, Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediternean, 23:2, 117-124, 2011, DOI: 10.1080/09503110.2011.580630.

İpek, Ali, “*İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis*”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 73-93.

Kayhan, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 4, Ankara 2002, s. 871-879.

Kılıç, Sami, *Gürcülerin Dinî Tarihçesi*, Dinî Araştırmalar, Cilt: 8, Sayı: 22, s. 63-74.

Memmedli, Şureddin, “*11.-14. Yüzyılların Tiflisî Nispeli Edipleri*”, Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 6, Mart 2016, s. 11-22.

Mustafayev, Beşir, “*Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu*”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2018.

Paydaş, Kâzım, “*Timur'un Gürcü Seferleri*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1, Elazığ-2006, s. 419-437.

Poyraz, Mevlüt, “*Hubeys et-Tiflîsî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi*”, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 65-103.

Sümertaş, Burhan, “*Hubeys et-Tiflîsî ve Kıraat Hatalarına Dair Eseri: Kitâbü't-Telbîs*”, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 105-124.

Bildiriler

İbrahim Tellioglu, “*Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler*”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007, VI. Cilt, Volume VI, Ankara 2012, s. 3077-3090.

Ansiklopedi Maddeleri

Aydın, Mustafa (2012), “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXXI, ss. 150-153), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Demirkent, Işın, “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XVII, ss. 210-215), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 1998.

Efendizâde, Oktay (1996), “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XIV, ss. 17-20), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Karamanlı, Hüsametdin M. (2006), “Nahcıvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXII, ss. 294-297), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Konukçu, Enver, “Cihan Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993

Naskali, Esko, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXVI, ss. 174-176), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2009.

“Mtsheta”, *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C: XVI, s. 8336), Milliyet, 1986.

Özgüdenli, Osman Gazi (2005), “Moğollar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXX, ss. 225-229), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Sümer, Faruk, "Karakoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001

RESİMLER

Feridun Şenol, Geç Ortaçağ Güney Kafkasya Tarihi Coğrafyası eserinden alınmıştır.

Feridun Şenol, Geç Ortaçağ Güney Kafkasya Tarihi Coğrafyası eserinden alınmıştır.

Afganistan Bayat Türkmenleri Ağzının Şekil ve Zaman Ekleri

Form and Time Suffixes of the Dialect of the Bayat Turkmen of Afghanistan

Savaş ŞAHİN*

Öz

Türkmen diyalektleri sınıflandırılırken fonetik, morfolojik, söz varlığı gibi özellikler dikkate alınmıştır. Türkmenistan’da yapılan diyalekt çalışmalarının tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte yeni çalışmaların sayısı oldukça azdır. Türkmen diyalektleri sınıflandırılırken Bayat ağzı, Türkmen araştırmacılar tarafından diyalekt olarak görülmemiş bunun yerine şive ya da ağız olarak tasnif edilmiştir. Türkmen diyalektlerini tasnif çalışmalarında Bayat Türkmen ağzı incelenirken yalnızca Türkmenistan sınırları içerisinde yaşayan Türkmenlerin ağızları incelenmiştir. Bunun dışında Afganistan Bayat Türkmen ağızları bu tasnifin dışında bırakılmıştır. Afganistan Bayat Türkmenleri savaşlar, ekonomik, siyasî vb. nedenlerle özellikle 1920’den sonra Afganistan’a göç etmek zorunda kalmışlardır. Ata vatanlarından kopmak zorunda kalmış olan Türkmenler daha rahat yaşamak amacıyla geldikleri Afganistan topraklarında daha zor yaşam koşullarında yaşamak zorunda kalmışlardır. Bayat Türkmenleri bugün Afganistan’ın kuzeyinde Ersarı Türkmenleri ve Özbekler ile birlikte yaşamaktadır. Oğuz-Kıpçak ağız grubu özelliklerini koruyan Afganistan Bayat ağzı diğer Türkmen ağızlarından çeşitli ses, şekil, kelime kadrosu bakımından çeşitli farklılıklar göstermektedir. Afganistan Bayat Türkmen ağzı daha çok Kıpçak ağızlarıyla benzerlik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Türkmenler, Bayat Türkmenleri, Türkmen Ağızları, Afganistan

Abstract

While classifying Turkmen dialects, phonetic, morphological, vocabulary features were taken into consideration. Although the history of dialect studies in

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-4462-9006.

Turkmenistan is very old, the number of new studies is very low. While classifying Turkmen dialects, Bayat dialect was not considered as dialect by Turkmen researchers, but instead was classified as dialect or dialect. In the classification of Turkmen dialects, while the Bayat Turkmen dialect was examined, only the dialects of the Turkmen living within the borders of Turkmenistan were examined. Apart from that, Afghanistan Bayat Turkmen dialects are excluded from this classification. Afghanistan Bayat Turkmen wars, economic, political and so on. they had to immigrate to Afghanistan, especially after 1920. Turkmens, who had to leave their ancestral homeland, had to live in more difficult living conditions in the lands of Afghanistan, where they came in order to live more comfortably. Today, Bayat Turkmens live in the north of Afghanistan with the Ersarı Turkmens and Uzbeks. Afghanistan Bayat dialect, which preserves the characteristics of the Oguz-Kıpçak dialect group, differs from other Turkmen dialects in terms of various voices, forms and vocabulary. Afghanistan Bayat Turkmen dialects are more similar to Kıpçak dialects.

Keywords: Turkmen Turkish, Turkmens, Bayat Turkmens, Turkmen Dialect, Afghanistan

Giriş

Bayat boyunun kökeni, Oğuz Han'ın altı oğlu içinde en büyük oğlu olan Gün Han'a dayanmaktadır. Oğuzlar'ın yirmi dört boyundan biri olan Bayat Boyu; Kuzey Oğuzları, Harzemşahlar, Selçuklular, Kıpçaklar, Moğollar, Azerbaycan, Irak ve Suriye ülkelerinde geniş bir alana yayılmış ve büyük bir bölümü de oralardaki topluluklarla karışmıştır (Aydın, 1984:63-64). Anadolu'nun bir Türk yurdu hâline getirilmesinde, Anadolu'nun fethi ve iskânında rol oynayan Bayatlar (Sümer, 1992:218-219) bugün Türkmenistan'ın Darganata, Danev, Çarçöv, Sakar, Farab ve Hocambaz ilçelerinde, Buhara'da, Tacikistan'da, Azerbaycan'ın Gence şehri civarlarında, Agcabedi, Guba, Neftçalan, Ucar, Şamahı, Şuşa bölgeleriyle birlikte Afganistan, İran, Türkiye, Irak, Suriye gibi ülkelerde Bayat boyuna mensup Türkmenler yaşamaktadır. Bayat Türkmenleri Afganistan dışındaki ülkelere ve Kafkasya'ya Selçuklular devrinde gelmişlerdir (Ataniyazov, 1994:72-73).

Afganistan'da yaşayan Bayat Türkmenleri ise Türkmenistan'dan Ekim Devrimi'nden sonra Afganistan'ın kuzeyine göç etmişlerdir. Bayatların büyük

bölümü Afganistan'ın Cevizcan vilayetinde yaşamaktadır. Bu çalışmadaki metinler ve dil malzemeleri Afganistan'da 2019-2020 yılları arasında Afganistan'ın Cevizcan vilayetindeki Pirmezit, Eşref, Kehlek, Yeketepe adındaki Bayat köylerinde yapılan araştırmalarında derlenmiştir. Ersarı Türkmen ağzını da iyi derecede konuşan Afganistan Bayat Türkmenleri Kette, Tirmek, Sagal, Sayat, Kadam, Arıklı, Göştımeze, Kazak, Maşka, Güneybaharlı uruklarına “kabile” mensuptur.” (Behmen, 1385:95). Cevizcan Afganistan'ın 34 vilayetinden biridir. Bu vilayet Belh, Seripul, Faryap vilayetlerine komşu olup Afganistan'ın kuzeyinde Türkmenistan ile sınır komşusudur. Bugünkü yüzölçümü 1460 km² olup nüfusunun 500.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Cevizcan'ın nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkmen ve Özbekler oluşturmakla birlikte bunlardan başka az da olsa Peştun, Tacik, Hazara, Araplar yaşamaktadır. Cevizcan yerli ve idarî bölünmeleri açısından 10 ilçeye ayrılmıştır. Bu ilçeler Akça, Murdiyan, Feyzabad, Hanaka, Mengecik, Hamyab, Karkın, Kuşdepe, Derzab ve Hoce Dükü'dür. Yönetim merkezi Şibirgan şehridir. Bu bölge eski Horasan'ın büyük vilayetlerinden biri sayılmaktadır.

Türkmen Türkçesi Türk dilleri içinde Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde yer almakla birlikte Türkmen Türkçesinin yaklaşık otuz diyalekti vardır. Bu diyalektlerin isimleri etnik grupların isimlerine göre verilmiştir (Nepesova vd, 1998:7). Afganistan'da yirmiye yakın Türkmen diyalekti konuşulmaktadır. Mohammed Rasekh Afganistan Türkmen diyalektleri üzerine yaptığı doktora tezinde Afganistan Türkmen diyalektlerini Oğuz grubu diyalektlerini *turkmanî-yi xâlş* Kıpçak diyalektlerini *turkmanî-yi naxâlş* diyalektleri olarak iki gruba ayırmıştır. Rasekh birinci gruba Ersarı, Teke, Yomut, Sarıq, Karqın, Olam, Salır ve Yemreli; ikinci gruba da Mukrı, Hatap, Bayat, Surhı, Hocambaz ve Şıh diyalektlerini almıştır (Rasekh, 2016:24). Rasekh Kıpçak dil özellikleri gösteren Bayat ağzını *turkmanî-yi naxâlş* sınıfına almıştır. Amansariyev ve arkadaşları Türkmen diyalektlerini coğrafi olarak I. *Lebap Diyalektleri* II. *Merkezî Diyalektler*. II. *Marı Diyalektleri* IV. *Sumbar Diyalektleri* VI. *Kuzey Diyalektleri* şeklinde dörde ayırmıştır. Bayat Türkmenleri ağzlarını ise Lebap Diyalektlerine dâhil eden Amansariyev ve arkadaşları Bayat ağzını şive olarak göstermişlerdir (Amansariyev 1970: 58-59). Nartıyev

Türkmen diyalektlerinin tasnifini I. *Oğuz özelliklerini barındıran ağızlar* II. *Kıpçak özelliklerini saklayan ağızlar* şeklinde yapar. Kıpçak grubuna İran ve Özbekistan sınırında yaşayan Nohur, Änev, Hasar, Mukrı, Bucak, Düyeci, Çerçev, Kıraç, Nerezim, Eski, Hıdırili, Çärcew, Kıraç gibi küçük Türkmen diyalektleri ve ağızlarının girdiğini belirtir. Nartıyev'e göre bunlar, tarihi açıdan boy özelliğini tamamen yitiren bölgesel yerleşik ve yarı-yerleşik günorta “güney” boylarından meydana gelmiştir. Nartıyew Oğuz grubuna giren ağızlar ie Kıpçak grubuna giren ağızların fonetik, sentaktik, gramatik kuruluşlar bakımından çeşitli farklılıklar bulunduğunu ve bazı gramer unsurlarının iki ana diyalekti ayırt edici unsurları belirlemede kullanıldığını ifade eder: birincil uzunlukların korunması, diş sesi ve apikal /s/,/z/ ünsüzlerinin kullanılması, kelime başı /t-/ , /k-/ ünsüzlerinin tonlulaşması, ilgi ve yükleme hâlinde sonu ünsüzle bitenler için -(n)In, yerine +İn ve +I gibi kısalan biçimlerin kullanılması, yönelme hâlinde +A ekinin kullanılması, dudak uyumunun zayıflaması, geçmiş zaman sıfat-fiili için –gAn ekinin kullanılması vb. (Nartıyev, 2010:36-47).

Bayat Türkmen ağızı da bazı fonetik ve morfolojik özellikler bakımından STT'deki Türkçe kökenli sözcüklerdeki kelime başı /g/, /ğ/ ünsüzü Bayat ağızında tonsuzlaşarak /k/ /k̄/ olur: STT göyun ~ BA koyun “koyun”, STT garañk̄ı ~ BA k̄aranlık “karanlık”, STT ğa:wun BA ka:wun “kavun”, STT ğılıç ~ BA k̄ılıç “kılıç”, STT ğutlu ~ BA k̄utlu kutlu”, STT ğalın ~ BA kalın “kalın”, STT ğurban ~ BA kurwan “kurban”, STT ğurı ~ BA ku:rı “kuru” vb. STT'deki kelime başı ve ortasındaki /g/, /ğ/ sesi Bayat ağızında /k/, /k̄/ sesine değişir: STT egsik ~ BA eksik “eksik”, STT gelin ~ BA kelin “gelin”, STT ğapağ ~ BA k̄apağ “kapak”, STT ğuş ~ BA k̄uş “kuş”, STT ğış ~ BA k̄ış “kış”, STT ğümüş ~ BA k̄ümüş “gümüş”, STT ğep ~ kep “söz” vb. Türkçe kökenli sözcüklerde kelime içi /b/ sesleri /w/ sesine değişir: STT Kabil ~ Kawil “Kabil”, STT sabın ~ BA sawun “sabun”, STT ıkkal ~ BA ıkkal “ıkkal” STT yalbar- ~ BA yalwar- “yalvar” vb. Bayat Türkmenlerinin ağızları morfolojik bakımdan da Kıpçak dil özellikleri gösteren Türkmen diyalektlerine yakındır.

Şekil 1Afganistan'ın vilayetleri.

1. Bildirme Kipleri

1.1. Şimdiki Zaman

Türkmen diyalektlerinde şimdiki zamanı karşılamak için hangi yardımcı fiilin kullanıldığını dikkate alarak iki büyük gruba ayrılır. Birincisi şimdiki zamanı karşılamak için kullanılan biçimlerin, esasen yöre- yardımcı fiiline bağlı olanlar; ikinci ise şimdiki zamanı karşılamak için kullanılan biçimlerin esasen dur- yardımcı fiiline bağlı olanlardır: Nohur/al-a-dı “alıyor”, Änew/al-a-de, Çovdur/al-a-dır, Düyeçi/ al-a-dur vb. Türkmen diyalekt ve ağızları şimdiki zamanın şahıs ekleriyle çekimlenmesine göre de *şahıs göstermek için ilgili şahıs ekini kullananlar* (Teke/al-ya:n “alıyorum”, Ersarı/ al-yo-n “alıyorum” vb.); *şahıs göstermek için şahıs zamirlerini (özellikle teklik birinci ve ikinci şahıslarda) kullanılanlar* (Nohur/al-a-man “alıyorum”, Düyeçi/gel-e-men “gelıyorum” vb.) (Yıldırım, 2017:143-144). P. Berdiyev şimdiki zaman ekinin Kıpçak diyalekterine mensup Nohur, Hasar, Änew Kıraç, Mukrı, Eski, Düyeçi, Surhı Türkmen diyalektlerinde *-a+di, -e+di, -a+da, -e+de,-e+di, -y+de, -y+dı -y+di, -a+dır, -e+dir, -a+dur, -e+dür, -a+yatır, -e+yatır* görünüşlerinde (Berdiyev, 1988:178-180) kullanıldığını belirtir. +A zarf-fiil eki+turur+turar kalıbının ekleşmesiyle kurulan, ekleşmesi de yazı dillerine göre değişen zamanla +tur yardımcı fiilinin kaybolarak –A zarf-fiil ekinin kip eki görevini üstlendiği (Ercilasun, 2006:129) bu çekim Afganistan Bayat Türkmen ağzında şimdiki zaman çekiminde

kullanılır. Aslında Kıpçak grubuna mahsus olan bu şekil /-a/, /-e/ zarf-fiil eki ile durmak, turmak yardımcı fiilinin birlikte kullanılması neticesinde dur- /tur- > /-Dir/ > /-Di/ şeklinde bir gelişme göstermiştir (Erdem, 2000:14).

1.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman

Bayat ağzı şimdiki zaman sınıflandırmasında şahsı göstermek için şahıs zamirlerini kullanan ağız grubu içerisinde yer alır. /-A/ ekli şimdiki zaman çekimi en sık kullanılan yapıdır. Bu çekim, şimdiki zamanı ifade etmek için kullanıldığı gibi geniş ve gelecek zamanı ifade etmek için de kullanılır: ışan-a-man “inanıyorum-inanırım”/ ışan-a-saň/ ışan-a-da/ ışan-a-mız/ ışan-a-saňlar/ ışan-a-da(lar)

1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman (Analitik Şimdiki Zaman)

Bayat ağzında şimdiki zaman zarf-fiil ekinin ve ünlüleri uzun olarak söylenen otu:r-, yü:r- , -otur-yardımcı fiillerinin eklenmesiyle birleşik fiil şeklinde de kurulur. Bu çekim Bayat ağzında STT’den farklı olarak yardımcı fiile /-I(p), -U(p)/ zarf fiil eki + şahıs zamirleri getirilerek yapılır. Tekil ve çoğul 3. şahısta çekimin sonuna /-da/ eki getirilir. Tekil ve çoğul 2. şahıs zamiri, kalın ünlülü /saň/dır. Çoğul 2. şahısta siz zamirinin yerine /saň, seň/ şahıs zamirinin kullanılması da dikkat çeken hususlardan biridir. Bayat ağzında STT’de ve diğer Türkmen ağızlarında olduğu gibi bu çekimin olumsuz biçimi yoktur.

Men	karap oturıp men	karap yatıp men	karap yürüp men	<i>bakýorum</i>
Sen	karap oturıp saň	karap yatıp saň	karap yürüp saň	<i>bakýyorsun</i>
U	Karap oturıp-da	karap yatıp-da	karap yürüp-de	<i>bakýyor</i>
Biller	Karap oturıp mız	karap yatıp mız	karap yürüp miz	<i>bakýyoruz</i>
Siller	karap oturıpsaň(lar)	karapyatıpsaň (lar)	Karap yürüpsaň(lar)	<i>bakýyorsunuz</i>

Ular	karap oturıp-da(lar)	karap yatıp-da(lar)	karap yürüp-de(ler)	<i>bakıyorlar</i>

1.1.2. III. Tip Şimdiki Zaman

Fül+/-I/-U/-p zarf-fiil eki+para kelimesiyle kurulmuş yapıya iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle kurulur: geliparaman-gelipparaman “geliyorum”/ geliparasañ/ geliparada/ geliparamız/ geliparasañlar/ geliparada (lar). Olumsuz çekimi *yok* kelimesiyle ya da –mAy olumsuzluk eki ile yapılır: gelipparam yok “gelmiyorum”, gelipparañ yok, geliparmıymen, geliparmıysañ vb.

1.2. Geniş Zaman

Bayat Türkmen ağzında geniş zaman çekiminde –Ar geniş zaman eki kullanılır. Teklik 1. şahıs olumlu ve olumsuz çekiminde –Ar geniş zaman ekindeki akıcı /-r/ ünsüzü söyleyişte düşürülür: alan “alırım”/ alarsañ/ alar/ alars/ alarsañ(lar)/ alar(lar) Olumsuz çekimi –mA:r eki ile yapılır: alma:n “almam”/ alma:rsañ/ almaz/ alma:rs/ alma:rsañ (lar)/ almaz(lar)

1.3. Gelecek Zaman

Bayat Türkmen ağzında geniş zaman çekiminde ünsüzle biten fiillerden sonra /-A/, ünlüyle biten fiillerden sonra /-y/ ile yapılır. Bayat ağzındaki gelecek zaman çekimi küçük fonetik farklılıklarla Kıpçak diyalekterinden biri olan Änew diyalektiyle benzerlik gösterir: alamen “alacağım”, alasen “alacaksın” vb. (Berdiyev, 1988:203). Olumsuzu –mAy ekiyle yapılır: gelmiymen “gelmeyeceğim”, gelmiysañ(ler) “gelmeyeceksiniz” vb. Çokluk 2. şahıs olumlu ve olumsuz çekimlerinde standart STT’den farklı olarak +sIñIz şahıs eki yerine +sañ(ler) eki kullanılır: gelesañlar “geleceksiniz”, gelmiysañlar “gelmeyeceksiniz” vb. Yine çokluk 3. şahıs olumlu ve olumsuz çekiminde –dA enklitik ekinin kullanımı da standart Türkmen Türkçesinden farklı bir çekim olması bakımından dikkat çekilecek başka bir husustur:gelemen “geleceğim”/gelesen/gele-de/gelemiz/gelesañlar/gele-de(ler)

1.4. Bilinen Geçmiş Zaman

Bilinen geçmiş zaman çekiminde –dI eki kullanılır. Çokluk 3. şahısta STT’den farklı olarak /–nız/-niz eki yerine /(X)η/ kullanılır. Ekin yalnız tonlu şekli kullanılır: iydim “yedim”/ iydiη/ iydi/ iydik/ iydiη(ler)/iydi(ler)

1.5. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Bayat Türkmen ağzında öğrenilen geçmiş zaman çekimi iki şekilde yapılır:

1.5.1. I. Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman: Öğrenilen geçmiş zaman çekimi fiil+/-U/-I(p) zarf-fiil eki+şahıs zamiri şeklinde çekimlenir: oturpman “oturmuşum”/ oturpşaη / oturp-da / oturpmız / oturpşaη(lar)/ oturp-da(lar). “Bu çekim Harezmi, Kıpçak, ve Eski Oğuz dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Kıp, -(I)p + turur + şahıs eki formüllü birleşik fiil çekiminden doğmuştur.” (Komisyon, 2006:89). Olumsuzu ise –mA olumsuzluk ekine –(I)p zarf-fiil eki getirilerek yapılır: oturma:pman “oturmamışım”, kelmä:pman “gelmemişim”vb.

1.5.2. II. Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman: Diğer öğrenilen geçmiş zaman çekimi fiil+(I)GAn sıfat-fiil eki+iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir:

işanikanim“inanmışım”/işanikanıη/işanikani/
işanikanlemmiz/işanikanleηiz(ler) işaniken(ler)

2. TASARLAMA KIPLERİ

Şahıs	Ek		
	Dilek-Şart Kipi	Emir-İstek Kipi	Gereklilik Kipi
Men	-m “gelsem”	-AyIn “geleyin”	-mAll “gitmeli”
Sen	-sAη “gelseη”	-sAη / -Ay “gelseη”, “gelay”	-mAll “gitmeli”
U	-sA “gelse”	-AysIn “gelaysın”	-mAll “gitmeli”
Biller	-sAk “gelsek”	-All “geleli”	-mAll “gitmeli”
Siller	-sAηlAr “gelseηler”	-AysIη(lAr) “gelaysıηler”	-mAll “gitmeli”

Ular	-sA “gelse”	-AysIq “gelaysin”	-mAll “gitmeli”

3. Fiillerin Birleşik Çekimleri

3.1. Hikâye

3.1.1. Şimdiki Zamanın Hikâyesi: Fiil + zarf-fiil eki (-Xp/-I) + para zaman eki +tı ek-fiili + şahıs eki şeklinde çekimlenir. Hikâye ekinin ünsüzü daima tonsuzdur: geliparatım “geliyordum”/ geliparatıñ / geliparatı / geliparatık / geliparatıñ (lar)/geliparatı(lar); gidipparatım/ gidipparatıñ/ gidipparatı / gidipparatık/ gidipparatıñlar/ gidipparatı Olumsuzu yok kelimesi ile yapılır: gidipparam yoktum “gitmiyordum”/ gidipparañ yoktuñ/ gidipparan yoktu/ gidipparalamız yoktu/ gidipparañ yoktu/ gidipparan yoktu

3.1.2. Geniş Zamanın Hikâyesi: -Ar geniş zaman eki ve -tI ek-fiilinin birleşmesiyle kurulur: gelärtim “gelirdim”/ gelärtiñ/ gelärti/ gelärtik/ gelärtiñler/ gelarti (ler). Olumsuzu -mAz eki ile yapılır: gelmeztim “gelmezdim”, gelmeztiñ (ler) “gelmezsiniz” vb.

3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi: -cAk gelecek zaman eki ve -tI ek-fiilinin birleşmesiyle kurulur: alcaktım “alacaktım” / alcaktıñ / alcaktı / alcaktık / alcaktıñ (lar)/alcaktı(lar)

3.1.4.Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi: Önceki veya yakın bir zamanda olup biten devamsız hareketi anlatan, konuşurun gözü ile gördüğü ya da olduğuna inandığı hareketi göstererek çoğu Türkmen ağızlarına [-IPDI] (alıpdı, -alıptı, gelipdi, gelipti,) şekli kullanılmaktadır. Ancak bu anlamı vermek üzere Kıraç, Çeges ve Kıpçak gibi Lebap ağızlarında [-AntI] (gidänti, çıkantı) eki de kullanılmaktadır (Erdem, 2008: 207).

Bayat ağzında bu çekim (-Ip) öğrenilen geçmiş zaman eki ve -tI ek-fiilinin birleşmesiyle kurulur: işanıptım “inanmıştım” / işanıptıñ / işanıptı / işanıptık / işanıptıñ(lar)/işanıptı(lar). Olumsuzu -mA:p eki ile yapılır: alma: ptıñ “almamıştın”, işanma: ptım “inanmamıştım” vb. Bayat Türkmen ağzında bir diğer çekim -An öğrenilen geçmiş zaman ekine -tI ek-fiilinin getirilmesi ile

yapılır: gelentim “gelmişim”/gelentiñ/ gelenti/ gelentik/ gelentiñ (ler)/ gelenti(ler)

3.1.5. Şartın Hikâyesi: gelsemtim “gelseydim” /gelsetiñ/ gelseti/ gelsetik/ gelselerti gelseti (ler)

3.1.6. Gerekliliğin Hikâyesi: gelmelitim /gelmelitiñler/ gelmeliti/ gelmelitik/ gelmelitiñler/gelmeliti(ler)

3.2. Rivayet

3.2.1. Şimdiki Zamanın Rivayeti: Fiil + zarf-fiil eki (-Xp/-I) + para zaman eki +mIş ek fiili + şahıs eki şeklinde çekimlenir: geliparamışım “geliyormuşum”/ geliparamışiñ/ geliparamışın/ geliparamışık/ geliparamışiñ (lar) / geliparamışın(lar)

3.2.2. Geniş Zamanın Rivayeti: –Ar geniş zaman ekine –mIş ek-fiilinin getirilmesiyle kurulur: Geniş zaman –Ar ekindeki akıcı -r sesi söyleyişte düşer:gelemişim

“gelirmişim”/gelemişiñ/gelemişin/gelemişik/gelemişinler/gelemişin(ler). Olumsuzu -ma:n, -mân ekiyle yapılır: aytma:nmışın “söylemezmişim”/ aytmanmışın/ aytma:nmış/ aytmanmışık/ aytmanmışın(lar)/ aytmanmışın(lar)

3.2.3. Gelecek Zamanın Rivayeti: -cAk gelecek zaman eki ve –mIş ek-fiilinin birleşmesiyle kurulur: gelecekmişim “gelecekmişim” /gelecekmişin/ gelecekmişin/ gelecekmişik /gelecekmişin(ler)/gelecekmişin(ler) Olumsuzu däl kelimesi ile yapılır: alcak dälmişim “almayacakmışım”/ alcak dälmişin vb.

3.2.4. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti: -An öğrenilen geçmiş zaman ekine –mIş getirilmesi ile yapılır gelenmişim / gelenmişin/ gelenmişin / gelenmişik/ gelenmişin(ler)/ gelenmişin(ler).

Fiil-An sıfat-fiil eki+eken kelimesi+iyelik kökenli şahıs ekleri yapısı ile çekimlenir: gelen ekenim “gelmişim-gelmüşmişim”/ gelen ekeniñ/ gelen ekeni/ gelen ekenik/ gelen ekenleñizler/ gelen ekenler. Diğer öğrenilen geçmiş zamanın rivayet çekimi fiil+(I) GAn öğrenilen geçmiş zaman eki+mIş rivayet ekine iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesi ile çekimlenir:

işanikanımmişin
/işanikanıymışın/şanikanımışın/işanikanımışik/işanikanımışınler/
işanikanımışın(ler)

3.2.5.Gerekliliğin Rivayeti: gelmelimişin “gelmeliymişim”/
gelmelimişin /gelmelimişin /gelmelimişik /gelmelimişin(ler) gelmelimişin(ler)

3.2.6. Şartın Rivayeti: gelsemmişin “gelseymişim”/gelseymişin/
gelsemişin /gelsemişik /gelseşlermişin /gelsemişin(ler)

Örnek Metin-I

Kaynak Kişi:

Yaş: 72

Yaşadığı Yer:Eşref Köyü-Cevizcan

Meslek: Ev Hanımı

Gören ya:lı men. gördim-â: şol cını men. Şol howlıda barıh ayrılıb çıkan
soň biller oturdıg-a:. Şoň maňa üç yo:la mä:lim berdi howlıda şo:. Diziim ağtıdı.
şoň hemmelere aydıb berdim. Şiller ya:nı beçlerme şoň ya:lı boldum di:b. aydıb
bersem cın zeel berikâni. Bul dizlarım oturub-turmâna yaramadı. Yarıkı ya:lı
elime tayağ alıb yâş pillâ:m otuz baş-**kırkı** üstünde tayağ bile yöri:dim şo:
howlıda. A:gşam yatıptım “Hüş! Hüş!” di:b şoň ya:nı bir şıklık urada. Tüydik
çalan ya:lı şıklık urada. Men ul öyde yatıptım yek ö:züm. Mana bıl orta aywan.
Şoň Kurban Nażar Hacı A:ğa bilen heleyi boşa ul öyde yatıptım. Mana bö:rden
bir işik ba:r. Añırında yatıptı. Ol öyde men yatıp men. **Qorqa:m yo:k**. İndi
bılar ö:rde yatıptı. Şö:rde yatsam gi:yce daň atınçı:m barayın di:ssem boşa men
ö:züm yatcağ öyde di:b kaytdım olaň ya:nına indi. Bir kiçi adam bolcağmışım
girib baram yoğ. Ö:züm **kulağ sali:b** otursam boşa hüşt! hüşt! şıklık urada bi:ri.
Ten uğlab bosa bilâ:m yoğ. Yürö:gim kısadı. Şoň yene bir a:gşama:m boşa
çıkıdı. O:rtadan şoň ya:lı yo:l ba:ı. Bu ya:nı bir şüpe bu ya:nı bir şüpe. Şoň ya:nı
bir mitir yo:l ba:ı. Bu şüpede men yatıpman, bu şüpede ortancı gündeşim yatıptı.
Kurban Nażar Hacı boşa ö:rde ketiň üstünde yatıptı. İki pelle (kapılı) işigi ba:rtı
gündeşimiň öyüniň. **qars! qars! qars!** yapıladı-açıladı yapıladı-açıladı öyüň işigi

boşa. Soň men aytdım. Döndi apa! Döndi apa! Di:ydim. Hâ! Di:ydi. Şamal hem yoğ eken qaradım di:ydim. Hoyla öyñiziň işigi ne belâ (ne kadar) karpıl (kapının vurulmasıyla çıkan ses) di:ydi di:ydim. Şoň aytdı cigim can kurban di:ydi. Hiç za:da:m bolan yo:k di:ydi. Şoň şol ya:lı diyen pillâ:n hem meň kulağma karpıldı urub durubtı iki pelle işik karpıldab urub durubtı. Turan bara:barı soň ya:nı yo:k diyen soň bosa yo:k bolub galdı. Cın bosa şo yerde ba:r hoyla (işte) şo burçta. Mende üç hika:yaşı daňı ba:r onuň.

Türkiye Türkçesine Çevirisi

Gördüm ben, gördüm şu cini ben. Şu avluya girip çıktıktan sonra bizler oturduk ya. Şu avluda bana kendini üç kez gösterdi. Sonra herkese söyleyiverdim. Sizin gibi çocuklarıma, şöyle oldum deyip söylesem cin zarar veriyormuş. Bu dizlerim oturup kalkmaya kuvveti kalmadı. Biraz önceki gibi şu avluda elime sopa alıp otuz beş kırk yaşımı geçene kadar elimde sopa ile yürüdüm. Akşam yatmıştım. Hişt! Hişt! diye bir ıslık çalıyor. Düdük çalar gibi ıslık çalıyor. Ben bu evde tek başıma yatmıştım. İşte bu orta eyvan! Sonra Kurban Nazar Hacı Ağa ile eşikle se o evde yattım. İşte buradan bir eşik var. Gerisinde yatmıştı. O evde yatmıştım. Korkmuyorum. Şimdi bunlar orda yatmıştı. Orada yattığımda sabaha doğru kendi evimde yatayım diye evime onların yanına gittim şimdi. Küçük adammışım gibi giremiyorum. Kulak saldığında hişt! hişt! diye bir ıslık sesi duyuyorum. Hiç uyuyamıyorum. İçim daraldı. Sonra bir akşam yine çıktı. Ortada şunun gibi yol var. Bahçede bu tarafta topraktan yapılmış bir yatak öbür yanda topraktan yapılmış bir yatak. Bu yatakta ben yattım, diğerinde ortanca kumam yatmıştı. Kurban Nazar Hacı Ağa şurada somyada yatmıştı. Kumamın iki kapılı eşigi vardı. Evin kapısı açıldı kapandı. Sonra ben “Döndü Abla! Döndü Abla!” dedim. “Efendim” dedi. Baktım rüzgâr yokmuş dedim. “Evinizin kapısı nasıl çarpılıyor öyle? dedim. Sonra “Can kurban kardeşim” diye seslendi. “Hiçbir şey yok.” dedi. Sonra öyle dediği vakit ses yok olup gitti. Cin şurada, şu köşede var. Bende üç hikâyesi var onun.

Örnek Metin-II

Kaynak Kişi: Seregül

Yaş: 72

Yaşadığı Yer: Eşref Köyü-Cevizcan

Meslek: Ev Hanımı

A:dım şeregül. Ba:wamıñ a:dı Alla:weren. Men Bayat. Bayatlardan biller. Men yetmiş iki ya:şımda yıl aylansa yetmiş üç bolaman. Men owal bir üy ediptim. Üyüm üldi. On bā:ş ya:şımda meni beripti. Bir doğanım patalıtı, üldi. şoñ uña derek eni bir ba:waya berdi. Yetmiş yaşar qararı ba:waya berdi. Ane ba:wa biça:ra üldi. Men bi ewlad qaldım. Ane şoñ meni qoymadılar. Mana munıñ heleyi ülüpti. Muña berdiler. Ane mundan ewlad bolma:n yürüp yürüp, yigirme bir yıldan şoñ bircik g:yızım boldı. Ane munı bira: berdim. Bulwasa giçgiyow bolmadı. Atalı ineli a:dam giçgiyow bola mı? Maña qaracak adamıñ ö:ziniñ hem şekkiız ewla:dı ba:r. Beçelerne qarasin mı, gúzera:nını baqsin mı? Meydanda ya:ğ satıp gúzera:n edip oturıp-ta. Ane şuñ ya:nı edip maña az-köp qaraceg-a bola-da bolan yok maña gel di:de men bolşa barıp bilä:m yo:k. Ca:yımdan ayrılıp gidip bilä:m yo:k. Ane oğlum mana şuñ ya:nı gúzera:nım ba:r. Ä:rimä:m üldi, doğonıma:m yo:k. Bir ö:züm nädeyin? gün görmek bolşa kı:yn eken. Pışa:rım ba:r, pışa:rım belend gitse giyowum gelip daktere görkeže-de za:d ede-de. Şonda:m gelmeli üyüme. Kömek berseñler. Şucağaz cayları bir oñarşam bir üyümi oñarşam üy yok mende. Şu yıl dağım yıkılar diyip korkıp oturupman. Bolub oturşım şul oğlum gayrat ediñler kömek edip duruñlar.

Türkiye Türkçesine Çevirisi

Adım Seregül. Atamın adı Allahveren. Ben Bayat, Bayatlardanız. Ben yetmiş iki yaşındayım. Yıl döndüğünde yemiş üç olacağım. Ben daha önce bir kez evlendim. Eşim öldü. Beni on beş yaşında evlendirmişlerdi. Yetmiş yaşındaki yaşlı adama verdiler. İşte! Zavallı adam öldü. Geride ben ve bir evladım kaldı. İşte! Sonra beni koymadılar. İşte! Bunun eşi ölmüştü. Buna verdiler. Bundan da evladım olmadı. Daha sonra yirmi bir yıldan sonra bir tanecik kızım oldu. İşte! Bunu buradan evlendirdim. İç güveyisi olmadı. Analı, babalı adam iç güveyisi olur mu? Bana bakacak adamın kendisinin de sekiz evladı var. Çocuklarına mı geçimine mi baksın? Meydanda yağ satıp geçimini sağlıyor. İşte böyle edip bana az çok bakamaz. Bana gel dedi. Ben

gidemiyorum. Evimden ayrılp gidemem. Oğlum işte böyle bir hayatım var. Kocam öldü, kardeşim yok. Bir başıma ne yapayım? Hayat zormuş. Tansiyonum var. Tansiyonum yükselse eşim gelip doktora gösteriyor. Bunun için geliyor evime. Şu yel de (evimi) yıkar diye korkuyorum. Vaziyetim bu oğlum. Çabalayınız, yardım ediniz.

Şekil 2. Cevizcan vilayetine bağlı Eşref Köyü - Bayat Türkmenleri

SONUÇ

Afganistan Bayat Türkmen ağızları komşuluk yaptıkları Özbekler ve Ersarı Türkmenlerinin ağızlarından, bölgenin hâkim dillerinden biri olan Farsçanın bir ağızı olan Dariceden etkilenmiştir. Bayat konuşurlarında daha çok Ersarı Türkmen ağızının tesiri açıkça görülmektedir. Öyle ki bir Bayat Türkmeni, Ersarı Türkmeni kadar Ersarı ağızını iyi derecede konuşabilmektedir. Bölgenin hâkim dilinin Farsça olması sebebiyle Bayat ağızına Farsçadan geçmiş ve çeşitli ses değişikliklerine uğramış kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Türkmen Türkçesi diyalektleri üzerine araştırma yapan araştırmacılar Bayat ağızlarını kapsamlı bir şekilde incelememiştir. Konuşurunun daha az olması sebebiyle de ihmal edilmiş olduğu düşünülmektedir. Bayat ağızı morfolojik bakımdan standart Türkmen Türkçesinden veya diğer benzer ağızlardan Kıpçak dil özellikleri göstermesi bakımından ayrılır. Nohur, Hasar, Änew Kırac, Mukrı, Eski, Düyeçi, Surhı gibi

Kıpçak ağız özellikleri göstermektedir. Bayat ağız da bu diyalektlere yakın olmakla birlikte kimi ses ve şekil özellikleri bakımından da bu diyalektlerden farklılıklar göstermektedir. Diyalekt çalışmalarında pek önem verilmeyen ve hakkında yeteri kadar çalışma olmayan Afganistan Bayat Türkmen ağızını Kıpçak kökenli Türkmen ağız gruplarına dâhil edilmesini teklif ediyoruz.

Kısaltmalar

BA Bayat Ağız

STT Standart Türkmen Türkçesi

vb. ve benzeri

İşaretler

- fiilden fiil yapma.

: ünlü uzunluklarını gösterir.

A a,e ünlülerini gösterir.

Ä, ä açık e sesi.

(X) ı,i,u,ü ünlülerini gösterir.

I ı, i ünlülerini gösterir.

U u,ü ünlülerini gösterir.

Transkripsiyon İşaretleri

ú: u ile ü arası yuvarlak, dar, yarı art ünlü.

b tonlu, yarı sızıcı bir çift dudak ünsüzü.

ğ tonlu, patlamalı, ötümlü, art damak ünsüzü.

g orta damak g şî. k ile g arasında sert, patlayıcı, yarı ötümlü bir dil-orta damak ünsüzüdür

h sert, sızıcı, ötümlü, hırıltılı, boğumlu h sesi.

k tonsuz, süreksiz art damak ünsüzü.

ŋ nazal n sesi.

ş s ile z arası, katı, sızıcı, yarı ötümlü diş ünsüzü.

w tonlu, sürekli ve sızıcı bir çift dudak ünsüzü.

ž peltek, yarı sızıcı, sedalı, dil ucu, diş arası ve ağız ünsüzü.

KAYNAKLAR

AMANSARIYEV, C. (1970). Türkmen Dialektologiyası. Aşgabat.

ATANIYAZOV, Soltanşa (1994). Şecere (Türkmenin Soyağacı). (Çev. S. Arazarov, N. Biray). İstanbul: Ötüken Yayınevi.

AYDIN, Mehmet (1984). Bayat-Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi. Ankara: Hatiboğlu Yayınevi.

BEHMEN, Abdülkerim (1380). Tarihte Türkmen Görünüşü. Mukaddemname: Mezar-ı Şerif.

BEHMEN, Abdülkerim (1391). Türkmenha Şan u Vilayet-i Cevizcan. Mukaddemname: Mezar-ı Şerif.

BERDİYEW, P. (1988). Türkmen Diliniñ Diyalektlerinde ve Geleşiklerinde İşlikler. Aşgabat: İm.

ERDEM, Melek (2000). “Türkmen Türkçesi Ağızlarında Olumlu Şimdiki Zaman Kullanımı”, Bilig, 14/Yaz 2000: 55-73.

ERDEM, Melek (2008). “Modern Oğuz Türkçesinde Belirsiz Geçmiş Zaman Ekleri”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), s. 199-215.

KOMİSYON (2006). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri, (Ed. A. B. Ercilâsun). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NARTIYEW, N. (2010). Turkmen Dialektologiyası. Türkmenistanın Bilim Ministirliđi. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşriyat Gulluğı.

NEPESOVA R., NAZAROV O., GÖKLENOV J. (1998). “The Turkmen Language, The Studies in Language”. (Çev. Suzan Tokatlı). Ruh, s.7-29. Aşgabat.

RASIH, Muhammed Salih (2015). Tarih-i Ferhengi Türkmenha, Kabil:İntişarat-ı El Ezher Yayınevi.

..... (2016). A Study of The Turkmen Dialects of Afghanistan Phonology – Morphology – Lexicon – Sociolinguistic Aspects, Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades, der Kultur Sozial – und Bildungswissenschaftlichen Fakultät der Humboldt – Universität zu Berlin.

SÖYEGOW, Muratgeldi; Arnazarow, Seyitnazar (2017).Örneklî Türkmençe Gramer, (Ed. M.F. Kirişçiöglü, S. Harmanda), Ankara: Kurgan Edebiyat.

SÜMER, Faruk (1992). “Bayat-Oğuz Boylarından Biri”. Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.5. s.218-219. Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları.

YILDIRIM, Hüseyin (2017). “Türkmen ve Türkiye Türkçesi Ağzı Gruplarının Bir Belirleyicisi Olarak Şimdiki Zaman Eki”. Türkbilig. 2017/33, s. 133-152.

Cemaleddin Afganî'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi

The Importance of Cemaleddin Afgani in the Idea of Islamic Union

Abdolvahid SOOFİZADEH*

Öz

Çeşitli Müslüman devletlerini gezen Cemaleddin Esedabadi (Afgan), İslam dünyasının, Batılı gelişmiş devletlere karşı birleşmeleri halinde bu devletler karşısında dayanabileceklerini düşünmektedir. Cemaleddin, Müslümanların XIX. yüzyıla gelindiğinde, Batılı devletler karşısında geri kalmaların sebebini, İslam dünyasının ilmi olarak geri ve sosyal bilimlerin de diğer bilimlerden kopuk olmasına bağlamaktadır. Seyyid Cemal'e göre İslam dünyasının bu buhrandan kurtulması İslam dünyasını birleştirecek güçlü ve ileri düşünceli bir liderin varlığı ile mümkün olabilecektir. Neticede Seyyid Cemal, 1870 yılında Sultan II. Abdülhamit'e bir mektup yazarak, İslam dünyasının birleştirilmesi konusunda yardım talebinde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cemaleddin, Abdülhamid, Kaçar, İslam, Nasreddin Şah

Abstract

Seyyed Jamal al Din Asadabadi (Afgānī), who visited various Muslim states, thinks that if the Islamic world can unify against Western developed countries, they can stand against the Western countries. Jamal al Din attributes the reason why Muslims fell behind the Western states in XIX. century is that the Islamic world got behind at the science and the social sciences was separated from the other sciences. According to Seyyed Jamal, the liberation of the Islamic world from this crisis will be possible with the presence of a strong and foresighted leader who will unite the Islamic world. As a result, Seyyed Jamal wrote a letter to Sultan Abdul Hamid II in 1870. and requested assistance in the unification of the Islamic world.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Vahid.soofizadeh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8973-3144>

Keywords: Jamal al-Din, Abdul Hamid, Qajar, İslam, Naser al-Din Shah

Giriş:

Tarihi bir bakış açısıyla geriye bakalım, İslam dini bütün dünyaya yayıldıktan sonra İslam kültürü ve ideolojisi ile yetişen Mevlana, İbn-i Sina, Ömer Hayyam, El Birûni, Zekeriyâ Er-Râzî gibi şahsiyetler, önemli ilim ve din adamları olarak ön plana çıkmışlardır. Rönesans döneminden önce karanlık bir çağ yaşayan Batılı ülkeler, cennet arsalarını satarak millete dağıtırlarken, İslam dünyası ve Müslümanlar parlak bir çağ yaşıyorlardı. XIX. yüzyıla geldiğinde Batılı ülkelerin sömürgecilik politikaları karşısında Müslüman devletlerin askerî, ekonomik ve siyasî başarısızlığının neticesinde İslam dünyasını uyandırmak ve birleştirmek adına (mezhep farklılıkları olmaksızın) aynı zamanda siyaset ve dinin birlikte olmasını savunan Seyyid Cemal (Afganî), Müslüman halkın daha önceki parlak dönemlerini yaşayabilmeleri için, Müslümanların İttihad-ı İslam (Müslümanların İslam düşüncesi şemsiyesi altında birleşmesi) düşüncesi altında birleşerek gelişmiş Batı devletlerine karşı ilmî açıdan güçlenmeleri gerektiğini savunmuştur. Farklı nedenlerden dolayı ömrünün bir kısmını İslam Dünyası ve Batı ülkelerini gezmekle geçirdi. İdeoloji ve düşüncelerini yansıtabilmek için farklı dergi ve gazeteler yayımladı. El-Urvetü'l-Vüskâ gazetesi bunlardan biridir. Eserlerinde özellikle sosyal ve diğer bilimlerde arasında bir köprü bağı olmadığı için, hatta mevcut bilimlerin de felsefi bir düşünceden yoksun olması sebebiyle, bu ilimlerin halkın üstünde pek etkili olmadığından bahsetmektedir. Afganî zaten bu nedenlerden dolayı Osmanlı ve Mısır Devletlerinin 600 senelik bir geçmişleri olmalarına rağmen, ilmi açıdan pek bir gelişim kat edemedikleri düşüncesini savunmaktadır.

Seyyid Cemaleddin Esedabadî'nin İdeolojisi

İslam dünyası ve İran'ın uyanış hareketinin, önde gelen entelektüel ve etkili temsilcilerinden biri de, dönemin din adamları ve aydınları arasında arabuluculuk yapmasıyla bilinen Cemaleddin Afganî'dir (Esedabadî). Cemaleddin Esedabadî'nin doğum yeri ve mezhebi sonu gelmez bir tartışma konusudur. Bir kısım onun İran uyruklu olduğunu kabul ederken, diğer bir kısım da Afganistanlı olduğunu savunurlar. Doğum tarihi ve yeri olarak bir kısım, 1838 (1254 h.) yılında Hemedan'ın Esedabad köyünde doğduğunu öne

sürerken, diğer bir kısım ise Kabil yakınlarında Kuner kasabasının Esedabad köyünde doğduğunu iddia edilmektedir.¹ Alim bir babanın oğlu olup genç yaşında eğitim amacıyla Necef'e gitmiştir. Burada *aklî* ve *naklî* ilimlerin tahsili ve eğitimini aldıktan sonra, Hindistan'da İngiliz dilini öğrenip eğitimine devam etmiştir. Mekke'ye giderek muhafazakâr fikir ve görüşlerini yayımlamıştır.² Bir süre Kaçar sarayında Nasıreddin Şah'ın yanında bulunmuş ancak Şah'ın, Cemaleddin Afganî'nin düşüncelerinin yayılmasından korkmasından dolayı, Tahran'dan Afganistan'a, Dost Muhammed Han'ın yanına gitmiştir. Cemaleddin Afganî olarak ünlendiği bu ülkede resmi bir makama erişmiştir. Buradan bir süre sonra Hindistan'a gittiği bilinmektedir.³ Burada Afganî'nin halkla arasındaki iletişiminin olabildiğince kısıtlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Daha sonra buradan Mısır'a giden Afganî, İngiliz yetkililer tarafından tehlikeli bulunarak ülkeden çıkarılmış, 1870 (1287 h.) yılında Sultan Abdulaziz'in daveti üzerine bu kez de İstanbul'un yolunu tutmuştur. Burada Sadrazam Ali Paşa ve Osmanlı ulema ve aristokrasisi ile iletişim halinde olmuştur. Hatta Osmanlı eğitim ve kültür kurumunun yenilenmesi adına en yüksek bürokrat ve memurlardan oluşan Encümen-i Daniş adlı bilim kuruluna katılarak fikirlerini tanıtmıştır.⁴ Cemaleddin, Sultanahmet medresesindeki hocalığı esnasında Müslümanların birlik ve beraberliğinden, yenileşme girişimlerinden bahsetmiş ve Müslümanlardan bilim, endüstri ve teknolojiye daha çok ilgi göstermelerini istemiştir. Aslında Cemaleddin, İslamî eğitimini almak amacıyla farklı Müslüman ülkelere seyahatleri esnasında İslam dünyasını, üzerine çökmekte olan Batı tehlikesinden haberdar etmeyi ve bu tehlikeye karşı İslam dünyasının kendisini savunması için tedbir almasını hedef edinmiştir. "Hıristiyan dünyası, çeşitli ırk ve mezheplerden ibaret olmasına rağmen, bütün Müslüman devletlerini ortadan kaldırmak için birleşmiştir." Haçlı seferlerine sebep olan zihniyet devam etmekte ve İslam'a kin ve nefretle bakılmaktadır. Yani onun gözüyle "Avrupalıların kendi memleketlerinde "milliyet" ve "vatanseverlik" dediklerine, Doğu topluluklarda "taassup" deniliyor"

¹ Hayreddin Karaman, Efgâni Cemâleddin, DİA, C. X, İstanbul 1994, s. 456.

² Ali Asker Şemim, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kaçar*, Müdebber Yayınevi, Tahran 1375, s. 183.

³ Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, C. III, çev: Muhammed Refi-i Mehrabadi, Atayî Yayınevi, Tahran 1379, s. 191.

⁴ Şemim, *a.g.e.*, s. 183.

demektedir. Bundan anlaşılıyor ki Müslüman dünyası, yok olmaktan kurtulmak için bir savunma birliği kurmalı ve Avrupa'nın teknik terakkilerini kazanıp, Avrupa kudretinin sınırlarını öğrenmelidir.⁵

Bu süreçte İstanbul'da bulunan Cemaleddin'in ideolojisi ve konuşmaları Bab-ı Ali'deki bazı dinî ve idarî makamlar tarafından hoş karşılanmadı. Halka açık bir konferans sırasında Cemaleddin'in verdiği bir konuşmada felsefe ve nübüvveti de sanatlar içinde sayması muhaliflere bekledikleri fırsatı vermiş oldu. Aslında Afganî Türkçesinin yetersizliğini öne sürerek konuşmak istememiştir ancak Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine önceden hazırlanmış metnin ona okutulması Afganî'yi farklı bir duruma düşürmüştür. Aslında Afganî hayatı ve ihtiyaçları bakımından toplumu canlı bir vücuda benzetmiş, bu ihtiyaçları karşılayan sanatları bedeninin organlarıyla, hikmet ve nübüvveti ise ruh ve canla karşılaştırmış, hikmetin mârifetle elde edildiğini, hâkimin yanılabilceğini, bu sebeple dine aykırı sözlerine uymanın doğru olmadığını, peygamberliğin ise Allah vergisi olduğunu ve onlara uymanın gerekli bulunduğunu söylemiştir. Muhalifler konuşmalardan sadece “nübüvvet sanattır” kısmını alarak konuyu başka mecralara taşımışlardır.⁶ Sonuç olarak Cemaleddin'in sözleri farklı yorumlanıp, kendisine karşı bir propaganda ortamı oluşturmuştur. Nihayetinde Osmanlı şeyhülislamı, Cemaleddin'in ülkedeki halk ve seçkinler arasındaki manevi etkisi sebebiyle, özellikle de Şeyhülislam'a olan ilgisizliği ve hatta sözlü itirazıyla⁷ Şeyhülislam'ı küçük düşürmesi sonucunda, onun Osmanlı Devleti'nden çıkarılmasını sağlamıştır.

Afganî'nin bundan sonraki durağı yine Mısır oldu. Burada dokuz yıl yaşadı. Hizbu'l-Vatan (El Vataniyye) Partisi'ni kurdu ve Cami'ül Ezher'de (El Ezher) hocalık yaptı. Burada çok sayıda öğrencisi oldu, büyük ilgi gördü ve şöhret elde etti. Daha sonra Paris'e gitti ve burada “Ürvetül Vüska” gazetesini

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 542-543.

⁶ Karaman, Efgâni Cemâleddins, 457.

⁷ Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyeti İran*, C. I, Sohan Yayınevi, Tahran 1383, s. 152-253.

çıkardı.⁸ Bu gazete Müslümanları kıskırtan ve sömürgeciliği korkutan bir gazete oldu. Gazetenin Avrupa'nın sömürgesi olan ülkelere girmesi bile yasaklandı. Bir süre sonra Nasıreddin Şah, Cemaleddin'le görüşmek istediğini belirterek onu İran'a davet etti. Ancak Cemaleddin'in İran'daki durumu Osmanlı'daki durumundan farklı olmadı bu yüzden sıkıntı ve ıstırap içerisinde İran'dan sürgün edildi.⁹

Cemaleddin, Londra'ya taşınmasından birkaç ay gibi kısa bir süre sonra, 1892 (1310 h.) yılında Osmanlı'nın İngiltere Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın vasıtasıyla ve Sultan'ın daveti üzerine İstanbul'a gitti. II. Abdülhamid Afganî'den İslam Birliği çağrısında kendisine yardımcı olmasını istemişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların zaman ve koşullarının sağlandığını belirterek İstanbul'a seyahat etmek istediğini söyledi. Sonuç olarak Sultan Abdülhamit'in kendi el yazısı ile Afganî'yi İstanbul'a davet ettiği mektup kendisine takdim edildi.¹⁰ Cemaleddin, öncelikle padişahın iyi niyetinden şüphe ederek onu kabul etmedi ancak Sultan'ın ısrarı üzerine Rüstem Paşa ve Şeyh Ebulhuda Efendi onu ikna etti. Afganî İngiltere'den ayrılarak İstanbul'a gitti.¹¹ Öte yandan sultan II. Abdülhamit içten, Osmanlı'nın dini hilafetinin temelini sağlamlaştırmak ve Afganî'nin Kaçar Devleti'ne karşı devrimci fikirlerinden faydalanmak istemekteydi.¹² Kısa bir süre sonra Afganî Kaçar (Nasıreddin Şah) despotluğu ve zulmünden kaçan Mirza Ağa Han Kirmanî ve Şeyh Ahmet Ruhî gibi liberalizm düşünce yanlıları, kendi etrafına toplanarak, İstanbul'da Nasiri Despotluğuyla mücadele merkezi oluşturdular. Sultan Abdülhamid'in amacı Afganî'nin ideolojisiyle uyumluydu, bu nedenle Afganî'ye kolaylıklar sağlayarak ve onu destekleyerek Afganî'nin düşüncelerini ve amaçlarını İslam'ın birliği yönünde destekledi.¹³ Afganî, Müslüman birliğinin önderi sayıldığı için emperyalist güçlerle mücadele amacıyla İstanbul'a geldiğinde Osmanlı'nın önde

⁸ Nikki Keddie, *The Cambridge History Of İran* Mecmuasından Tarih-i İran Devrey-i Afşar-Zend ve Kaçar, Peter Avery, çev; Murteza Sakibfer, Cami Yayınevi, Tahran 1387, s. 247.

⁹ Avery, *a.g.e.*, s. 192.

¹⁰ Karaman, *Efgâni Cemâleddins*, s. 459.

¹¹ Keddie, *The Cambridge History*, s. 250.

¹² Fereydün Ademiyet, *Endişebaye Mirza Ağa Han Kirmani*, Peyam Yayınevi, Tahran 1357, s. 352; Yahya Devlet Abadi, *Hayat-i Yahya*, C. I, Attar Yayınevi, Tahran 1362, s. 98.

gelen şahsiyetleri tarafından karşılanıp ağırlandı. Afganî, Osmanlı ve Mısır hükümetlerine, modern bilgileri öğretme ve teşvik etmedeki altmış yıllık geçmişlerine rağmen, gerekli felsefi ruha sahip olmadıkları için Batı ülkelerine kıyasla geri kaldıklarını hatırlattı. Ona göre, eğer bir millet felsefi bir ruha sahip olursa ilmî yoksa bile şüphesiz eksik ilimleri edinebilir. Cemaleddin, bu düşüncesini ilerleterek şöyle demektedir: İlk Müslümanlar, İslamiyet ve sahip oldukları felsefi ruh vasıtasıyla tüm dünya ve insan ile ilgili iş ve kaynakları tartışmaya başladılar ve bu sayede Mansur Devanî döneminde her birinin kendine özgü konusu olan ilimleri Süryanice, Farsça ve Yunancadan Arapça'ya tercüme edip kısa sürede bütün bu bilimlere sahip oldular. Ona göre insanı insana anlatan, insan onurunu açıklayan ve ona uygun davranış biçimlerini gösteren felsefedir. İnişe geçen her milletin, önce felsefi ruhu bozulmuş ve noksana uğramıştır. Daha sonra bu noksan sahip oldukları başka bilimler ve görgü kurallarına da yayılmaya başlamışlar. Afganî Müslümanları zamanın tüm yararlı ilimlerini öğrenmeye teşvik etmektedir. Afganî sahip olduğu bu düşünce sayesinde, kısa sürede Osmanlı Millî Maarif Meclisi'nin üyeliğine bile kabul edildi ve Sultan II. Abdülhamit nezdinde değer gördü. Aslında Sultan Abdülhamit, Afganî'yi kontrol altında tutmak ve onun, Osmanlı'da Türk olmayan tebaa arasında ayrılıkçı fikirlerini yaymasının veya Genç Türkler (Jön Türkler) partisi ile olası iş birliğinin önüne geçmek istiyordu. Diğer taraftan Afganî, İslam İttifakı kongresinin kurulması çerçevesinde İslam'ın ilk ihtişamının yeniden canlandırılması ve İslam ülkelerinin Avrupalı ve sömürgeci ülkelerin tehditlerine karşı birlik olması arzusundaydı. Onun düşüncesine göre İslam birliğinin üç dayanağı vardı¹⁴ ve bu dayanaklardan birisi de Halifelik kurumu idi. İstanbul'da kurulan İslam Birliği komitesi veya cemiyeti, çok sayıda ulema, politikacı ve bilginden oluşmaktaydı. İlk toplantı sonunda katılımcılar, İslam büyükleri ve Müslümanların korunmasını, inançlı her vatanseverin görevi bilmişler ve bunu gerçekleştirmek için hiçbir çabadan kaçınılmayacağına inanmışlardı. İslam ittifakı kongresinin İstanbul merkezli olarak oluşturulması

¹⁴ Bu üç dayanaklar, Din bağı, hac ibadeti ve halifelik kurumudur.

gerektiği ve her İslam ülkesinden bir siyasi temsilci ve ulemadan bir kişinin kongre üyeliğine seçilmesi kararlaştırıldı.¹⁵

Kaçar hükümeti bu dönemde kritik ve kader belirleyici bir sürece girmişti. Dış ilişkiler boyutunda İngiliz ve Rus olmak üzere iki sömürgeci güç, sömürgeciliklerini İran'ın ekonomi alanında pekiştirmek ve derinleştirmek için birbirleriyle ciddi bir rekabete girmişlerdi. Bu dönemde Kaçarların siyasi ve ekonomik kaderi Rus ve İngiliz hükümetlerinin elindeydi ve bu iki devletin büyükelçilikleri ülkenin gidişatını tamamıyla kontrol altına almışlardı. Nasıreddin Şah, Rus ve İngiliz büyükelçiliklerinin, hükümetin iç işlerine bu denli karışmasından bıkmıştı ve bu konuda endişeliydi. Bu can alıcı oyunda her iki güç de rakibi İran'ı saf dışı bırakmaya çalışıyordu. Nasıreddin Şah, Rus ve İngiliz hükümetlerinin iktidar boyunduruğundan kendini kurtarmaya çalışırken, Emin Ul-Sultan'ın tedbirsizliği bu rekabetlerin derinleşmesine ve ülke içinde daha etkili hale gelmesine sebep olmuştur.¹⁶ Aslında Afganî'nin İslam dünyasını birleştirme düşüncesi, yabancı sömürgecilğe, özellikle İslam dünyasının büyük bir bölümünü ele geçiren İngiliz sömürgecilğine karşı bir tepkiydi. Ayrıca Cemaleddin siyaset alanındaki bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra, çeşitli İslami ülkelere seyahat ederek ve Müslüman ülkelerin sefil durumları hakkında daha fazla kafa yorarak, siyasi düşüncesini despotluk ve zulüm ile mücadele, Müslümanları bilgilendirme ve onların ilerleme ve gerileme nedenlerini araştırmaya doğru yönetti. Ancak çok geçmeden, eski düşünceliler (gelenekçiler) ve saraylıların desiseleri ile İslam birliği planı kesintiye uğradı. Hatta çalışmalar, Sultan II. Abdülhamit ve Afganî arasında anlaşmazlıklar meydana getirdi. Nihayetinde, Sultan Abdülhamit ve Afganî arasındaki gerginliğin artmasının nedenleri şu şekilde açıklanabilir:

- 1- Seyyid'in egemen diktatörlük karşısında anayasal harekete olan desteği.
- 2- Seyyid'in halk, ordu ve Osmanlı aydınıyla olan ilişkisi.

¹⁵ Morteza Müderresi Çehardehi, *Seyyid Cemal Eleddin ve Endişehaye O*, Neşr-ı Beynolmemlal Yayınevi, Tahran 1390, s. 203.

¹⁶ Keddie, *The Cambridge History*, s. 248.

- 3- Nasıreddin Şah'ın, Cemaleddin'in Mirza Rıza Kirmani isimli bir müridi tarafından öldürülmesi.
- 4- İngiltere'nin İslam İttifakı üyeleri ile Seyyid'in Afganistan ve Hindistan'daki taraftarlarının faaliyetleri konusundaki endişeleri ve Seyyid'in faaliyetlerinin kısıtlanması için Padişah üzerinde baskı kurmaları.
- 5- Şeyhül İslam ve Ebulhadi Seyyadî'nin kıskançlık ve kindarlığı.
- 6- Seyyid'in Mısır Hidivi ile İstanbul'da yaptığı gizli görüşme.
- 7- Seyyid'in, Medine-i Münevvere hadimi Abdullah'ı evine iltica etmesi.
- 8- II. Abdülhamid'in, Afganî'ye yardım etmesi yüzünden, kendisinin halk nezdinde Şii olarak algılanmasından korkması. Son olarak da Müslümanları birbirinden uzaklaştıran kıskançlıklar ve ihtilaflar üzerine yaşanan fitne ortamında Sultan II. Abdülhamid'in Afganî'ye olan güveni zamanla sarsılmıştır.

Sonuç itibariyle Cemaleddin'in her eylem ve davranışı Osmanlı yönetimi tarafından kontrol edildi. Esedabadî İstanbul'dan ayrılma isteğini II. Abdülhamid'e iletmesine rağmen ağır bir takibat altında tutuldu. Hiç kimsenin onunla görüşme imkânına sahip olmamasının yanı sıra mektupları da sansürlendi. Sonunda Cemaleddin Esedabadî, 1897 (5 Şevval 1314 h.) tarihinde İstanbul'daki yaşamının dördüncü yılında vefat etti. Afganî'nin İslam dünyasındaki temel mirası ve mücadelesinin önemi şunlara dayanıyordu:

- a) Müslümanlara rehberlik etmek için İslam dininin doğal gücüne inanmak.
- b) Hiçbir şey yapmadan köşeye çekilerek kader ve kazaya teslim olma zihniyetiyle mücadele etmek.
- c) Hakiki ve asil İslam düşüncesine geri dönmek.
- d) İslam öğretilerinin rasyonel yorumu ve yeni bilim dallarını öğrenmeleri konusunda Müslümanlara çağrı.

Sonuç

Haçlı seferleri ile Müslümanlar ve Batılı devletler arasında dinler çatışması başlamıştır. Bu dönemlerde Müslümanlar ve Doğulu devletler, ilmi

ve ekonomik açıdan Batılı devletlere karşı daha iyi bir vaziyetteydiler. Nitekim Batılı ülkelerden gelen tacirler, Müslümanların genel durumlarının daha iyi olduklarını görmekte, gördüklerini etrafındakilere aktarmakta idiler. Orta Çağ'dan sonra Batılı devletlerde ortaya çıkan Rönesans'ın etkisiyle, özellikle Müslüman ilim adamlarının kaleme aldığı kitap ve kaynaklar, artık batı dillerine çevrilerek, Batı medeniyetinin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. XVIII. ve XIX. asırlara gelindiğinde ise artık Batılı devletlerin gelişme sürecinde doruk noktaya ulaştıklarına şahit oluyoruz. Buna karşılık olarak İslam dünyasında ise bir geriye gidiş ve düşüş kendisini göstermiştir. Bu süreçte yaşamış Afganî, özellikle Afganistan, İran, Osmanlı, Mısır ve bir kısım Müslüman devletlerin topraklarını gezerek geri kalmışlığa yakından şahit olurken, diğer taraftan da Avrupa'da İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi ülkeleri de ziyaret ederek, Batı'nın bilim, teknik ve çağdaş düşüncede hızlı bir ilerleme yaşadığını gözlemlemiştir. İki medeniyet arasındaki farklılığın giderek derinleştiğine şahit olan Afganî, Batılı devletlere karşı Müslümanların ayakta durabilmeleri için, hem ilim ve düşünce olarak ileri gitmeleri gerektiğini, hem de İslam dünyasının fikri olarak birlikte hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bunun başarılabilmesi için yegâne ihtiyaç ise İslam dünyasını birleştirebilecek karizmatik bir liderdir. Nitekim bu düşünce çerçevesinde Afganî, İslam dünyası birleştirecek şahsiyet olarak Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid ve Kaçar şahı Nasreddin Şah'ın lider kişiler olabileceğini düşünmüş ve bu iki hükümdarla iş birliği yapmak için görüşmelerde bulunmuştur. Fakat iki hükümdarın, kendi ülkelerindeki iç dengenin bozmasından kaynaklı çekincelerinden ötürü, Afganî, düşünceleri gerçekleştirmede pek başarılı olamamış ve nihayet İstanbul'da 1897'de vefat etmiştir.

Afganî'yi dönemin aydını olarak değerlendirebiliriz. Müslümanların sosyal ve entelektüel dirilişi, ilk olarak tiranlık ve sömürgecilikle mücadele oldu. Diğer taraftan ise Seyyid Cemaleddin Esedabadi'nin temelde; İslam ittifakı ve dünya Müslümanlar birliğinin, büyük bir hilafet bayrağının altında toplanmasını isteyen bir düşünür ve elitist olduğu söylemek gerekir ki bu hedefe Pan-İslamizm denir. Yani dünyadaki tüm Müslümanlar Seyyid Cemiyeti'nin hedef kitleliydi. Onun en büyük ideali, İslam'ın büyüklüğünün gelişerek yeniden canlanması ve Müslümanların sömürgeci zihniyetten kurtulması temeline

dayanan İslam Dünyası'nın birliğiydi. O despotizmin kargaşasına ilk kez müdahale eden, hukuk ve anayasanın kurulmasından söz eden ilk Müslüman düşünür olmuştur. Her ne kadar yaşamı boyunca padişah ve emirleri kendi görüşüne dâhil etmeyi başaramasa da çağdaş fikirlerinin öğrencileri vasıtasıyla yayılması, İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük Müslüman ülkelerdeki devrimci ve kültürel hareketlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- 1- Ademiyyet, Fereydün, *Endişebaye Mirza Ağa Han Kirmani*, Peyam Yayınevi, Tahran 1357.
- 2- Avery, Peter, *Tarih-i Muasır-ı İran*, C. III, çev: Muhammed Refi-i Mehrabadi, Atayi Yayınevi, Tahran 1379.
- 3- Devlet Abadi, Yahya, *Hayat-i Yahya*, C. I, Attar Yayınevi, Tahran 1362.
- 4- Karaman, Hayreddin, “Efgânî Cemâleddin” *İslam Ansiklopedisi*, C. X, İstanbul 1994. ss. 456-466
- 5- Melikzade, Mehdi, *Tarih-i İnkilab-i Meşrutiyeti İran*, C. I, Sohan Yayınevi, Tahran 1383.
- 6- Morteza, Müderresi Çehardehi, *Seyyid Cemal Eleddin ve Endişebaye O*, Neşr-ı Beynolmemaal Yayınevi, Tahran 1390.
- 7- Şemim, Ali Asker, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kaçar*, Müdebber Yayınevi, Tahran 1375.
- 8- Keddie, Nikki, *The Cambridge History Of İran Mecmuasından Tarih-i İran Devrey-i Afşar-Zend ve Kaçar*, Peter Avery, çev; Murteza Sakibfer, Cami Yayınevi, Tahran 1387.
- 9- Ziya Karal, Enver, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bilinmeyen Önemli Bir Kişilik Ahmed Rüstem Bey (1862 - 1935)

*An Important Unknown Character from the Period of the Ottoman to Republic Ahmed
Rustem Bey (1862 - 1935)*

Ebru Emine OĞUZ*

Öz

Ahmed Rüstem Bey, 1862 yılında Polonyalı bir baba ile İngiliz bir annenin oğulları olarak Midilli'de dünyaya gelen Ahmed Rüstem Bey'in, diplomatlığı tercih etmesindeki en önemli etken eğitimi ve çok sayıda yabancı dile hâkimiyetinden ziyade hiç kuşkusuz ki bunun özellikle anne tarafından adeta bir aile mesleği oluşu idi.

Henüz 19 yaşında iken başladığı hariciye kariyerinde Osmanlı'nın Bulgaristan, Londra, Atina, Çetine ve Washington Sefaretlerinde kâtiplikten büyükelçiliğe varıncaya değin farklı kademelerde görev almıştır. Ancak hayatında bir kırılma noktası teşkil eden ve dünya çapında tanınmasına yol açan görevi ise 1914 yılında atandığı Washington büyükelçiliği olmuştur. Süreç olarak tam da I. Dünya Savaşı'nın başladığı günlere denk gelen bu görevi, ayrıca o tarihe kadar ilişkilerin maslahatgüzarlık düzeyinde yürütüldüğü göz önünde bulundurulduğunda, Amerika'daki ilk büyükelçimiz oluşu açısından da önem taşımaktadır. Fakat Ahmed Rüstem Bey'in hariciye kariyerinin bu en mühim vazifesi ne yazık ki fazla uzun sürmemiş ve diplomatlık hayatının da sonu olmuştur.

Sivas Kongresi'nin bitiminde kendi rızası ile Sivas'a gelerek Milli Mücadele'ye dâhil olan Ahmed Rüstem Bey, Temsilciler Kurulu'nda aktif olarak görev almıştır. Söz konusu süreçte Mustafa Kemal'in dış politika danışmanlığını üstlenmiş, Meclis'in açılmasıyla Ankara milletvekili seçilmiştir. Kısa süren bu görevinin devamında hiçbir resmi sıfatı olmamasına karşın Mustafa Kemal tarafından yurt dışına gönderilmiş;

* Doktora Öğrencisi; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ouzebru2000@gmail.com, orcid: 0000 0002 1653 3325

oradaki olayları gerek bizzat, gerekse basın yoluyla takip etmiş, Mustafa Kemal'e görüşlerini bildirmeyi sürdürmüştür.

Ağırlıklı olarak yabancı kaynaklar kullanılarak hazırlanan, hem Osmanlı'nın son dönemi hem de Milli Mücadele dış politikası açısından önemli görevlerde bulunan Ahmed Rüstem Bey'in hayatını ele aldığımız bu çalışma, onu tanımamızı sağlarken dönem olaylarını da farklı yönlerden değerlendirme olanağı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Rüstem Bey, Milli Mücadele, Ermeni Sorunu

Abstract

Ahmed Rustem Bey was born in Mytilene in 1862 as the son of a Polish father and a British mother. The most important reason for his preference for diplomacy was the fact that it was his family profession, especially on the mother's side, rather than his education and the domination of many foreign languages.

He had been in various positions from a secretary to an ambassador at Ottoman' Embassies of Bulgaria, Athens, London, Cetinje and Washington throughout his foreign affairs career that he started just 19 of age. His missions to the Washington Embassy, he was appointed in 1914 and a breaking point in his life, caused to his recognition all over the world. His task, corresponded exactly to the days when WWI began, was also great importance in term of being our first ambassador in America, as the relations until that date were carried out at the level of charge d'affaires. Unfortunately the most important task of his career lasted very short and also was the result of his diplomatic life.

At the end of the Congress of Sivas, Ahmed Rustem Bey came to Sivas with own consent and was involved in the National Struggle. In that process he undertook Mustapha Kemal's foreign policy consultancy and was elected as the deputy of Ankara with the opening of the Parliament. Shortly after that mission he was sent to abroad by Mustapha Kemal despite the fact that there was no official affiliation. During that time he followed the events both personally and through the press, and continued to report his views to him.

This study, prepared by using mainly foreign resources, presents the possibility of assessing the events of that period in a different way in which we have discussed the life of Ahmed Rustem Bey, who had been in important positions both in the terms of the Ottoman period and the National Struggle foreign policy.

Key Words: Ahmed Rustem Bey, National Movement, Armenian Question.

Giriş

Napolyon Savaşları sonunda Fransız ordusunun, koalisyon orduları tarafından tümüyle yenilgiye uğratılmasının ardından Avrupa'daki sınırları ve güçler dengesini yeniden belirlemeye yönelik kararlar almak üzere 1815 yılında Viyana Kongresi toplanmıştır. Kongre kararlarının bir yansıması olan Restorasyon Dönemi'nin meydana getirdiği statükocu düzene bağlı olarak devamındaki on beş yıllık süreçte siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda birtakım gelişmeler ortaya çıkmıştır. Tüm bu yaşananlar ise önce 1830, ardından da çıkış noktası büyük ölçüde bağımsızlık olan, ilk defa Fransa'da patlak veren ve Avrupa kıtası ülkelerinin tamamını derinden etkileyen 1848 İhtilalleri ile neticelenmiştir (Uçarol, 1995: 122).

Çıkış noktasını, milliyetçilik akımının doğurduğu bağımsızlık düşüncesinin teşkil ettiği bu ihtilaller Macaristan ve Polonya'yı oldukça etkilemiş, çok sayıda mültecinin Osmanlı Devleti'ne sığınması ile sonuçlanmıştı. Kucak açtığı insanları mevcut tehdit ve tehlike bitinceye kadar kanatları altına alan Osmanlı Devleti bu yaklaşımıyla Avrupa ülkelerinin desteğini sağlama fırsatını yakalarken, ilerleyen süreçte yaşanacak olan Kırım Savaşı'nda da (1853 - 1854) müttefik kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'ne sığınan ve ilerleyen yıllarda devletin çeşitli kurumlarına yerleştirilerek önemli hizmetlerde bulunan bahsi geçen Leh mülteciler arasında Ahmed Rüstem Bey'in babası Nihad Paşa (Seweryn Bieliński) da bulunmakta idi.

Hayatı ve Ailesi

1862 yılında babasının görevi nedeniyle Midilli'de dünyaya gelmiş olan¹ Ahmed Rüstem Bey'in asıl adı Alfred Rüstem Bieliński'dir. 'Rüstem' adını anne

¹ Hâl tercümesinde geçen -BOA, Y. PRK. HR. 32/79 no'lu belgede - 1263 senesi Cemaziyel-evvel'inin ikisi olarak (18 Nisan 1847) geçmesine karşın; yine aynı belgede 11 Nisan 1881 tarihinde yani 1298 senesi Cemaziyel-evvel'inin yirmisinde 38 yaşında iken Bulgaristan Komiserliği Fahri Fransızca Katıplığı'ne tayin olduğu yer almaktadır. Bu bilgi uyarınca 1862 (1278) doğumlu olarak görünen Ahmed Rüstem Bey'in birtakım yerli ve yabancı kaynaklarda da geçtiği üzere 1862 yılında doğduğu neticesi güç kazanmaktadır Jerzy Łatka, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim Republice Turcji*, Księgarnia Akademicka, Kraków, 2005, s. 46).

tarafından İran kökenli oluşu sebebi ile 'Ahmed' adını ise Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Washington Büyükelçiliği görevine atandığı günlerde İslamiyet'i seçmesinin ardından almıştır². Oldukça iyi bir eğitim görmüş olan Ahmed Rüstem Bey, ilkokulu İzmir'deki İngiliz Mektebi'nde, orta ve lise öğrenimini İstanbul Kadıköy'deki Frer Mektebi'nde (Fransız Saint Joseph Lisesi), yüksek tahsilini ise Avusturya'nın Lümburg kentinde tamamlamıştır. O dönem yaşamış olan hemen hemen tüm Türk aydınları gibi onun da yolu Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) ile kesişmiş, çok kısa bir müddet için de olsa burada öğretmenlik görevinde bulunmuştur (BOA, Y. PRK. HR 32/79). Aynı zamanda Lehçe, Almanca, Rumca, İngilizce, Fransızca'yı mükemmel, Arapça ve Farsçayı ise iyi derece bilmekte olan Ahmed Rüstem Bey (Laatka, 2005: 46) bunu, aldığı eğitimin yanı sıra hiç kuşkusuz ki sahip olduğu kozmopolit aile yapısına da borçludur.

Anne tarafından İran kökenli Ortodoks bir Ermeni olan Constantine Zohrab (Mac Farlane, 1829: X) ve Venedikli Ermeni Marquis de Serpos'un torunu olan annesi Mary Sandison (Pears, 1916: 139), İskoç kökenli İngiliz Donald Sandison'ın kızı idi. Zohrab ailesinin yerleşim yeri '*dağların aras*' manasına gelen, Tahran'ın kuzeyi ile Hazar Denizi'nin güney bölgesinde bulunan Mazenderan Çölleri idi. Ortodoks Ermeni olan Zohrablar anavatanlarında oldukça seçkin bir aile konumunda olmalarına rağmen, 18. yüzyılın sonlarına doğru İran Şahı Muhammed Ağa Han tarafından bir tehdit unsuru şeklinde algılanıp, baskıdan ve dini kırımdan kurtulabilmek için komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunun sonucunda ise ailenin bir kısmı 1795'te Türkiye'ye ayak basarken, diğer bir kısmı da Avrupa'ya yönelmişti (Donoghue, 2008: 521).

Ahmed Rüstem Bey'in oldukça dindar bir Musevi (Hamlin, 1877:250) olan dedesi Donald Sandison, 1800'lerin başlarında Türkiye'ye gelip, East India Company (İngiliz Doğu Hindistan Şirketi) adlı şirketin temsilcisi olarak 1817

² "Has Become Moslem", The Barre Daily Times, 20 Haziran 1914, s. 3. The Rock Island Argus, The Evening Star, The Philadelphia Inquirer gibi bazı Amerikan gazetelerinin 20 - 28 Haziran 1914 tarihli baskılarında Ahmed Rüstem Bey'in İslamiyeti kabul etmesi ile 'Alfred' olan adının 'Ahmed' olduğu; bundan ötürü ona teveccüh gösteren Sultan Reşad'ın değerli taşlarla kaplı bir saat ve tespih hediye ettiği bilgisine ulaşılmıştır.

yılında İstanbul'a yerleşmişti (Wilson, 2011: 12). Yeniçeri İsyanına kadar, Sultan Mahmud'un hükümdarlığı süresince her şey yolunda giderken bu isyan esnasında diğer tüm tüccarlar gibi onun da işyeri yakılıp yıkılıp, yağma edilmiş ve bir daha toparlanamaz hale gelmişti. Yaşananların neticesinde İstanbul'daki işlerine son vermek zorunda kalan Sandison, Kraliçe Victoria'nın tahta çıktığı ilk günlerde kendisine teklif ettiği Bursa'nın İngiliz Konsolosluğu görevini kabul etmişti (Blunt, 1918: 1).

Ahmed Rüstem Bey'in, küçük yaşta İstanbul'da kolera salgınından ötürü hayatını kaybeden Nancy Sandison'ın dışında, Sophy Sandison Longworth, Matilda Sandison Ricketts, Janet Sandison Blunt (Blunt, 1918: 18-20) isimlerindeki teyzelerinin yanı sıra Alfred Sandison (Blunt, 1918: 275) adında bir de dayısı bulunmakta idi.

Ahmed Rüstem Bey'in dayısı, çok sayıda yabancı dil bilmesinin yanında İngiliz Elçiliği'nde hem baş tercüman (Pears, 1916: 137), hem de şark başkâtibi (Spry, 1895: 82) ve son olarak da elçilik görevlerinde bulunmuştur (Elliot, 1893: 410). Türkleri çok seven Sir Alfred Sandison'ın:” *Bir Türk provoke edilmediği sürece asla adi suçlara tenezzül etmez, gururlu ve naziktir*” (Elliot, 1893: 411) ifadesi, Ahmed Rüstem Bey'in karakter anlamında dayısına fazlasıyla benzediği ya da onu örnek aldığını düşündürmektedir.

Sir Alfred Sandison'ın başkanlığında 1 Kasım 1881 günü hizmete açılan³ ve günümüzde halen 'Büyük Kulüp' adı altında varlığını sürdürmekte olan 'Cercle à Pera' (Pera'daki Daire) kulübünün kuruluşunda masonik bir çizgisi olduğuna ilişkin iddialar, Ahmed Rüstem Bey'in hayatı çerçevesinde değerlendirildiğinde hayli ilgi çekicidir. Zira, İtalyan asıllı Sefarad Yahudilerinin yaşadığı Makedonya'da '*Makedonya Locası*'nı kuran kişinin de eniştesi Sir John

³ Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından 1923 yılında Atatürk'ün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın (Soysal, 1980: 282) başkan, yeni üyelerinin ise Yahya Kemal, Necmettin Sadak, Celâl Bayar, Yunus Nadi, Ali Fuat Cebesoy gibi bazı önemli isimlerden oluştuğu bu kulüp, 23 Nisan 1944 günü '*Cercle d' Orient*' ismini almıştı. Osmanlı'dan günümüze dek varlığını sürdürebilmiş olan en büyük kulüp özelliğini taşıyan '*Büyük Kulüp*', 7 Mayıs 1975 tarihinde alınan bir karar ile yıllarca hizmet verdiği Pera'daki binasından Çiftelavuzlar'daki köşke taşınmıştır (Kürşat Sendal, *Osmanlı'ya Masonların İlk Gelişi*, [http:// timeturk.com](http://timeturk.com),2014: sy).

Elijah Blunt⁴ olduğu göz önüne alındığında bu durum her ne kadar ayrı araştırma teşkil edebilecek ölçüde kapsamlı bir konu olsa da, ailenin muhtemel masonluk ilişkilerini akla getirmektedir. Sir Alfred Sandison İstanbul'da hayatını kaybetmiş ve araştırmacı Yolanda Whithall tarafından hazırlanan 'Civilian Burials Haidar Pasa Cemetery Listings' adlı çalışmadan (levantineheritage.com) öğrenildiği üzere ise İstanbul'daki Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Teyzesi Janet Blunt'ın kitabında yer alan: “*Konsolosluk binasının inşasında Villa Mon Plasir'de kalıyorduk. İki kız yeğenim Mary ve Isabelle de Bilinski'ye gelip birkaç ay bizimle kalmaları teklifinde bulundum. Çok tatlı kızlardı, bizimle olmaları beni mutlu ediyordu*” (Blunt, 1918: 208) cümlesinden iki kız kardeşi bulunduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Rüstem Bey'in ayrıca, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan 'Rugby School Register'in III.Cilt'indeki belgelerden (1874-1887) Severin Oswald de Bilinski adında bir de erkek kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Severin Oswald de Bilinski'nin 1913 yılından itibaren İyonya Bankası'nın Atina, Londra ve Kahire ofislerinde görev yaptığı bilinmekte birlikte (LSE and Political Science, Ionian Bank 3/11, 2005, Madde: 548, 577, 944) Ahmed Rüstem Bey'in kardeşleriyle ilgili detaylı bilgilere ulaşamamıştır.

Viyana Kongresi'nin kurduğu statükocu düzeni takiben 1815 - 1830 yılları arasında Avrupa'da ortaya çıkan siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki gelişmeler önce 1830; ardından ise çıkış noktası ağırlıklı olarak bağımsızlık olan, tüm Avrupa ülkelerini derinden etkileyen, ilk defa Fransa'da patlak veren 1848 İhtilalleri ile neticelenmişti (Uçarol, 1995: 122). Yaşananlar Lehistan'da da etkisini göstermiş, ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri tıpkı Macaristan'da olduğu gibi Rusya tarafından önlenmeye çalışılmış, sonucunda ise bazı Lehler Türk topraklarına sığınmak durumunda kalmıştı (Uçarol, 1995: 190). Aralarında çeşitli rütbede subay, mühendis, mimar, ekonomist, denizci, eğitimci, doktor, eczacı ve zanaatkarların bulunduğu bu mültecilerden biri de

⁴ Sir Blunt 19. yüzyılın ikinci yarısında 100 bini aşan nüfusu ile Akdeniz'in hatırı sayılır merkezlerinden biri haline gelen, İtalyan asıllı eski bir toplum olan Sefarad Yahudilerinin yaşadığı Selanik'te, 1864 yılında İtalyan masonluğunun kök salabilmesi için kurulan Makedonya Locası'nın da öncüleri arasında yer almakta idi (Iacovella, 2005: 19).

Ahmed Rüstem Bey'in babası Nihad Paşa (Seweryn Bieliński) idi (Gümüş, ty: 366).

1815 doğumlu, 1854 yılında Osmanlı tabiiyetine geçerek Müslümanlığı seçmesi ile birlikte Nihad adını alan Seweryn Bieliński aslen Galiçya kökenli olup, mühendislik öğrenimi görmüştür. 11 Aralık 1853 tarihinde Bab-ı Âli'ye gitmek üzere III.Napolyon'un çabalarıyla pasaport alan Nihad Paşa, burada yapılan subaylık sınavını başarı ile geçmiş ve binbaşı rütbesi ile Osmanlı ordusuna katılmıştır (Łatka, 2005: 47). Kırım Savaşı'nın ardından ise Bursa'ya giden Nihad Paşa, burada eski mesleğine dönerek yeniden mühendis olarak çalışmaya başlamış; kadastro ile ilgili ölçüm işleri, yol inşaatları ve demiryolu denetimlerinde bulunmuştur. Zaman içerisinde de Nafia Nezareti'nde üst düzey görevlere getirilen Nihad Paşa, İngiliz şirketinden dönüştürülen ve bu alanda ilk olan bir Osmanlı şirketi tarafından üstlenilen İzmir ve Aydın arasındaki demiryolu inşasına Osmanlı Hükümeti'nce komiser olarak atanmıştır. 1877 yılında Osmanlı Demiryolları Müdürlüğü görevine getirilen Nihad Paşa, o yıl 'Paşa' lığa terfi etmiş (Aydın, ty: 498), komutanlık yapmış; eş zamanlı olarak Polonya Lejyonunda da aynı görevi üstlenmiştir. Berlin Antlaşması'nın ardından Sofya'da Osmanlı Komiserliği görevinde bulunmuştur (Łatka, 2005: 47). 1852 yılında Poznań'da basılan "*Polacy w Turcji po Upadku Rewolucji Węgierskiej w roku 1849*" (1849'da Macar Devrimi'nin Çöküşünün Ardından Türkiye'deki Lehler) adında bir de kitabı bulunan Nihad Paşa, 14 Mart 1895 tarihinde İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur.

Osmanlı Döneminde Aldığı Görevler

Başarılı bir diplomat olan Ahmed Rüstem Bey, Osmanlı Hariciyesi tarafından 1881 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarına kadar farklı ülkelerde, farklı kademelerde görevlendirilmiştir. Diploması kariyerine 1881'de Osmanlı Bulgaristan Komiserliği Fahri Fransızca Kâtibi olarak başlamıştır. İngilizceye olan hakimiyeti sebebiyle genç yaşına rağmen, 1851'de Fransa'da, 1866 yılında ise İstanbul'da toplanan, Asya tipi koleranın menşei ve yayılımı konuları görüşüldüğü (International Sanitary Conference, Government Printing Office, Washington, 1881: 155); Washington'da düzenlenen, Amerikan Başkanı Chester Arthur'un başkanlığını üstlendiği

Uluslararası Sağlık Konferansı'na ise Osmanlı Devleti'nin Amerika orta elçisi Grégoire Aristarchi Bey'in yanında sekreter olarak katılmıştır (İ. HR. 335/21593).

Ülkeler arasındaki mesafe ve seyahat sürelerinin hesaplanabilmesi, daha da önemlisi denizde yön tayin edilebilmesi adına bir boylam, dolayısıyla ortak bir saate ihtiyaç vardı (Derek, 1980: XVI) . Bu doğrultuda ise 1883 yılının Ekim ayında Roma'da bir konferans düzenlenmiş; Amerikan Hükümeti söz konusu amaç kapsamında katılımcı ülkelerin delegelerine 1884 yılının 1 Ekim gününde Washington'da düzenlenecek olan uluslararası konferansa katılma çağrısında bulunmuştur (The Late Prime Meridian Conference", The Daily Pasific Commercial Advertiser, 3 Şubat 1885: 2). İngilizce ve Fransızca olmak üzere iki dilin kullanıldığı; dünya çapında uygulanabilirliğe sahip olacak evrensel zaman ihtiyacını karşılamak üzere 1 Ekim 1884'te 25 ülkeden 41 delegenin katılımı ile Washington'da düzenlenen bu uluslararası konferansa Osmanlı Devleti adına İngilizceyi mükemmel derecede biliyor olması sebebiyle henüz 22 yaşında genç bir diplomat olan Ahmed Rüstem Bey (Rüstem Efendi) katılmıştır (International Sanitary Conference, Government Printing Office, Washington, 1881, s. 155), (BOA, MF, MKT 90\77).

Konferansta, Osmanlı Devleti'nin bu hususta daha ayrıcalıklı bir duruma sahip olduğunu özellikle vurgulayan Ahmed Rüstem Bey, Müslüman olan Osmanlı halkının ibadet saatlerini ve aynı zamanda nüfusun büyük bir bölümünün tarımla geçimini sağlaması nedeni ile zamanı güneşe göre hesaplamayı tercih ettiklerini dile getirirken, belirlenecek olan saat dilimini ise sadece uluslararası platformlarda geçerli olmak üzere kullanabileceklerini de sözlerine eklemiştir (International Conference Held at Washington for the Purpose of Fixing a Prime Meridian and a Universal Day, Gibbon Bros., Printers and Bookbinders, 1884: 179).

O dönem için İngiltere'nin dünya ticaretindeki mevcut baskınlığı sebebiyle ortaya çıkmış olan söz konusu uygulama adına düzenlenen bu konferanstaki tüm beyanatları dikkatle incelendiğinde, o tarihlerde henüz hariciye kariyerinin başlangıcında olmasına karşın Ahmed Rüstem Bey'in ne

denli cesur, zeki, kararlı ve vatansever bir kişiliğe sahip olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Washington Sefareti Başkâtipliği

Ahmed Rüstem Bey, Osmanlı Washington Sefaretinde başkâtiplik görevine atanır atanmaz, Ali Ferruh Bey'in yokluğunda bir süreliğine vekaleten maslahatgüzarlık görevini üstlenmiştir (BOA, İ. HR 301/19055). Bu süreçte amacı, hem iç ve dış ticareti teşvik etmek hem de dünya ticareti ve ürünler hakkında bilgi toplamanın yanı sıra (Walsh, 2012: 229) yeni alanlar araştıran ve dünya üzerinde Amerika ile yakın ticari ilişkiler kurma arzusunadaki işadamlarına bazı avantajlar sağlayarak onları desteklemek olan bir kongre düzenlenmiştir (The National Export Exposition Philadelphia, Department of Publicity and Promotion National Export Exposition, Philadelphia, 1899: 8).

Philadelphia Ticaret Müzesi Uluslararası Danışma Kurulu'nun katkılarıyla 12 Ekim - 1 Kasım 1899 tarihleri arasında düzenlenen bu kongreye Avrupa, Güney Afrika, Hindistan, Avustralya, Çin, Japonya, Asya ülkeleri, Orta ve Güney Amerika'dan 300'ün üzerinde ticaret odası ve ticari birliklerden üst düzey temsilcilerinin beraberinde Washington'da bulunan tüm dış ülke diplomatları davet edilmişti. Bu diplomatlar arasında, o dönem Washington'daki Osmanlı Elçiliği'nde başkâtiplik görevini yürütmekte olan Ahmed Rüstem Bey ve Elçilik İkinci Kâatibi Sıdkı Bey de bulunmaktaydı (Los Angeles Herald, 5 Temmuz 1899).

Washington Sefareti Katipliği görevinde geçen bir yılın ardından Ahmed Rüstem Bey'in saygınlık ve dürüstlüğüne ilişkin, Venezuela maslahatgüzarı E. Pulido tarafından kaleme alındığını düşünülen birtakım makaleler ortaya çıkmıştı. Söz konusu makaleler her ne kadar olumlu da olsa, Ahmed Rüstem Bey'in tepkisine ve Pulido'ya sert üslupta bir mektup göndermesine yol açmıştı. Ancak Pulido'nun bu mektubu Birleşik Devletler İngiliz büyükelçisi Lord Paucefote'a elden ulaştırması, Paucefote'un Türk yetkililerden Ahmed Rüstem Bey'in Washington'dan derhal uzaklaştırılması talebinde bulunmasına sebebiyet vermişti. Yaşananlar yüksek makamlara intikal etmiş; gerekli soruşturmaların yapılması neticesinde ise Ahmed Rüstem Bey ve Pulido'nun aralarında herhangi bir uzlaşmaya varılamamışsa da, bu

sansasyonel tartışma Şubat 1900'den itibaren bir yıl süreyle Ahmed Rüstem Bey'in izinli olarak görevinden ayrılmasına neden olmuştur ("*Rustem Bey Gets In Trouble*", Evening Times - Republican, 23 Nisan 1901: 2).

İzni süresince Londra'da bulunan Ahmed Rüstem Bey, bu kez de Daily Mail Gazetesi'ne yazdığı devrimci makaleleri nedeniyle gündeme gelmiştir (Erol, 1973: 8). Hoş karşılanmayan söz konusu makaleleri nedeniyle yargılanmak üzere İstanbul'a çağrılan Ahmed Rüstem Bey, bunun altında yatan asıl sebebin çok daha farklı olduğu, Osmanlı sultanının siyasetine karşı yapılan en ufak eleştirinin vatana ihanetle eşdeğer tutulduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendisine Amerikan basını tarafından, yaşananlar üzerine İstanbul'a dönüp dönmeyeceğine ilişkin yöneltilen soruya da olumsuz yanıt vermiş ve konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

"Vatana ihanet suçlamasını duydum. Bu, uzun süredir hükümet ile aramda süregelen anlaşmazlığın bir neticesidir. İntihar addedilecek bu davranışından vazgeçmem yönünde bir süreden beri hükümet tarafından baskı altındayım. Görevim zarfında İstanbul ile aramda herhangi bir üstünlük durumu mevzu bahis değildi ve Bab-ı Âli'yi ilk defa protesto etme fırsatını kullandım. Telifi edemediğim hatalarım da mevcuttur. Türkiye'de vatana ihanet, Sultan'ın yıkıcı siyasetine karşı gelmekten ibarettir. Özetle vatana ihanetle suçlanıyorum" ("*Porte Angry with Diplomat*", The New York Times, 24. Nisan. 1901). Tüm bu yaşananlar Ahmed Rüstem Bey'in 1909'a değin gazetecilik yaparak hayatını sürdüreceği Mısır yıllarının başlangıcı olmuştur.⁵ Ahmed Rüstem Bey, 1903 yılında ulaştığı ve gazetecilik yaparak altı yıl süre ile kaldığı İskenderiye'nin sonrasında Dakota County Herald adlı gazetenin haberine göre 6 Mayıs 1909 tarihinde Washington Osmanlı Elçiliği Maslahatgüzarlığına atanmıştır ("*Change In Cabinet*", Dakota County Herald, 7 Mayıs 1909).

Ahmed Rüstem Bey 16 Mayıs 1910 tarihinde, o dönem Osmanlı'nın Paris Başkonsolosu olan Lütfi Bey hakkında çıkan yolsuzluk haberlerini araştırmak üzere Hariciye Nezareti tarafından İstanbul'a çağrılmıştı (Erol,

⁵ Ahmed Rüstem Bey'in annesinin Kahire'ye oğlunun yanına gidebilmek üzere Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinden Rifat Paşa'ya gönderilen 17 Temmuz 1908 tarihli telgraf da onun söz konusu yıllar arasında Mısır'da bulunduğunu doğrulamaktadır (BOA, HR. SFR. 3, 583 - 22).

1973: 13). 1901 yılında Daily Mail’de yayınlanan makaleleri yüzünden görevinden el çekirilen ve 1909 yılına değin İskenderiye’de kalan Ahmed Rüstem Bey için Paris başkonsolosu hakkında hazırladığı bu soruşturma raporu, Hariciye Nezaretinin onun şahsına güveninin bir göstergesi oluşunun yanı sıra sarsılan itibarını temin niteliğini de taşımaktaydı. Yaklaşan Balkan Savaşı öncesindeki bu olayların ardından ise 1911 yılına gelindiğinde Ahmed Rüstem Bey, babası Nihad Paşa’nın yerine Karadağ’ın başkenti Çetine’ye Büyükelçi olarak atanmıştı (BOA, İHR. 427 - 51, 1324. Z).

Çetine Büyükelçiliği

Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki topraklarını aralarında pay etmek isteyen devletlerden biri de, 1878’de bağımsızlığını kazanan Karadağ idi. 1911 yılında Karadağ’ın Fas’taki nüfuzunu arttırmasının sonrasında İtalya da Trablus üzerindeki emperyalist emellerini gerçekleştirmek üzere harekete geçmişti (Treadway, 1988: 88). O dönem Ahmed Rüstem Bey, görevinden imzaladığı bir belge yüzünden ansızın uzaklaştırıldığı söylenen fakat hakkında detaylı bir açıklama yapılmayan babası Nihad Paşa’nın yerine Çetine büyükelçisi olmuştu (Durham, 1914: 63).

Karadağ Kralı Nikola, Osmanlı - İtalyan savaşıdan çıkar sağlamanın beraberinde Arnavutluk’u da kendi krallığına dahil etme arzusundaydı (Treadway, 1988: 90). Özellikle Çetine’nin kelimenin tam anlamıyla kaynaklığı ve çatışmaların yaşandığı bu süreçte Ahmed Rüstem Bey, 3 Haziran 1911 günü Hariciye Nazırı Mehmed Rifat Paşa’ya konuya ilişkin bir rapor sunmuştur. Söz konusu raporunda, bölge halkını bir arada tutarak Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını güçlendirecek olan ‘Osmanlılık’ kavramını vurgulamış; toplumsal barışın temini için askeri ve siyasi reformlardan ziyade ekonomik anlamda gerçekleştirilecek kalkınmayı çözüm olarak gördüğünü ifade etmiştir (Köstüklü, 2009: 41-56). Fakat bu politikası bir fayda sağlamayan Ahmed Rüstem Bey, Karadağ’ın uzlaşmacı olmayan tutumu karşısında 8 Ağustos 1912 tarihinde tüm diplomatik ilişkilerini sonlandırdığını Osmanlı Hariciye Nezaretine bildirerek ülkeden ayrılmıştır (Durham, 1914: 62).

Ahmed Rüstem Bey görevleri süresince daima ülke menfaatlerini ön planda tutmuştur. Bunun en dikkat çekici yönü ise değişen iktidarlara karşı

tamamıyla objektif bir bakış açısına sahip oluşudur. Zira daha önce bahsi geçen, 1901 yılında bir İngiliz gazetesine verdiği beyanatında, dönemin padişahı II. Abdülhamid'in siyasetini doğru bulmadığına ve ona karşı gelerek eleştirmenin yol açacağı sıkıntılara değinmiştir. Ancak bu kez de tam tersi bir yaklaşımda bulunarak Çetine halkının barış ve refahı için II. Abdülhamid'in 'Osmanlıcılık' politikasının yeniden gündeme taşınması gerektiğini belirtmiştir. Ahmed Rüstem Bey, Çetine Büyükelçiliği görevini takiben 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı'na er olarak katılmış; savaşın sona ermesinin ardından ise 1914 yılında Osmanlı'nın Washington büyükelçiliği görevine getirilmiştir (Erol, 1973: 15).

Washington Büyükelçiliği

Ahmed Rüstem Bey 22 Nisan 1914 tarihinde, daha önce farklı mevkilerde görev yapmış olduğu Washington'daki Osmanlı Sefareti'ne büyükelçi olarak atanmıştır (BOA, İ. MBH. 15 – 51), (Erol, 1973: 16). Hariciye kariyerinde almış olduğu görevlerin belki de en önemlisi olan bu görev, oldukça kritik bir süreçten geçildiği, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlere denk gelmesi açısından da kendisi için bir dönüm noktası olmuştur.

Ancak dönemin Amerikan Başkanı Woodrow Wilson, birtakım çekincelerinden ötürü onu ilk başlarda büyükelçi olarak kabul etmeye pek de istekli görünmemektedir. Dışişleri Bakanı Bryan, konuyu çözümlenmeye üzere Ahmed Rüstem Bey'in daha önceki görevlerinde Amerikan Hükümeti'nin güvenini sarsacak herhangi bir davranışta bulunmayışı, dolayısıyla da Amerikan Dışişleri tarafından bilinen bir şahsiyet oluşundan hareketle 2 Mayıs 1914 tarihinde Başkan Wilson'a ithafen bir mektup kaleme almıştır (Erol, 1973: 16). Washington'a ulaşan ("*New Turkish Ambassador Arrives*", *The Day Book*, 18 Haziran 1914: 3) ve 18 Mayıs 1914'te Başkan'ın huzuruna çıkan (BOA, İ. MBH. 15/47) Ahmed Rüstem Bey ise Ziya Paşa'nın halefi olarak 22 Haziran 1914 tarihinde Washington Büyükelçiliği görevine resmen başlamıştır (Erol, 1973: 17). Fakat bu vazifesi öyle önemli ve kritik bir sürece denk gelmişti ki zira Avrupa'da yaşanan gelişmeler, Ahmed Rüstem Bey'in göreve getirilişinin sadece bir kaç gün sonrasında gerçekleşecek olaylar neticesinde dünyadaki tüm dengeleri değiştirmeye gebedi. Ahmed Rüstem Bey kısa sürecek olan

büyükelçilik görevinde ilki zırhlılar, diğeri ise Ermeni sorunu olmak üzere iki önemli sorun ile karşı karşıya kalmıştı.

Osmanlı Devleti tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Yunan Deniz Kuvvetleri'ne karşı bilhassa Ege Denizi'ndeki güvenliğin temini için, bedelleri 1911 yılında kısmi olarak imparatorluğun dört bir yanından gelen halk bağışları ile karşılanan, Vickers & Armstrong Whitworth Şirketi'nce İngiliz tersanesinde inşa ettirilen iki zırhlı, 1914 yılı ortalarına gelindiğinde artık hazır durumdaydı. Osmanlı subay ve denizcilerinden oluşan heyet, gemileri teslim almak üzere İngiltere'ye gitmiş ancak borcu da tamamen ödenmiş olmasına karşın türlü bahanelerle teslimat geciktirilmişti (Zücher, 2000: 167). Savaşın başlamasını takiben İngiliz Hükümeti tüm ticaret hukuku kaidelerini hiçe sayarak 3 Ağustos 1914 tarihinde bu iki zırhlıya el koyduğunu beyan etmişti (Uçarol, 1995: 465). Öte yandan ise Amerika'nın satışını gerçekleştirmek arzusunda olduğu 'Mississippi' ve 'Idaho' adlı iki savaş gemisi bulunmaktaydı. Söz konusu zırhlıların, daha önce asla bir yabancı güce satış gerçekleştirilmemesine karşın, büyük bir itinayla gizli tutulsa da Yunanistan'a satılacağına dair bazı bilgiler mevcuttu ("*Greece Wants Old Warships*", The Bemidji Daily Pioneer, 29 Mayıs 1914: 2).

İşte tam da o süreçte henüz görevine başlamış ve böylesi durumlara ülkesinin hakkını savunma doğrultusunda daima hassasiyetle yaklaşan Ahmed Rüstem Bey, bu duruma mani olabilmek için Başkan Wilson ile görüşerek satışın her iki ülke donanması arasındaki güç dengesini bozup, barışa zarar verebileceğini ifade etmiş olsa da ne yazık ki başarı sağlayamamıştır ("*Turkish Envoy Is on His Way Home*", The Evening Star, 3 Ekim 1914: 1). Başkan Wilson'ın, 30 Haziran 1914'te savaş zırhlılarının Yunanistan'a resmen satış hükmünü içeren donanma ödenek faturasını imzaladığı haberi ise dönemin gazete manşetlerine taşınmıştır (The Daily Ardmoreite, 30 Haziran 1914: 2). Başkan Wilson'ın bu olumsuz tutumunda Amerika'daki Rum lobisinin etkisi olduğu düşünülebilir. Ayrıca gerçekleşen bu satış, görevinin ilk aylarındaki Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'ya karşı tepki duymasına neden olmuştur. Zira bu olayın hemen sonrasında Amerika'da İngiltere ve Fransa tarafından yürütülen Ermeni propagandaları gündeme gelmişti. Ahmed Rüstem Bey, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki Ermeni halk üzerinden, 'zalim

Türk' imajı yaratarak Amerikan kamuoyunu etkilemeye çalışmasına karşı büyük bir tepki göstermiştir. Bu propagandaların yaşanan zırlı satışının ardından gündeme gelmesi ise Ahmed Rüstem Bey'in tepkisinin hiç kuşkusuz çok daha sert olmasına yol açmıştır. Öyle ki, ilerleyen süreçte yaşanacak olaylar Ahmed Rüstem Bey'in hariciye kariyerinin noktalanması ile son bulacaktır.

Ancak Ahmed Rüstem Bey'e göre Amerika'nın Osmanlı'ya karşı bu olumsuz yaklaşımı ilk değildi. Hattâ, Balkan Savaşı'nın ardından Ahmed Rüstem Bey: “*Amerika gibi dost bir memleketten teselli edici bir iki güzel söz beklerken Amerikan basını Balkanlar'ın galibiyetini coşkunun bir sevinçle alkışlamış, buna karşılık Türklerin mağlûbiyetleri ile acı bir şekilde alay etmişti*” diyerek dost zannedilen Amerika'nın aslında gerçek yüzünün pek de öyle olmadığını belirtmiştir (Erol, 1972: 2). Bu noktadan hareketle Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'ya karşı daha önceki yıllardan gelen olumsuz izlenimlere sahip ve bu izlenimlerinin ise Ermeni sorununa dair sert çıkışında etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer yandan Başkan Wilson'ın yaşananlar ve asılsız propagandalara karşı sessizliğini muhafaza ederek kayıtsız yaklaşımı, Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğindeki Osmanlı Devleti'ne Amerikan gazetelerinin oldukça acımasız bir şekilde hücum etmelerine sebebiyet vermektedir. ‘*Masum Ermenilerin barbar Türkler*’ tarafından katledildiğinden bahseden ve ardı arkası kesilmeyen bu yazılar, Washington'daki büyükelçimiz Ahmed Rüstem Bey'i bir yandan hem kızdırmakta, hem de üzmekteydi (Erol, 1972: 20). Karakteri itibarıyla böylesi bir haksızlığa karşı tepkisiz kalabilmesi asla mümkün olmayan Ahmed Rüstem Bey, mevcut olumsuz durumu bertaraf edebilmek ve Osmanlı Devleti'nin hakkını savunabilmek üzere 8 Eylül 1914 tarihinde The Evening Star adlı Amerikan gazetesinde yer alan bir beyanat kaleme almıştı⁶.

⁶ Söz konusu beyanat, Sacramento Union adlı gazetenin 8 Eylül 1914 günkü baskısında da “*Warship Goeben Repeated to Have Attacked British Cruiser; Is Held to Be Act of War on Turkey's Part*” adlı başlık altında aynı şekilde yer almaktadır. Bu beyanatın tam metni için bkz. Mine Erol “Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyükelçisi A. Rüstem Bey” adlı eser, sy. 21 - 23. Ahmed Rüstem Bey, yukarıdaki beyanatında bahsi geçen linç girişimleri ve su işkencelerine ilaveten yaşanan tüm bu trajediyi Amerikan halkına hatırlatmak maksadı ile o olaylara ilişkin bazı fotoğrafları da kanıt olarak sunmuştur.

Yaşananlar değerlendirildiğinde Ahmed Rüstem Bey'in bu beyanatında oldukça yerinde ifadeler kullandığı ortaya çıkmaktadır. Türkiye'deki olaylara dair, Ermeni komitacılarının kışkırtmalarıyla yakıştırılan 'zalim Türkler' imajının Amerikan basınında yer almasını yanlış bulurken; Ermenilere yapılan katliamları doğrulamış ancak bunun sebebinin Ermenilerin Hristiyanlıklarının değil, vatana ihanet etmelerinin bir neticesi olduğunu da belirtmiştir (Erol, 1972: 25). Ahmed Rüstem Bey ülke meselelerinin bu denli basite indirgenişine karşı çıkararak: "*Türkiye, bir kısım Amerikan basınının sistematik saldırılarının hedefi haline gelmiş; sanki bir günah bataklığı gibi lanse edilmiştir*" diyerek tepkisinde asla mübalağa etmediğini, Türkler kadar Amerikalıların da günahları bulunduğunu ifade etmiştir (Grabill, 1971: 47). Buna örnek olarak ise Amerika'da yaşamakta olan zenci halkı göstermiştir. Zencilerin Amerika'nın düşmanlarıyla işbirliği içerisinde bulunup, Ermenilerin Türkiye'de yaptıklarına benzer davranışlar sergilemeleri halinde Amerika'nın tepkisinin Türkiye'den farklı olup olmayacağı şeklinde bir soru yönelterek, Amerikan kamuoyunda Türkler hakkında yaratılmak istenen olumsuz imajı düzeltmek istemiştir. Ayrıca tüm bunların Amerika'yı savaşa itmek isteyen İngiltere ve Fransa'nın tertip ettiği bir tuzak olduğu, Amerika'nın ise bu tuzağa düşmemek için dikkâtlı olması gerektiği hususunda da tavsiyede bulunmuştur. Ahmed Rüstem Bey'in özellikle Amerika'daki zencilere uygulanan vahşeti ve Filipinler'deki su işkencelerini hatırlatarak bunları Türkiye'deki olaylarla kıyaslaması Hintli Müslümanlardan çok sayıda destek telgrafı almasına yol açmıştır. Bu suretle İngiltere'ye açıkça meydan okuması ise başta Amerikan Başkanı Woodrow Wilson olmak üzere tüm hükümet yetkililerini kızdırmıştır (Erol, 1972: 25).

Ahmed Rüstem Bey bu beyanati ile yaşananlara karşı göstermiş olduğu tepkisinde oldukça haklı idi. Zira henüz savaş başlamadan önce The Evening Star Gazetesi'nin 5 Mayıs 1913 tarihli baskısında Osmanlı Devleti'nin kötü yönetiminden; Anadolu'daki Ermeni köylerinde sistematik olarak uygulanan işkence, hakaret ve yağmanın artık sadece köylerde değil, İstanbul'da da gerçekleştiği yönünde birtakım haberler yer almakta idi. Asılsız bilgiler tüm bunlarla da kalmayıp haberin devamında ise söz konusu yağmanın, bizzat Türk Hükümeti yetkililerince şehir merkezlerinde bulunan bazı varlıklı tüccarların ticarethanelerinde de uygulandığı ifade edilmekte idi ("*Turkey, Hard Pressed,*

Plunders Its Citizens,”, The Evening Star, 5 Mayıs 1913: s. 10 , “*Predicts Another Massacre*”, The Washigton Herald, 17 Haziran 1914: 2).

Başkan Wilson, Dışişleri Bakanı Bryan aracılığıyla Ahmed Rüstem Bey'e bir mektup⁷ göndererek beyanatının katlanılamaz olup, buna derhal bir son vermesini; gazetelerdeki yorumlarının ise açıkça Amerika'nın içişlerine müdahale olduğunu bildirmişti (“*Wilson Rebukes Turkish Envoy*”, The New York Times, 12 Eylül 1914: 1). Fakat bu mektubu, Osmanlı - Amerikan ilişkilerinin dondurulması için Ahmed Rüstem Bey'in beyanatını gerekçe göstererek kaleme alan Başkan Wilson, Dışişleri Bakanı Bryan ve Robert Lansing tarafından yatıştırılmıştı. Çünkü o günlerde yeni başlamış olan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti henüz tarafsızlığını muhafaza etmekteydi. Amerika'nın ise Türk topraklarında yürütmekte olduğu misyonerlik faaliyetleri kapsamında hastane, okul, elçiliklerinin yanı sıra pek çok alanda da yatırımları bulunmakta; hatta bu misyoner kuruluşlar aracılığıyla Ermenileri hem eğitmekte, hem de onlara maddi yardım yapmaktaydı. Tüm bu nedenler göz önüne alındığında ise Osmanlı ile ilişkileri bu aşamada kesmenin pek de akıllıca olmayacağına kanaat getiren Başkan Wilson, münasebetlerin dostane bir şekilde devam edebilmesi adına Ahmed Rüstem Bey ile beyanatına dair bir görüşmede bulunmuş (Erol, 1973: 25), yapılan bu görüşmenin ardından Ahmed Rüstem Bey bir muhtıra yazarak Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e göndermiştir (Erol, 1973: 26-30).

Ahmed Rüstem Bey muhtırasında, Yunanistan' a yapılan iki zırhlı satışının neden olduğu gerginlik henüz yatışmamışken Amerikan basınının olanlara karşı yaklaşımını eleştirmiş ve Osmanlı topraklarında hayatlarını sürdürmekte olan Ermeni halka kötü davranıldığı hatta katliam yapıldığı doğrultusundaki haberlere tepki göstermiştir. Basının, bu tür haberler ile

⁷ Başkan Wilson tarafından gönderilen bu mektup, her ne kadar Türk - Amerikan ilişkilerini çıkarlar doğrultusunda devam ettirmek üzere bir önceki çıkışına nazaran daha yumuşak bir üslupla kaleme alınmış olsa da, mevcut durum Amerikan basınına oldukça farklı şekilde yansıtılmıştır. Zira bu yaşananlar, The New York Times'ın 12 Eylül 1914 tarihli baskısında: “*Wilson, Türk Elçisini Payladı*” başlığıyla verilirken bu haberin devamında Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'nın bazı hataları hakkında tartışmaması için ikaz edildiği bilgisine yer verilmiştir. Buna karşılık olarak Ahmed Rüstem Bey ise amacının Amerikan basınına, Türkiye ile ilişkilerinde daha ciddi bir tavır alması hususunda uyararak olduğu yönünde bir açıklamada bulunmuştur.

Türkler hakkında Amerikan kamuoyunda zalim imajı yaratarak, konuyu adeta Müslüman - Hristiyan sorununa dönüştürmeye çalıştığını ifade etmiştir. Amerika'nın daha önceki yıllarda da Osmanlı Devleti'ne karşı hemen her konuda benzer tutum sergilediğinden yakınan Ahmed Rüstem Bey, durumun artık Türk halkı açısından değiştiğine özellikle dikkat çekmiştir. Çünkü o, önceleri Türk halkının iki ülke arasındaki uzun mesafe nedeni ile Amerika'nın geçmişteki yaklaşımları hakkında herhangi bir bilgisinin olmadığı, ancak an itibarıyla Osmanlı Devleti'nin hemen her köşesinde bu haberlerin yankılandığı kanısındadır. Ayrıca Ahmed Rüstem Bey, söz konusu haberlerin duyulmasının yanı sıra bu konudaki tahrikin devamı halinde, o güne değin Ermenilere karşı hiç bir kötü muamelede bulunmayı aklına dahi getirmeyen Müslüman halkın bu defa buna kalkışabileceğine dair duyduğu endişeyi de dile getirmiştir. Böylesi bir beyanatta bulunmakla diplomatik kuralların dışına çıktığının bilincinde olduğunu belirten Ahmed Rüstem Bey, yaşananlara karşı başka bir çaresinin kalmadığını da sözlerine eklemiştir.

Ahmed Rüstem Bey'in kendisine yöneltilen suçlamalara istinaden yazmış olduğu bu beyanat, başta Başkan Wilson olmak üzere Robert Lansing'i de teskin etmek şöyle dursun, aksine fazlasıyla sinirlendirmiştir. İşte bu sebeple Lansing 14 Eylül 1914 tarihinde Dışişleri Bakanı Bryan'a bir mektup yollamış (Erol, 1973: 32), artık Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'da kalmasını uygun görmediğini belirterek, onu '*istenmeyen adam*' (persona non grata) olarak ilan etmiştir. Ancak Amerikan basınında ise Ahmed Rüstem Bey'in kendisini bilerek bu duruma düşürüp istenmeyen adam ilan ettirdiği doğrultusunda bir haber yer almıştır. Haberde, Ahmed Rüstem Bey'in bir süreden beri Amerika'nın yöntem ve siyasetine dair özgürce yaptığı eleştirilerin Beyaz Saray'da bazı sorunlara yol açarak, gülünç bir durum yarattığı da ifade edilmiştir ("*President "Asks Turkish Envoy to Explain Talk"*", The Madisonian, 15 Eylül 1914: 1).

Amerika'nın siyasi menfaatleri gereği Dışişleri Bakanı Bryan, Başkan Wilson ve Robert Lansing'i Ahmed Rüstem Bey'e karşı biraz daha müsamahakâr davranmaya dair ikna etmeye gayret göstermişti. Ahmed Rüstem Bey'in Başkan Wilson'dan özür dilemesi karşılığında Amerika'da kalmaya devam edebileceğinin kendisine bildirilerek, bir şans daha verilmesi gerektiğini

de ifade etmişti. Bakan Bryan'ın Osmanlı - Amerikan ilişkilerinin zarar görmemesi adına sergilemiş olduğu bu çaba olumlu sonuçlanmış ve nihayetinde ise Başkan Wilson tarafından Ahmed Rüstem Bey'e 19 Eylül 1914 tarihinde, vermiş olduğu beyanata dair özür dilemesi halinde Amerika'da kalmaya devam edebileceği hususundaki teklifi ihtiva eden bir mektup gönderilmişti (Erol, 1973: 35-37). Ancak yapmış olduğu bu teklifin Ahmed Rüstem Bey tarafından reddedilebileceğini hiç hesaba katmayan Başkan Wilson büyük bir sürpriz ile karşılaşmıştı. Her ne kadar ulusal menfaatleri doğrultusunda Ahmed Rüstem Bey'in özür dileyerek Amerika'da kalması için gayret göstermiş olsa da bu çabalarından olumlu bir sonuç elde edememişti. Bu teklife ilişkin olarak ise Ahmed Rüstem Bey, 8 Eylül 1914 tarihinde basına verdiği röportajdaki görüşlerinin değişmediğine ilişkin Başkan Wilson'ı bilgilendirecek, on beş gün içerisinde Amerika'dan ayrılacağını iletmişti ("*Türk Envoy To Quit U.S In a Fortnight*", The Evening Star, 24 Eylül 1914: 2).

Ahmed Rüstem Bey, 27 Eylül 1914 tarihinde içinde bulunduğu durumu ve on beş gün içerisinde Amerika'dan ayrılma kararını telgraf ile Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya bildirmişti. Telgrafta, tüm bu yaşananların yani Osmanlı Devleti'nin Türkiye'deki Hristiyanları katledeceğine yönelik Amerikan basınında yer alan haberler vasıtasıyla yürütülen propagandanın, İngiltere ve Fransa'nın Amerika'yı Birinci Dünya Savaşı'na dahil edebilmek amacı ile hazırladıkları planın bir parçası olduğunu ve bu iki devlete Amerika'nın ilgisini çekebilmek maksadıyla söz konusu beyanattı verdiğini yazmıştı. Ayrıca Amerika'daki zenci halka uygulanan linçleme olaylarını ve Filipinler'deki su işkencelerini gündeme taşımalarının sebebinin ise basın tarafından barbarlık, zalimlik gibi asılsız ithamlarla suçlanan Türk halkını aklamak için hukuki müdafaa hakkını kullanmak olduğunu da sözlerine eklemişti (Erol, 1973: 40-41). Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya gönderdiği bu telgrafta her ne kadar 6 Ekim akşamı New York'tan ayrılacağını bildirmiş ve Napoli'ye gitmek üzere '*Saint Anna*' adlı gemide bir rezervasyon yaptırmış olsa da; 5 Ekim günü bilet satış ofisine giderek mevcut rezervasyonunu iptal ettirmiştir ("*A. Rustem Bey's Actions Cause of Speculation*", The Evening Star, 6 Ekim 1914: 4).

Ahmed Rüstem Bey'in Said Halim Paşa'ya gönderdiği 9 Ekim 1914 tarihli bir diğer telgrafi ise hayli ilginçtir. O telgrafta 18 Ekim günü Napoli'de olacağı ve 25 Ekim'de ise İstanbul'a varacağını belirten Ahmed Rüstem Bey, eğer o tarihe değin kendisinden herhangi bir şekilde haber alınamaz ise akıbetinin araştırılması talebinde bulunmuştur (Erol, 1973: 41). Yazar Mine Erol 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A. Rüstem Bey' adlı kitabında Ahmed Rüstem Bey'in bu talebinin altında onun, bilhassa Ermeniler tarafından kaçırılma ya da öldürülme endişesinin yattığına dikkat çekmiştir. The Evening Star Gazetesi'nin, sözü edilen ve spekülasyonlara sebebiyet veren yolculuk rezervasyonunun iki defa iptaline karşın Ahmed Rüstem Bey'in daha önce belirttiği gün olan 6 Ekim'de New York'tan ayrıldığına ilişkin haberi ise bu noktada Mine Erol'un yazdıklarını doğrular niteliktedir. Tüm bu endişelerine rağmen Ahmed Rüstem Bey New York'tan yola çıkmasının ardından sağ salım bir şekilde İtalya'ya varmış, ardından ülkeye ulaşmıştır (Erol, 1973: 42).

Ahmed Rüstem Bey'in Washington büyükelçiliği esnasında yaşadığı bu olaylar, onun yıllarını verdiği diplomatlık kariyerinin ne yazık ki sonu olmuştur. Ancak Türkiye'nin Avrupa'da yalnız bırakılıp haksızlıklara maruz kaldığı böyle bir zamanda Ermenilerin, Türkleri karalamak adına yürütmüş oldukları propaganda çalışmalarına karşı Ahmed Rüstem Bey tarafından her ne pahasına olursa olsun gösterilen çaba ve direnişin etkileri asla unutulmamalıdır (Jaeschke, 2001: 106).

Ahmed Rüstem Bey'in ayrılışı Amerikan basınında da önemli yer bulmuş, Dışişleri Bakanlığı ile arasında yaşanan ve basına yansıyan anlaşmazlıktan ötürü ülkeden ayrıldığı, iznini kullanmasını takiben ise vazifesine geri döneceği ifade edilmiştir. Yukarıda sözü edilen tüm bu yaşananların ardından hakkında birtakım spekülatif haberler de yapılmıştı. Bunlardan birinde Ahmed Rüstem Bey'in ülkeyi ani terk edişini Dışişleri Bakanlığı ile yaşadığı sorunlardan çok önce planlamış olduğu; hatta daha büyük bir Türk donanmasının teşkili için çalıştığı ve bu doğrultuda da Osmanlı Elçiliği adına bir Amerikan gemi firmasının resmi yetkilileri ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunduğu belirtilmiştir ("A. Rustem Bey Expected to Return As Envoy Here", The Evening Star, 8 Ekim 1914: 17). Aynı konudaki bir diğer haberde ise

başlangıçta yine bilindik ifadeler ile Ahmed Rüstem Bey'in ülkeden ayrılışına açıklık getirilirken, haberin sonunda Ahmed Rüstem Bey'in bu eyleminin - her ne kadar ellerinde bunu kanıtlayacak sağlam kaynaklar olmasa da - Alman diplomatlarınca tasarlandığı ifadesi de yer almaktadır⁸.

Ahmed Rüstem Bey ve Birinci Dünya Savaşı

Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'dan ayrılma kararı aldığı o günlerde Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na katılmanın eşiğine gelmişti. 28 Temmuz 1914 tarihinde Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'nın Wangenheim⁹ ile gerçekleştirdiği görüşmede Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'a dahil olma isteğine ilişkin bir teklif sunulmuştu. Gizli tutulan, sadece Enver, Talât ve Halil Beylerin haberdar oldukları bu teklif, şayet bir anlaşmayla neticelenecek olur ise Rusya'nın, Osmanlı Devleti Almanya ya da Avusturya - Macaristan'a saldırması durumunda geçerli olacaktı. 2 Ağustos 1914 tarihinde ise Osmanlı Devleti, Almanya ile arasında imzalanan bu anlaşma neticesinde kağıt üzerinde Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmuştur. Ancak anlaşmanın ardından Osmanlı Heyeti Almanlardan, kapitülasyonların kaldırılışını onaylamasının yanı sıra Yunanistan savaşa girecek ve Türkler tarafından bozguna uğratılacak olursa Ege Adaları'nın Osmanlı Devleti'ne iadesi ve Osmanlı Devleti'nin savaş tazminatı alması gibi bazı hususlarda ek taleplerde bulunmuşlardı (Soy, 2005: 185-187).

6 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın tüm bu ilave talepleri kabul etmesi sonucunda da Çanakkale Boğazı'nda bekletilmekte olan Goeben ve Breslau adlı iki Alman zırhlısının Marmara Denizi'ne girişine müsaade

⁸ Ahmed Rüstem Bey'e Almanya ile ilişkisinin olabileceğine dair yöneltilen, belki de yukarıda yer alan gazete haberinden daha ilginç olan bir diğer itham ise Ahmed Rüstem Bey'in hariciye vazifelerine son vermesinin çok zaman sonrasında Robert Lansing'ın Başkan Wilson'a yazmış olduğu 10 Mayıs 1919 tarihli mektupdur. Bu mektupta Lansing: "...Rüstem Bey, Bernstorff Kabire'de bulunduğu sırada, bir zaman orada müteaviş bir gazetenin muharriri idi. Alman hükümetinin onu ücretli tuttuğu ve gazetesinde İngiltere'ye karşı hücumlarının Bernstorff ve vatandaşları tarafından telkin edildiği söyleniyor..." ifadesinde bulunarak şüphelerini dile getirmiştir (Erol, 1973: 44), ("A. Rustem Bey, Turkish Ambassador Leaves", East Oregonian, 3 Ekim 1914: 8).

⁹ Hans Freiherr von Wangenheim: Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1912'den 25 Ekim 1915 tarihine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçilik görevi yapan Alman diplomat (Dadrian, 2004: 268).

edilmişti. Fakat söz konusu gelişmeyi İtilâf Devletleri tepki ile karşılamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu iki zırhlıyı satın aldığı ve komutasına da Alman General Souchon'u atadığı açıklamasını yapmıştı. Osmanlı donanmasının Ruslara karşı mücadele edebilecek bir duruma gelmesiyle birlikte Karadeniz kıyısındaki Rus limanlarına saldırması, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla sonuçlanmıştı (Soy, 2005: 190).

İşte tam da o günlerde, halen Washington Büyükelçiliği'nde bulunan Ahmed Rüstem Bey'e 1 Ağustos 1914 gününün akşamı, yeni başlamış olan dünya savaşına dair görüşleri sorulmuştur. Tüm Avrupa'ya yayılacak bir savaş muhtemel gördüğünü ("*Turkey - Servian War Sure*", The Sunday Star, 2 Ağustos 1914: 2), ayrıca bir ay sonrasındaki diğer beyanatında ise Türkiye'nin üç haftadır silahlandığı ("*Turkey - Servian War Sure*", The Sunday Star, 2 Ağustos 1914: 2), savaşta Almanya'nın müttefiki olacağını söylemiştir. Osmanlı Hükümeti tarafından henüz resmi bir açıklama yapılmamış olmasına karşın Ahmed Rüstem Bey'in bu ifadeleri hayli ilginçtir. Ancak 2 Eylül tarihinden itibaren Amerikan basınında yer alan bazı haberlerde Ahmed Rüstem Bey bu kez, Türkiye'nin üç haftadır silahlandığına ilişkin söyleminin tam aksine ısrarla Türkiye'nin henüz savaşa girmediği yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Ahmed Rüstem Bey'in bu görüş değişikliğinin hükümetin kendisini uyarmasından kaynaklanmış olması ise kuvvetle muhtemeldir ("*Turkey Wants to Enter Fight*", The Ogden Standart, 27 Ağustos 1914: 3).

Ahmed Rüstem Bey'in, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin hemen öncesinde ülkenin durumunu değerlendirdiği ve "*World's Work Magazine*" adlı bir Amerikan dergisinin Ekim 1914 sayısında yayınlanmak üzere 29 Ağustos 1914 tarihinde kaleme almış olduğu makalesi, bir yandan onun bakış açısını kavrayabilmek, diğer yandan ise sürece ışık tutması açısından hayli önem taşımaktadır.

Bu makalesinde Ahmed Rüstem Bey öncelikle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine ilişkin görüşlerine değinmiştir. 14-15 Ağustos 1914 tarihlerinde Yunanistan'a savaş açma niyetindeki Osmanlı

Devleti'nin bunu gerçekleştirmediği ve artık tarafsızlıktan vazgeçtiğine dikkat çeken Ahmed Rüstem Bey yazısını şu şekilde sürdürmüştür:

“Bugüne bakıldığında ise Türkiye, aktif bir şekilde Almanya ve Avusturya - Macaristan'ın yanında yer alma noktasında bulunmaktadır. Bab-ı Âli'nin, bakiındaki çok sayıda resmi beyanatta da belirtildiği üzere, 15 Ağustos itibarıyla tarafsızlığını bırakması, politikasında radikal bir değişimin olduğunu doğrular niteliktedir. Hükümetim ile aramdaki iletişim bağı koparıldığından, bu meseleye dair gelişmelerle ilgili kesin bir açıklamada bulunacak durumda değilim. Ülkemin savaşa katılacağına inanmak istemiyorum. Böylesi bir kararın gerçekleştirilmesinin lüzumlu olmamasını hem diliyor, hem de dua ediyorum”.

Ahmed Rüstem Bey Türkiye'nin savaşa katılması konusuna olumsuz olarak yaklaştığını, şayet bu gerçekleşir de Türkiye, Almanya ve Avusturya - Macaristan'ın safında savaşa girecek olur ise, sebebinin İngiltere olacağını vurgulamıştır:

“Türkiye, kendisi için İngiltere'de inşa edilen iki savaş zırhlısının İngiliz bayrağı çekilerek Türkiye'ye gelmesine ilaveten - artık son defa söyleyeceğimi ümit ettiğim- Büyük Britanya'nın Türk menfaat ve duygularına bitmek tükenmek bilmeyen saldırılarının yarattığı öfke ve umutsuzluk, Türkiye'nin ağırlığını Avusturya - Alman işbirliğinden yana kullanmasına sebebiyet verecektir. Büyük Britanya'nın söz konusu zırhlıları sahiplenmesinin doğru olup olmadığı hiç de önemli değil. Bu iki zırhlı, denizde Almanya'ya karşı ezici üstünlüğüne ilaveten iki büyük donanma gücü ile hareket eden Büyük Britanya için pek bir önem arz etmez iken, Yunanistan'a verilmesi mevzu bahis olduğunda ise Türkiye için özgürlük adına her şey demektir. Büyük Britanya, Türkiye'ye en azından derhal bu zırhlıların bedelini ödemeliydi. Zira Büyük Britanya, söz konusu bedelin savaşın sonra karşılanacağı türünden oldukça liberal vaatlerle kendini tatmin ederek hesabı kapatmamıştır”.

Milli Mücadele Döneminde Ahmed Rüstem Bey

Yapılan araştırmada Ahmed Rüstem Bey'in 1915 ile 1918 yılları arasındaki süre zarfında faaliyetleri ya da nerede olduğuna ilişkin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak 1918 yılına gelindiğinde ortaya çıkan Ahmed Rüstem

Bey'in Kilikyalılar Cemiyeti'ne üye olarak seçilmesi, Milli Mücadele'de yer aldığı sürecin başlangıcı olmuştur.

Makedonya ve Filistin cephelerinin eş zamanlı olarak düşmeleriyle birlikte 30 Ekim 1918 tarihi, Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı'nın sonu olmuş (Uçarol, 1995: 473); gerek askeri, gerekse ekonomik ve manevi anlamda tam bir çöküş yaşayan Osmanlı Devleti İtilâf Devletleri ile mutlak bir teslimiyet ifade eden Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır (30 Ekim 1918) (Zücher, 1998: sy). Oldukça ağır şartlar içeren bu antlaşma, İtilâf Devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşma doğrultusundaki emperyalist planlarının uygulamaya konulması anlamını taşımaktadır.

İşgal olasılığının yaratmış olduğu endişenin neticesinde ilk olarak Adana ili ve çevresinin daha iyi savunulması adına Ali Fuat Paşa'nın girişimi ile 20 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirilen görüşmelerin ardından Kilikyalılar Cemiyeti kurulmuştur. Başkanlığını Âyan Reisi Rıfat Bey'in üstlendiği cemiyetin üyeleri arasında Nafia Eski Nazırı Ali Müfit Bey, Halep Mebusu Ali Cenâni Bey (Tunaya, 2015: 485) ve elçilerden ise Ahmed Rüstem Bey bulunmaktadır (Sarıhan, 1982: 69). Ancak bu cemiyetin, Sivas Kongresi'nden hemen sonra kurulan müdafaa-i hukuk cemiyetleri sebebiyle faaliyete geçmesi ne yazık ki mümkün olamamıştır.

Ahmed Rüstem Bey Sivas'ta

Ahmed Rüstem Bey 17 Eylül 1919 günü Milli Mücadeleye katılmak üzere İstanbul'dan yola çıkmış, 19 Eylül 1919 tarihinde ise Sivas'a ulaşarak Milli Mücadele'ye iştirak etmiştir (Beyoğlu, 2009: 323). Mazhar Müfit Kansu, "Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le Beraber" adlı eserinin II. cildinde Ahmed Rüstem Bey'in Sivas'a yalnız gelmiş olduğunu ifade etmişse de, Hüsrev Gerede ise anılarında Mazhar Müfit ile birlikte geldikleri bilgisine yer vermiştir (Kansu, 1988: 502).

Ahmed Rüstem Bey ya da Mazhar Müfit Bey aracılığıyla Sivas'a ulaştırılan bir de layihadan bahsedilmektedir. Bahsi geçen layiha Veliâht Abdülmecid'in, Damat Ferid Hükümeti'ni Paris Barış Konferansı'na sunmuş olduğu muhtıradan ötürü eleştirdiği 16 Temmuz 1919 tarihli layihasıdır. Milli

direnişçilere göre bir veliahdın, Vahideddin ve Damat Ferid'e karşı fikre sahip oluşu, milletin nezdinde çok büyük önem arz etmekte ve İstanbul Hükümeti'ne karşı onların elini güçlendirmekteydi. Temsilciler Kurulu tarafından bazı yerel gazetelerde yayınlanması istenmiş olan bu layiha, o dönem Mustafa Kemal Paşa ile görüşme yapmak üzere Sivas'a gelen Harbord Heyeti'ne de verilmişti. Bu layihayı Sivas'a getiren şahsın, Hüsrev Gerede'nin anılarından yola çıkarak Mazhar Müfit ve Ahmed Rüstem Beylerin birlikte geldiklerinin varsayılması ve Gerede'nin Mazhar Müfit hakkındaki olumsuz, Ahmed Rüstem Bey hakkındaki olumlu düşünceleri nedeniyle Ahmed Rüstem Bey olması daha uygun bulunmuştur (Oral, 2005: 285-290). Ayrıca Mazhar Müfit Bey'in, *'Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber'* adlı eserinde Ahmed Rüstem Bey'in Sivas'a yalnız başına geldiği ve kendisinin ise o sıralarda zaten Sivas'ta olduğu bilgileri göz önüne alındığı takdirde, Abdülmecid'in layihasını getiren zatın Ahmed Rüstem Bey olma olasılığı güç kazanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesinde Ahmed Rüstem Bey

Ahmed Rüstem Bey'in Amerika'dayken daima Osmanlı Devleti'ni savunduğu, Ermenilerin Amerikan kamuoyunda Türk zulmüne maruz kaldıklarına ilişkin asılsız propagandaları Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında da sürmekte idi. Söz konusu propagandalar neticesini vermiş ve Ermenistan'ın Amerikan mandası altına girmesi gündeme gelmişti. Ancak Doğu Anadolu ve Kafkasya'da kabul edilecek bir Ermenistan mandası Amerika'nın çıkarlarına uymamaktaydı. Bu koşullarda ise dönemin Amerikan Başkanı Woodrow Wilson, sorunu yerinde incelemek üzere General Harbord başkanlığındaki bir heyeti bölgeye gönderme kararı almıştı (Ayışığı, 2004: 98).

İncelemeleri doğrultusunda Amerikan Senatosuna sunmak üzere bu konuda bir rapor hazırlayacak olan Harbord başkanlığındaki heyet, seyahati esnasında Sivas'a da uğrayarak Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş; kendisine Milli Mücadelenin amacı ve Ermenilere uygulanan herhangi bir kötü davranışın olmadığı anlatılmıştır. Bu seyahatin en önemli tanıklarından birisi de Harbord'a tercümanlık yapmak üzere görevlendirilen Robert Kolej'in müdürü Hüseyin Pektaş'tır. Yazar Fethi Tevetoğlu konuya dair kaleme aldığı makalesinde 1969

yılının bir yaz günü röportaj yapmak üzere Pektaş'ın evine gittiğinden bahsetmiştir. Tevetoğlu'na Harbord'un görüşme ve seyahatini tüm ayrıntılarıyla anlatan Pektaş, Ahmed Rüstem Bey'den de söz etmiş, onun da tercümanlık yaptığını belirtmiştir. Ayrıca Ahmed Rüstem Bey'in General Harbord'a, 1918 yılında Bern'de yazmış olduğu 'Birinci Dünya Savaşı ve Türk - Ermeni Sorunu' adlı kitabını verdiği ve Fransızca olan bu kitaba Harbord'un büyük ilgi gösterdiğini anlatan Pektaş, General Harbord'un bu kitabı tercüme ederek kendisine aktarmasını istediğini de sözlerine eklemiştir (Tevetoğlu, ty, sy).

Ahmed Rüstem Bey Komutanlar Toplantısı'nda

Meclisin toplanacağı yer hususunda ordu ileri gelenlerinin de fikirlerini almak ve Ulusal Örgütün alacağı form, çalışma yöntemi ve barış konferansı kararları karşısında izlenecek tutumu görüşmek üzere 16 - 28 Kasım 1919 tarihleri arasında düzenlenen Komutanlar Toplantısı'nın katılımcıları arasında Ahmed Rüstem Bey de bulunmaktaydı (Atatürk, 1987: 182).

Ahmed Rüstem Bey düzenlenen toplantılar süresince görüşlerini yazılı ve sözlü olarak dile getirmiş; İstanbul dışında ve bir Meclis-i Mebusan'dan ziyade bir Millet Meclisi (Assemblée Nationale) şeklinde toplanılmasının daha yerinde olacağı görüşünü ileri sürmüştür (İğdemir, 1989: 19). Meclisin toplanma meselesinden hareketle memleketin durumu hakkında da genel bir yorumda bulunarak padişah ve İstanbul Hükümeti'nin Milli Direniş Hareketi'ne muhalefeti dolayısıyla arzulan birliğin sağlanamayacağını belirten Ahmed Rüstem Bey, ülke ve halk her ne kadar madden ve manen zor şartlar içerisinde bulunsalar da Batılı Devletlere karşı durabilmenin tek yolunun daima kendine güvenerek cesaretli ve güçlü olmaktan geçtiğini önemle vurgulamıştır.

Temsil Heyeti tarafından düzenlenen bu toplantıda alınan kararların ardından sıra mebusların belirlenmesine gelmiştir. Ahmed Rüstem Bey'in ise 13 Ekim 1919 tarihinde Temsil Heyeti'nin aldığı kararla Çorum'dan mebus aday olması düşünülmüştür (Baykal, 1989: 19). Ancak Temsil Heyeti Ankara Valiliği tarafından 12 Kasım 1919 tarihinde Çorum yerine merkez livadan seçilmesi daha uygun görülen Ahmed Rüstem Bey böylece Osmanlı Meclis-i Mebusanının son dönemi için gerçekleştirilen seçimde istifa eden Ankara

Mebusu Şeyh Tayyib Efendi'nin yerine Ankara mebusu olarak seçilmiştir (Baykal, 1989: 53).

Ahmed Rüstem Bey'in Temsil Heyeti ile Ankara'ya Gelişi

Meclis-i Mebusan'ın toplanacağı yerin saptandığı, komutanlar ile Temsil Heyeti'nin görüşmeler gerçekleştirdiği 16 - 28 Kasım 1919 tarihlerini takiben meclisin açılması artık giderek yaklaşmıştır (İğdemir, 1989: 162). 17 Aralık 1919 günü Temsil Heyeti tarafından yayımlanan bir genelge ile bölge toplantıları yerine genel bir toplantı yapılacağı; bu toplantı için ise Mustafa Kemal Paşa, söz konusu yerin yani yeni mebus görüşmelerinin yapılacağı kentin hem cepheler, hem de İstanbul ile olan demiryolu bağı nedeniyle yönetim açısından da Sivas'a eşdeğer gördüğü Ankara olduğunu ifade etmiştir (Atatürk, 1987 : 224-225).

Verilen bu karar üzerine henüz Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Bey, Mazhar Müfit Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Süreyya Bey, Hakkı Behiç'in yanı sıra Temsil Heyeti'nden olmayıp konuk sıfatı ile Ahmed Rüstem Bey, Hüsrev Gerede, Dr. Refik Saydam, Yüzbaşı Bedri Bey, Yüzbaşı Cevat Abbas Bey ve Muzaffer Bey 18 Aralık 1919 günü Kayseri'ye gitmek üzere üç araba ile yola koyulmuşlardı (Cebesoy, 2010: 331). Fırtına, soğuk ve karlarla kaplı yollardan geçerek ancak ertesi gün Kayseri'ye ulaşabilen kafiye, Hüsrev Gerede'nin aktardığına göre havanın tüm muhalefetine rağmen silahlı milisler, okullar, gayrimüslim ileri gelenler, büyük küçük herkes karşılamak için yollara çıkmışlardı. Gerede'nin, o esnada yanında bulunan Ahmed Rüstem Bey'in bu manzara karşısında çok duygulanarak neredeyse ağlayacağını ifade etmesi, onun sert ve biraz da asabi görünümünün altında aslında oldukça naif bir kişiliğe sahip olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır.

Tüm bu gelişmelerin yaşandığı bu süreçte ayrıca artık kendilerini ifade edebilecek bir duruma gelen milliyetçiler İstanbul'da bazı halk toplantıları tertip etmekteydiler. 23 Ocak günü Zeynep Hanım Konağı olarak da bilinen İstanbul Darülfünunu Konferans Salonu'nda düzenlenen ve Pierre Loti'ye atfedilen; komutanlar, dönemin aydınları, yabancı misafirler, işgal ordusu subayları da dahil olmak üzere 5 binden fazla kişinin katılımı ile gerçekleşen bu ilk

toplantıdaki isimlerden biri de Ahmed Rüstem Bey idi (Okur, Küçükuğurlu, 2006: 165).

Ahmed Rüstem Bey Hakkında Çıkarılan İdam Kararı

T.B.M.M açıldıktan kısa bir süre sonra İstanbul Hükümeti harekete geçmişti. Amacı Ankara'daki harekete katılanlara ağır cezalar verilmesini sağlayarak Milli Harekete desteklerini önlemektir. Nemrut Mustafa başkanlığında, aralarında ise Mustafa Kemal Paşa, Ahmed Rüstem Bey, Kara Vasıf Bey, Ali Fuad Paşa, Dr. Adnan Bey, Halide Edib Hanım'ın olduğu; Ankara'daki Milli Hareketin önderlerinin gıyaben yargılandığı bu mahkemede halktan zorla para toplamak, Kanun-i Esasi'ye aykırı davranmak, Kuvâ-yı Milliye adı altında Osmanlı tebaa ve ülke halkını padişah ve hükümet aleyhinde kışkırtarak silahlı isyana teşvik etmek gibi bazı suçlamalarda bulunulmuştur (Turan, 1998: 167).

Başlanan söz konusu yargılama süreçleri 11 Mayıs 1920 tarihinde tamamlanmış olup, Mülkiye Ceza Kanunname-i Hümayununun 45. maddesinin 1. fıkrası, 55. maddesinin 4. fıkrası gereğince idam cezasına çarptırılan bu şahısların mallarına da el konulması kararı verilmiştir (BOA, İ. DÜİT. 175/46, 1338 N). 16 Mayıs 1920 günü Sadrazam Damat Ferid Paşa tarafından padişaha sunulan bu idam kararname-i 24 Mayıs 1920'de ise yürürlüğe girmiş; İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'da herhangi bir varlığı bulunmayıp, söz sahibi olmadığından ötürü uygulamaya konulamamıştır (Akandere, 2009: 375-384).

Ahmed Rüstem Bey'in Ankara Milletvekilliği ve İstifası

Ahmed Rüstem Bey 23 Nisan 1920 günü açılan, ana amacı ülkenin bağımsızlığını temin ve muhafaza etmek olan Türkiye Büyük Millet Meclisine (Helmrich, 1998: 308) 3 Haziran 1920 tarihinde, Genel Kurula Ankara milletvekili olarak takdim edilmek suretiyle iştirak etmiş, Meclis Dışişleri Komisyonunda da görev almış fakat bu görevi çok kısa sürmüştür (Çoker, 1995: 71). Ahmed Rüstem Bey, Türkiye'yi müdafaa amacı ile kaleme almış olduğu ancak sınırlı sayıda basılıp dağıtımının iyi yapılmadığını düşündüğü ' *Mabkeme-i Âlem Huzurunda Türkiye*' adlı eserinin hem yeniden basımını

sağlamak, hem de çok iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmesi nedeniyle daha önceki yıllarda Avrupa ve Amerikan basınında yazmış olduğu, Türkiye lehindeki makalelere devam edebilmek için Avrupa'ya gitmek üzere istifa dilekçesini sunmuştur. Yapılan oylama neticesinde Ahmed Rüstem Bey'in istifası 8 Eylül 1920 tarihli Birleşimde oy çokluğu ile kabul edilmiştir (T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 8 Eylül 1336, I. Dönem, C:4, 61. Birleşim: 4 – 5).

Milli Mücadele kazanıldıktan sonra 12 Nisan 1924 tarihli Birleşimde ise, Ahmed Rüstem Bey'e bağlanması gündeme gelen emekli maaşı konusu görüşülmüş, ancak 16 Mart 1920 tarihi itibarı ile kendisine bağlanmış olan bir '*vatana bizmel*' maaşı' (T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 12 Nisan 1924, 35. Birleşim, C: 8/1: 555 – 568) bulunduğundan ötürü ayrıca bir emekli maaşı bağlanması Genel Kurul tarafından reddedilmiştir (T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 12 Nisan 1924, 35. Birleşim, C: 8/1: 573).

Milli Mücadele Dönemi Türk - İtalyan İlişkilerinde Ahmed Rüstem Bey'in Rolü

Milli Mücadele Dönemi Türk dış politikasının amaçları olan Misâk-ı Millî'yi uygulamanın dışında, özellikle Türkiye'nin dış ülkeler nezdinde tanınmasını sağlamak, yapılacak antlaşmalar çerçevesinde maddi, manevi destek elde etmek için her türlü propaganda aracını kullanma hususları oldukça önemlidir. Milli Mücadele dönemine bakıldığında da Ahmed Rüstem Bey'in bu amaç doğrultusunda hareket ettiği gözlemlenmektedir. Özellikle 8 Eylül 1920 tarihli, Ankara milletvekilliğinden istifa dilekçesinde yer alan "*çalışmalarım yurt dışında devam edeceğim*" ifadesi de bunu kanıtlar niteliktedir. O tarihten sonra, hiçbir resmi sıfatı olmamasına rağmen yurt dışında, ağırlıklı olarak da İtalya'da bulunan Ahmed Rüstem Bey Mustafa Kemal Paşa'ya edindiği gözlemlerini aktarmayı sürdürmüştür.

İtalya, Birinci Dünya Savaşı'nda Londra Antlaşması ile Anadolu'da bazı topraklar alması ve savaşın sonunda ise İngiltere tarafından daha önce kendilerine vaat edilen İzmir'in Yunanlara verilmesinin yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle Türkiye'ye yakın politikalar izlemiştir. Milli Mücadele döneminde tıpkı İngiltere ve Fransa gibi İtalya'nın da işgalci bir devlet oluşuna karşın, bir yandan Kuvâ-yı Milliye birliklerine yapmış oldukları silah yardımları (Turan,

1998: 161), diğer yandan müttefikleri ile ilişkilerinin zarar görme ihtimalini göze alarak işgal bölgelerinin kullanılmasına izin vermeleri ve yurtdışından gelen malzemelerin Anadolu'ya sevkiyatı için limanlarını açmaları (Çelebi, 2015: 100-101) Ankara Hükümeti tarafından kötü olanların içinde en iyisi yani 'ehven-i şer' olarak değerlendirilmiştir. Mustafa Kemal, İtalya ile ılımlı ve dostane ilişkiler içerisinde olsa da, daima şüphe ile yaklaşmış ve İtalyanların İngilizlere tepkisinden yararlanmak istemiştir (Çelebi, 1999: 204).

İngiliz istihbarat belgelerine göre Kemalistlerin Türkiye'deki istihbarat merkezi Ankara; yurt dışında ise Zürih, Berlin, Moskova, Paris ve Roma idi. Hatta bu merkezler arasında en önemlisi olan Roma'da bulunanların görevi bir yandan ülke dışında ulusalcıların propagandasını yaparken; diğer yandan da topladıkları bilgi ve gazetelerin çevirilerini Ankara'ya ulaştırmaktı (Sonyel, 2013: 214). O dönemlerde sıklıkla Roma'da bulunan Ahmed Rüstem Bey, İtalyanlar ile Kemalistlerin ilişkileri için çaba harcayan önemli Türk aydınları arasında yer almıştır. Batı Anadolu'daki İtalyan işgaline ilişkin *Politica* adlı İtalyan dergisi Mayıs sayısında Ahmed Rüstem Bey'in şu yorumuna yer vermiştir:

“İtalya'nın kendi amaçlarını gözeterek böyle davrandığını düşünsek de, becerikli ve zeki olduğunu kanıtladığını kabul etmeliyiz. Giriştiği yolda cesur ve daha özgürce ilerleyerek, İtalyan halkı en görkemli dönemlerinin büyüklüğünü yeniden yaşayabilir ve halkların desteğini kendiliğinden ona kazandırabilecek yeni bir biçimle, eski Roma İmparatorluğu'nu bir kez daha yaratabilir”. Bu ifadelerinin devamında ise Ahmed Rüstem Bey, Türkiye'nin İtalya'ya karşı yaklaşımının diğer devletlere nazaran daha olumlu olacağı ancak buna karşılık ekonomik alanda birtakım tavizlerin verilmesine pek sıcak bakmadığını belirtmiştir (Grassi, 2010: 116-117). Her zaman olduğu üzere yine başarı ve yükselmenin esas anahtarı olarak zekanın yanı sıra cesaretli olmaya özellikle vurgu yapan Ahmed Rüstem Bey, bu söylemini İtalya ile örneklemiştir. Zira en başından beri Türkiye'nin ilerlemesi adına her ne durumda olursa olsun daima cüretkâr davranması gerektiğini önemle belirten Ahmed Rüstem Bey, bu yolda yürüyen İtalya'nın geleceğinin tıpkı Roma İmparatorluğu dönemlerindeki gibi parlak olacağını da ifade etmiştir.

İtalyan Temsilci Fago'nun Ankara Ziyareti ve Ahmed Rüstem Bey

İtalya için Türkiye gerek siyasi, gerekse ekonomik ve endüstriyel ortaklık kurabileceği bir ülke; Türk toprakları ise oldukça önemli bir nüfuz bölgesi idi (Çelebi, 1999: 206). İşte bu sebepten ötürü İtalya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sforza'nın girişimleri ile 1920 yılının Haziran ayında daha önce San Remo Konferansı'na katılan delegelerden biri olan Prof. Vincenzo Fago (Grassi, 2010: 128), M. Caputo ve Rahip Giuliano'dan müteşekkil bir kurul ile Ankara'ya gelmiştir. Bu heyeti ağırlama hazırlıklarını ise İstanbul'un işgali ile dağıtılan meclisin ardından İtalyanlar tarafından tutuklanmaktan kurtarılarak Antalya'ya götürülen Ahmed Rüstem Bey'den başka Ahmed Muhtar Bey ve Memduh Şevket Bey üstlenmişti (Sonyel, 2013: 122).

Ahmed Rüstem Bey'e göre Fago'nun bu ziyareti onun Milli Mücadele'yi çok iyi kavramış olması (Ahmed Rüstem Bey, 1922: 19) ile yakından ilgilidir. İtalya'nın birtakım ekonomik çıkarlar elde etme talebi ile başlanan görüşmelerde Fago, bunların karşılığında ise milliyetçilere teçhizat ve nakdi yardımın yanı sıra Yunan işgalini engelleme teklifinde bulunmuştur (Çelebi, 1999: 128). Ancak gerçekleştirilen görüşmelerin neticesinde somut anlamda her iki tarafın da hiç bir çıkar elde etmediği bu ziyaret, İtalya'nın T.B.M.M'ni resmen tanıması ve milliyetçilere desteğini sürdürmesi açısından çok önemlidir. Ayrıca İtalyan temsilci Fago'nun Ankara'da bulunmasının yarattığı bir diğer olumlu durum ise İtalya ve Fransa'nın Türkiye ile uzlaşma hususunda aralarında rekabete yol açması olmuştur.

8 - 15 Ocak 1921 tarihleri¹⁰ arasında Ankara Hükümeti temsilcilerinin yanı sıra yurtdışında hayatını sürdürmekte olan önemli bazı isimler Roma'da toplanmışlardı (Sonyel, 2013: 123). Galip Kemali Bey'in kaldığı otelde bir araya gelen bu Türk siyasetçileri arasında, Maslahatgüzar Ferruh Bey'in Hariciye Nazırı Safa Bey'e hitaben kaleme almış olduğu 24 Kasım 1920 tarihli telgrafta (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, 2003: 183 – 184) 19 - 20 Kasım 1920 günlerinde Câmi Bey ile birlikte Roma'ya gideceği yer alan Ahmed Rüstem Bey

¹⁰ Toplantının gerçekleştiği bu tarihi "*Kurtuluş Savaşı Günlüğü*" adlı kitabının IV.Cildi'nin 155. sayfasında Sarıhan 7 Kasım 1921 olarak vermiştir.

de vardı (Sarıhan, 1986: 155). Bu toplantıda Sforza'ya hem İtalya'nın desteğini elde etmek, hem de müttefiklerine sunması için Türk siyasetçileri tarafından Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapılması konusuna ilişkin bir belge verilmiştir (Sonyel, 2013: 124). Muhtıra niteliğinde ancak Ankara ve İstanbul Hükümetlerini bağlamayan (Çelebi, 1999: 228) bu belgenin hazırlanması amacı ile düzenlenen görüşmelere katılan diğer isimler ise Eski Mebus Sûdi Bey, Eski Âyan Reisi Ahmed Rıza Bey, Hüseyin Hilmi Paşa, Eski Maliye Nazırı Cavid Bey, Salih Manir Bey, Vehip Paşa, Câmi Münir Bey, Ziya Bey, Ahmed İhsan Bey, Harun Aliçe, Reşit Safvet Bey, Sait Bey, Mahmud Muhtar Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa ve Ali Nizami Paşa'dan oluşmaktaydı (Sonyel, 2013: 124). Bu toplantılar ile ilgili vurgulanması gereken önemli husus ise bir araya gelen gerçek milliyetçiler ile İstanbul ve Ankara Hükümeti arasında herhangi tercihte bulunmayan kesimin ortak bir kararda buluşması olmuştur (Grassi, 2010: 138).

Ahmed Rüstem Bey Lozan Barış Konferansı'nda

26 Ağustos 1922 tarihinde Yunanlara karşı elde edilen Büyük Taarruz Zaferi neticesinde (Sonyel, 2013: 290) Ankara Hükümeti ve İtilâf Devletleri arasında 4 - 11 Ekim tarihinde Mudanya Konferansı düzenlenmiştir. 11 Ekim'de ise antlaşmanın imzalanarak ateşkesin sağlanmasını takiben barış konferansının düzenlenmesi ve bunun için nerede toplanılacağı konusu gündeme gelmiş; tarafsız bir yer olarak kabul edilen İsviçre'nin Lozan kentinde başlamasına karar verilmiştir (Çelebi, 1999: 228).

Lozan Barış Konferansı'na gönderilmek üzere İsmet Paşa, Doktor Rıza Nur Bey, Hasan Bey'den (Treaty of Peace, 1923: 5) oluşan baş delegelerin yanı sıra tecrübelerinden istifade edilmek adına gazeteci, çevirmen, diplomat, danışman ve farklı alanlardaki uzmanlardan oluşan hayli uzun bir delegasyon listesi hazırlanmıştı (Tuğluoğlu, ty: 288). Konferansa katılan diğer devlet heyetlerinin her biri toplamda 10 kişiyi geçmezken, aralarında çok sayıda yabancı dile hakim, deneyimli bir diplomat olan Ahmed Rüstem Bey (183 – 184) gazeteci Ruşen Eşref Bey (Ünaydın), şair, profesör Yahya Kemal Bey (Beyatlı) gibi önemli isimlerin de bulunduğu Türk heyeti 105 kişiden oluşmaktaydı (Çavdaroğlu, 2011: 68-71).

22 Kasım 1922 gününden itibaren görüşülen ve zorluk çıkaran bazı sorunlar sürüp giderken Türk delegeleri, yabancı kamu desteğini sağlamak amacı ile Ahmed Rüstem Bey tarafından hazırlanmış olan bir bildirin dağıtımını gerçekleştirmişlerdi. Bu bildiri ile Ahmed Rüstem Bey modern Türkiye'nin, Türk topraklarında yaşamakta olan yabancıların Türk hukukunu hiçe saymalarına asla boyun eğmeyeceği noktasında tüm dünyaya bir uyarıda bulunmuştu. Ayrıca bu bildiri de Ahmed Rüstem Bey Türkiye'nin, kutsal addedilen bu batılı camiaya dini önyargılarının bulunduğunu düşündüğü İngiltere ve Amerika tarafından kabul edilip edilmeyeceğine dair birtakım endişelerini dile getirmişti ("*Head of Russian Delegation Confers with Ismet Pasha*", Norwich Bulletin, 4 Aralık 1922: 1).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında imzalanan antlaşmaların en uzun süreli ve başarılı olan bu antlaşma çerçevesinde (Dockrill, 1993: 1) İsmet Paşa tarafından Ahmed Rüstem Bey başkanlığında bir heyet İngilizlerin, Musul meselesindeki petrol işletme hakkına ilişkin başvurularını değerlendirebilmek üzere Londra'ya yollanmıştır. Ancak bu davranışı Lord Curzon'un tepkisine yol açmış, İsmet Paşa'ya bir kınama mektubu göndermiştir (Sonyel, 2006: 99).

Ahmed Rüstem Bey'in Son Yılları, Ölümü ve Eserleri

İştirak etmiş olduğu Lozan Barış Konferansı'nın hemen ardından, 1923 yılının Ağustos ayında kendisine maaş tahsisi talebinde bulunduğu dilekçesinden Ahmed Rüstem Bey'in mali anlamda sıkıntı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır (BOA, HR. İM. 81/55). Ancak yapılan araştırmada ne yazık ki 1924 - 1928 yılları arasındaki süreçte nerede ya da neler yaptığına ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

28 Ağustos 1929 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na New York'tan Başkonsolos Münir Süreya Bey'in imzasını taşıyan bir yazı gelmiştir. Ünlü Amerikan hukuk bürosu Taylor, Blanc, Capron & Marsh tarafından gönderilen bu yazıda, bir veraset meselesine ait olduğu belirtilen evrakların konsolosluk vasıtasıyla Ahmed Rüstem Bey'e ulaştırılması istenmiştir. Mektupta, o dönem Türkiye'de hatta İstanbul'da olduğu anlaşılan Ahmed Rüstem Bey'in Şişli semtinde ikâmet ettiği ancak adresin doğrulanamadığı ifadesi de yer almaktadır. Adres hususuna bir kesinlik kazandırabilmek amacı ile İstanbul Polis

Müdüriyetinden araştırma yapılmasını talep eden 11 Eylül 1929 tarihli bir diğer yazıda “Şişli’de Kâtane Caddesi, 116 No’lu hanede ikâmet eylediği” ne dair bilgiye ulaşılmıştır. Bunun üzerine bakanlık bu kez 17 Eylül 1929 tarihinde Ahmed Rüstem Bey’e, New York Başkonsolosluğu aracılığıyla kendisine iletilmesi istenen evraklarının olduğu ve söz konusu evrakları teslim almak için bakanlığa şahsen gelmesi gerektiğinin içeren bir yazı göndermiştir (BOA, HR.İM. 232/41). İşte bu noktada ise Ahmed Rüstem Bey’in İstanbul’da ve yukarıda belirtilen adreste ikâmet etmekte olduğu kesinlik kazanmıştır. Zira, Dışişleri Bakanlığı tarafından iletilen 18 Eylül 1929 tarihli yazıda Ahmed Rüstem Bey’ in bahsi geçen evrakların şahsen teslim edildiği bilgisi bulunmaktadır.

Ahmed Rüstem Bey’in “La Guerre Mondiale et la Question Turco - Arménienne” (Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu - Bern, 1918); “Le Crise Proches Orientale et le Question des Détroits de Constantinople” (Yakın Doğu Krizi ve İstanbul Boğazı Sorunu - Genova, 1922); “ La Question des Capitulations en Turquie” (Türkiye’de Kapitülasyonlar Sorunu - 1922); “The Ethnic Formation of the Turkish People and Its Present Role Among the Nations” (Türk Halkının Etnik Oluşumu ve Uluslar Arasındaki Rolü - Londra, 1932) Celâl Nuri Bey (İleri) ile; “Mahkeme-i Alem Huzurunda Türkiye” adlı eserleri bulunmaktadır.

2 Ocak 1921 tarihinde Roma’dan Ankara’ya yollamış olduğu mektupta hastalığından bahseden Ahmed Rüstem Bey, bunun uzun zamandır süregelen bir rahatsızlık olduğu ve yetkililerce de bilindiğini ifade etmiştir (Kantarıcı, 2008: 270). Ancak Ahmed Rüstem Bey’in ölüm tarihine ilişkin farklı bilgiler mevcuttur. Birçok araştırmacı bu yılı 1935 olarak verirken; Cumhuriyet Gazetesi Arşivi’nde 23 Ekim 1934 günü Etfâl Hastanesi’nde vefat ettiği, ardından ise Feriköy Kabristanı’na defnedildiğine ait bir ölüm ilanı mevcuttur.

Sonuç

Ahmed Rüstem Bey iyi eğitimi, çok sayıda yabancı dile hakimiyeti doğrultusunda oldukça genç yaşlardan itibaren başlayan hariciye kariyeri sayesinde edindiği tecrübeleri ile gerek Osmanlı’nın son dönemi, gerekse Milli Mücadele döneminde diplomasi alanında önemli katkılar sağlamıştır. Her şeyden önce daima ülke menfaatlerini ön planda tutmuştur. Ahmed Rüstem

Bey görevleri süresince, Osmanlı Devleti'nin haritadaki yerini dahi bilmeyen yabancılar tarafından aleyhte öne sürülen birtakım ithamlara engel olabilme noktasında ülke tanıtımının önemine değinmiştir. Bu hususta ise özellikle hariciyecilere büyük görevler düştüğünü belirterek; düzenlenen tüm organizasyonlara katılmalarından, sergiledikleri davranışlara varıncaya değin özen gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının sonrasında, artık resmen görevlendirilmese de ağırlıklı olarak Roma olmak üzere yurt dışında bulunmuştur. Milli Mücadele dönemi dış politikası çerçevesinde değerlendirildiğinde ise bu durum onun adeta bir istihbaratçı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın dış politika danışmanlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Leh asıllı olan Ahmed Rüstem Bey beyanat, röportaj ve makalelerinde sıklıkla “doğduğum ve beni doyuran topraklara minnetimi sunuyorum” ifadesini kullanmıştır. İlk başta, onun bu söyleminin altında yatan sebebin Türk topraklarında yabancı olarak doğmuş ve yaşamış biri olmasının yaratabileceği aidiyetlik duygusu olduğu düşünülmektedir. Ancak hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı bazı olaylara ilişkin yaklaşımları incelendiğinde, sergilediği vefakarlığın büyük olasılıkla karakterinden ileri geldiği açıkça görülmektedir. Hakkında yaptığımız bu araştırma onun kişiliği, görevleri, ailesini tanımaya yardımcı olduğu ölçüde söz konusu sürece özellikle Ahmed Rüstem Bey ve Amerikan basınının bakış açısını da ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv vesikaları

Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, Y. PRK. HR. 32 - 79, 1320/Z

BOA, MF. MKT. 90 - 77, 1303/B

BOA, HR. SFR. 3 583-22, 1908/07

BOA, İ. HR. 301 - 19055, 1303/C

BOA, İ. HR. 427 - 51, 1324 / Z

BOA, İ. MBH. 15 - 51, 1332/C

BOA, İ. MBH. 15 - 47

BOA, HR.SYS. 70 - 38, 1914/08

BOA; İ. DÜİT. 175 - 46, 1338/N

BOA, HR. İM. 81 - 55, 1923/08

BOA, HR. İM. 232 - 41, 1929/08

T.B.M.M Zabıt Cerideleri

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 8 Eylül 1336, 3. Dönem, 61. Birleşim, Cilt: 1

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 12 Nisan 1924, 35. Birleşim, Cilt: 8/1

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

The Barre Daily Times

The Bemidji Daily Pioneer

The Clarksburg Sunday Telegram

The Daily Ardmoreite

The Daily Pasific Commercial Advertiser

Dakota County Herald

The Day Book

East Oregonian

El Paso Herald

Evening Capital News

The Evening Star

Fulton County Tribune

Los Angeles Herald

The Madisonian

New Daily Tribune

The New York Times

Norwich Bulletin

The Washington Herald

Araştırma Eserleri

Ahmed Rüstem Bey (1918), *The World War and the Turco - Armenian Question*, Berne.

----- (1922), *Le Crise Proche - Orientale et La Question des Détroits De Constantinople*, Rome.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal (1987), *Nutuk*, Geçit Kitabevi, İstanbul.

Ayışığı, Metin (2004), *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (2003), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No 62, Ankara.

Blunt, Sandison Janet (1918), *My Reminiscences*, London.

Cebesoy, Ali Fuat (2010), *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul.

Çavdaroğlu, Hüseyin Avni: *Öncesi ve Sonrası ile Lozan* (2011), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Çelebi, Mevlüt (1999), *Milli Mücadele Döneminde Türk - İtalyan İlişkileri*, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara.

Çoker, Fahri (1995), *Türk Parlamento Tarihi - Milli Mücadele ve T.B.M.M I. Dönem (1919 - 1923)*, Cilt III, No 6, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara.

Dadrian, Vahakn (2004), *The History of the Armenian Genocide - Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, New York.

Derek, Howse: *Greenwich Time and the Discovery of the Longitude*, London (1980) Oxford University Press, U.K.

Durham, Edith Mary (1914), *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, E. Arnold, London.

Elliot, Francis Minto Dickonson (1893), *Diary of an Idle Woman in Costantinople*, John Murray, London.

Erol, Mine (1972), *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919 - 1920*, İleri Basımevi, Giresun.

Erol, Mine: *Osmanlı İmparatorluğu’nun Amerika Büyük Elçisi A. Rüstem Bey*, Ankara, Bilgi Basımevi, 1973.

Gerede, Hüsrev (2002), *Hüsrev Gerede’nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler (19 Mayıs 1919 - 10 Kasım 1938)*, Haz: Sami Önal, Mart Matbaası, İstanbul.

Grassi, Fabio L. (2010), *İtalya ve Türk Sorunu 1919 - 1923, Kamuoyu ve Dış Politika*, Çev: Nevin Özkan, Durdu Kundakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Grabill, Joseph L. (1971), *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810 - 1927*, University of Minnesota Press, U. S. A.

Hamlin, Cyrus (1877), *Among the Turks*, American Tract Society, U. S. A.

Iacovella, Angelo (2005), *Gönye ve Hilal - İttihad ve Terakki ve Masonluk*, Çev: Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

İğdemir, Uluğ (1989), *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

International Conference Held at Washington for the Purpose of Fixing a Prime Meridian and a Universal Day, Protocols and Proceedings (1884), Gibbon Bros., Printers and Bookbinders, Washington D. C.

International Sanitary Conference, "Proceedings of the International Sanitary Conference" (1881), Government Printing Office, Washington.

Jaeschke, Gotthard (2001), Kurtuluş Savaşı ile İngiliz Belgeleri I, Tarih Kültür Dizisi: 200, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kansu, Mazhar Müfit (1988), Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kütükçü, Tamer: Kadıköy'ün Kitabı: Geçmiş Zamanların, Mekânları ve Hatırlamaların Rafında, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2014.

Łatka Jeryz S. (1980), Polacy w Turcji, Lublin, Oświatowe Uniwersytetu Marii Curie - Skłodowskiej w Lublinie, 1980.

----- (2005), Słownik Polaków w Imperium Osmańskim Rebulice Turcji, Księgarnia Akademicka, Kraków.

London School of Economics and Political Sciences (2005), Ionian Bank 3/11, Vol II, Part 2.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler (1933), Birinci Takım, Cilt I, Kitap I, Çev: Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Mac Farlane, Charles (1829), Constantinople in 1828, Saunders and Otley, London.

The National Export Exposition Philadelphia, Philadelphia, Department of Publicity and Promotion National Export Exposition, 1899.

Okur, Mehmet; Murat Küçükogurlu (2006), İngiliz Yüksek Komiserlerin Gözüyle Milli Mücadele 1918 - 1920, Serander Yayınları.

Pears, Sir Edwin (1916), *Forty Years in Constantinople; recollections of Sir Edwin Pears, 1873 - 1915*, Appleton and Company Collection, New York.

Rugby School Register (1874 - 1887), Vol III, London, A. J. Lawrence Percival & Co.

Sarıhan, Zeki (1986), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara.

----- (1982), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara.

Sonyel, Salâhi R. (2013), *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Sonyel, Salâhi R. (2006), *Gizli Belgelerle Lozan'ın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Şimşir, Bilâl N. (1992), *Atatürk ile Yazışmalar 1920 - 1923*, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi/36, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Treadway, John D. (1988), *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria and Hungary (1908 - 1914)*, Purdue University Press.

Treaty of Peace with Turkey, and Other Instruments Signed at Lausanne on July 24, 1923, Together with Agreements between Greece and Turkey Signed on Jan 30, 1923, and Subsidiary Documents Forming Part of the Turkish Peace Settlement, London, His Majesty's Stationary Office, 1923.

Tunaya, Tarık Zafer (2015), *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, Cilt II: İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Turan, Şerafettin (1998), *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Uçarol, Rifat (1995), *Siyasi Tarih (1789 - 1995)*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Zürcher, Erik Jan (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul.

Makale ve Bildiriler:

Akandere, Osman (2009), “Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 43, Ankara.

Beyoğlu, Süleyman (2009), “Milli Mücadele'nin Az Bilinen Bir Siması: Ahmed Rüstem Bey (Alfred Bilinski 1862 - 1935)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 46.

Çelebi, Mevlüt (2015), “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye - İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Dergisi, Sayı 91, Ankara.

Dockrill, Michael (1993), “Britain and Lausanne Conference: 1922 - 1923”, *The Turkish Year Book*, Vol XXIII.

Donoghue, Mark (2008), “William Thomas Thorton's Family, Ancestry, and Early Years: Some Findings from Recently Discovered Manuscripts and Letters”, *University of Notre Dame History of Political Economy Papers and Journal Articles*, 40(3).

Gümüş, Musa (2015), “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?” *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XXIII.

Kantarci, Şenol (2008), “Osmanlı'da Onurlu Bir Diplomat ve Milli Mücadele'nin Önemli Siması: Ahmed Rüstem Bey”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 42, Ankara.

Köstüklü, Nuri (2009), “Balkan Savaşı Öncesinde İşkodra ve Kosova Vilayetlerinin Durumuna Dair Çetine Sefiri Alfred Rüstem Bey'in Bir Raporu, Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti Sempozyumu 14 - 16 Nisan 2009, Kosova.

Oral, Mustafa (2005), “Veliâht Abdülmecit’in Ankara’ya Davet Edilmesi Meselesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 61.

Şendal, Kürşad : “Osmanlı’ya Masonların İlk Gelişi”, <http://timeturk.com>, 2014.

Tevetoğlu, Fethi (ty), “Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Dr. Hulusi Y. Hüseyin”, T. C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, <https://www.atam.gov.tr>

Tuğluoğlu, Fatih (ty), Ali Naci Karacan’ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 53.

Walsh, Casey (2012), “Anthropology and the Commodity Form: The Philadelphia Commercial Museum, Critique of Anthropology”, University of California Press, Santa Barbara.

Wilson, David (2011), “List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and Its Former Territories, from the Sixteenth Century to about 1860”, University of Birmingham.

Zürcher, Eric Jan (1998), “The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros”, Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive - Department of Turkish Studies, Leiden.

İnternet Kaynakları:

Erişim: 21. 05. 2020 www.thegazette.co.uk

Erişim: 03. 02. 2016 www.levantineheritage.com /
haidarpashacemetery

Erişim: 17. 04. 2017 www.philsp.com

Erişim: 10. 04. 2017 www.findgrave.com

KİTAP TANITIMI

Ahmet Hâdî Maksûdî, *Kırâat-ı Kur'ân*, Kazan: Lito-Tipografiya I.N. Haritonova, 1321/1904, 48 s.

Ahmet Hadi Maksudi, Qiraat-i Quran, Kazan: Litho-Printing House I. N. Kharitonova, 1321/1904, 48 p.

Adem GÖRMÜŞ*

Öz

Kur'ân Kırâatı konusundaki çalışmalar erken dönemlerde başlamıştır. Arap dünyasında, Türk coğrafyalarında ve Batı'da konuyla ilgili teorik ve pratik birçok çalışma ve araştırmalar mevcuttur. Fakat Türk diyarlarında yazılmış eserler pek az tanınmaktadır. Kazanlı Âlim Ahmet Hâdî Maksûdî ülkemizde tanınmasına ve hakkında akademik araştırmalar yapılmasına rağmen araştırmacılar, onun *Kırâat-ı Kur'ân* adlı kitabını, eserleri arasında zikretmemişlerdir. Bu kitap özellikle Maksûdî'nin klasik medrese eğitiminin çağın ihtiyaçları için yeterli olmadığı fikriyle modern eğitim kurumlarına hazırlanması açısından önemlidir. Ayrıca eser, Tatarca'yı sistemli ve kurallı bir dil haline getirme konusunda dönemin etkin ismi olan Maksûdî'nin Kırâat terimlerini kısmen Türkçeleştirmesi açısından da öne çıkmaktadır. Eser, bu yönleri dikkate alınarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim-öğretim, Kur'ân, Tefsir, Kırâat, Ahmet Hâdî Maksûdî.

Abstract

Studies on the Qiraat began in early periods. There are many theoretical and practical studies and researches on the subject in the Arab world, Turkish geographies and the West. But works written in Turkish lands are little known. Although Ahmet Hadi Maksudi was recognized in our country and academic research was conducted about him, researchers did not mention his book Qiraat-i Quran among his works. This book is especially important in terms of preparing Maksudi for modern

* Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, ademgormus@yandex.com, Orcid: 0000-0002-6671-1126.

educational institutions with the idea that classical madrasa education is not sufficient for the needs of the age. In addition, the work also stands out in terms of the fact that Maksudi, the influential name of the period in making Tatar a systematic and canonical language, partially Turkized the terms Qiraat. The work has been tried to be introduced by taking into account these aspects.

Keywords: Education, Quran, Tafsir, Qiraat, Ahmet Hadi Maksudi.

İslam tedrisatının ana kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Bu nedenle en erken eğitim ve öğretim faaliyetleri onun üzerinde gerçekleştirilmiştir. Kur'ân'ın nasıl okunacağı (kırâat) ve âyetlerinin ne zaman, nerede, kimler ve hangi olaylar için indirildiği ile ilgili bilgiler (esbâb-ı nüzul) bizzat onun tedrisatıyla alakalıdır. İslam tedrisatının klasik okulları olan medreselerde oluşan metotlarla yüzyıllar boyunca öğretilen Kur'ân bilgilerinin (kırâat ve tefsir), modern dönemde birlikte eğitim ve öğretim sisteminde nasıl işleneceği her zaman olduğu gibi bugün de güncelliğini korumaktadır. Modern eğitim ve öğretim kurumlarının XIX. yüzyılda İslam dünyasına girmesiyle birlikte bu kurumlarda yeni yöntemlerle İslami ilimlerin öğretilmesi konusu Müslüman aydınlar tarafından tartışılmıştır.

Kazanlı bir âlim ve münevver olan Ahmet Hâdî Maksûdî (ö.1941), 1868 yılında Taşsu'da doğmuş, Kazan'ın Gölboyu medresesinde klasik medrese eğitimi almış ve bir süre Gallem Hoca medresesinde yeni yöntemlerle ders vermiştir. Döneminde klasik medrese geleneğiyle yetişmiş, fakat modern eğitim sistemiyle de yakından ilgilenmiştir. Özellikle Rusların açtığı okulları inceleyerek eğitim ve öğretimde yapılan yenilikleri yakından takip etmiştir. Bu doğrultuda kendisi klasik yollarla elde etmiş olduğu birikimini modern eğitim metotlarıyla aktarma yolunu tercih etmiş ve bu yönde eserler vermiştir. Onun kaleme aldığı eserlerden birisi de Kırâat-ı Kur'ân'dır.

Kırâat-ı Kur'ân, Arap harfleriyle Tatar dilinde neşredilmiştir. Kitabın kapak kısmında kitabın basımından bir yıl önce 1903'te Petersburg'dan izin alınmıştır, ifadesi yer almaktadır. Bundan hareketle dönemin şartları da düşünüldüğünde kitabın 1903 yılının öncesinde kaleme alınmış olmasıdır. Maksûdî bu eseriyle, üçüncü sınıf mektep öğrencilerine Kur'ân kıraatı bilgilerini aktarmak istemiştir. Kitabın Eserin bir önsöz gibi görünen ilk kısmında

müellif, Kur'ân kıraatı ile ilgili Hadis-i Şeriflere yer vermiştir. Bir sahife kadar tutan bu beş hadisin manaları da altlarında yer almaktadır (s.2). Kitapta değinilen konular şu başlıklar altında ele alınmıştır; tecvid, harf, mukattaât-ı Kur'âniyye, mahreç, uhşâş (benzer) harfler, yazıldığında okunmayan sözler, yazılmayan bir harf artırıp okutan sözler, harfleri yazılıp okunmayan sözler, harfleri yazıldığında okunmayan sözler, vasl/koşu, vakf/tınış, sekte, sükûn-hareke-med, meddü kasîr ve meddü tavîl, meddü muttasıl ve meddü munfasıl, meddü harfî ve meddü vakfî, meddü lîn, nûn-i sâkin ve tenvîn, ihfâ, izhâr, idğâm, iklâb, teksir-i tenvîn, idğâm-ı misleyn, idğâm-ı mütekâribeyn, ğunneli teşdid, irin (dudak) ğunnesi/irin ihfâsı, kalkale, râ hükümleri, lafzatullâh, tatbîk.

Kitabın öğretim metodu soru-cevap şeklindedir. Dolayısıyla kırâat ve tecvid ile ilgili tarifler sorulara verilen cevaplar üslubuyla yazılmıştır. Kitapta karşılaşılan ilk sorularda, Tefsir tarihinin Kur'ân tarihi alanı ile ilgili malumata rastlanmaktadır (s.3). Bunlar nüzulün nasıl gerçekleştiği, Kur'ân metninin nasıl oluştuğu, Kur'ân lafzının kime ait olduğu, her kelimesinin Arapça oluşu, müteşâbih olanlar dışında her kelimesinin anlaşılmasının mümkün olduğu gibi Tefsir ilminin konularındandır.

Yazar her konu ile ilgili terimlerin tanımlarını vermiş, öğrenmeyi pekiştirecek sorular sormuş ve verilen bilgilerin tatbiki için çokça örnek sunmuştur. Ayrıca yazar kitabı okutacak kişilere yardımcı olması açısından dipnotlarda bazı açıklamalar vermiştir. Metindeki dipnotlar bazen de bir kelime ya da konu hakkında daha fazla açıklamanın lüzum görüldüğü yerlerdir (s. 30). Tecvid ilminde yer alan birkaç konunun terimleşmiş isimleriyle birlikte Türkçe karşılıklarını da kullanmıştır. Eserin son bölüm başlığı olan tatbik kısmı kitapta öğrenilen bilgilerin uygulamasının yapılması için ayrılmıştır. Burada Fâtiha ve Nâs sureleri üzerinden öğrenilen Tecvid bilgisi uygulanmaktadır (s. 44). Kitaba göre Fâtiha suresinde 68, Nâs suresinde ise 51 tecvid hükmü bulunmaktadır. Eserin en son sayfasında ise müellifinin diğer eserlerinin isimleri zikredilmiştir.

Ahmet Hâdî Maksûdî, klasik İslami ilimler tedrisatında yetişmiş, fakat değişen dünyanın farkında olarak geleneğin getirdiği bilgi ve birikimi gelecek nesiller için yeni metotlarla öğretmek ve aktarmak için kafa yoran önemli bir ilim ve fikir adamıdır. O, asıl amacı Kur'ân'ın nasıl okunacağı ile ilgili teorik ve

pratik bilgiler sunmak olan bu eseriyle, aynı zamanda öğrencilere Kur'ân ve Tefsir ile ilgili temel bilgileri de vermiştir. Ayrıca Arapça tecvid terimlerine karşılık Türkçe kelimeler vermesi Türk dilinin gelişmesi ve Millî bilincin korunması açısından önemlidir. Elbette asıl amaç Tatar halkına kendi dillerinde İslam dininin temel bilgilerini sunmaktır. Bu konuda dönemin ilk teşebbüslerinden olması hasebiyle eser, çok kıymetli bir konum kazanmaktadır.